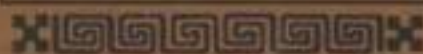

ЯН ПАРАНДОВСЬКИЙ

МІФОЛОГІЯ

ЯН ПАРАНДОВСЬКИЙ

МІФОЛОГІЯ

КИЇВ * 1977

ВІРУВАННЯ ТА ЛЕГЕНДИ
СТАРОДАВНІХ
ГРЕКІВ І РИМЛЯН

З польської переклада
Ольга Ленік

ВИДАВНИЦТВО ЦК АКСМУ
"МОЛОДЬ"

Ім'я сучасного польського письменника Яна Парандовського добре відоме радянським читачам. Його книги «Алхімія слова», «Міфологія» здобули визнання в нашій країні.

«Міфологія» — художня розповідь про дивовижний світ античних міфів. У своїй книжці письменник переказує міфи та легенди стародавніх греків і римлян, відтворює духовний світ цих народів, малює картини їхнього життя й побуту, знайомить читача з мистецтвом стародавніх Греції і Риму.

Примітки
Миколи Дубова

Перекладено за виданням: Jan Parandowski, Mitologia. Wierzenia i podania greków i rzymian. Czytelnik, Warszawa, 1972.

ГРЕЦІЯ

ВСТУП

Міфологія — це зібрання переказів про богів і героїв. Грецький народ, поділений на багато племен, по-різному оповідав про свої божества. У кожній країні, у кожному селі і в кожній общині були зовсім різні версії, які поети теж дуже довільно переробляли й змінювали. Отож за століття зібрався надзвичайно багатий і розмаїтий матеріал, з нього ми відбираємо тільки найпоширеніші легенди, запозичуючи окремі подробиці з найкращих чи найцікавіших варіантів.

Міфологія — це ще не зовсім релігія. Релігія здебільшого спирається на культ, на обряди, які, на відміну від міфів, що легко змінюються, не піддаються впливу часу й зберігають дуже давні форми вірувань. Завдяки стійкості культу ми можемо відтворити в загальних рисах найдавніші вірування греків і навіть визначити, що до них внесли народи, які населяли Елладу до появи в ній еллінів¹.

Одна з первісних форм релігії — фетишизм, тобто обожнення неживих предметів, що їх вважали за оселю певного доброго чи злого духа. Грецький селянин, проходячи повз камінь на перехресті, ставав перед ним навколішки й поливав його оливою. Метеоритам приписували божественну силу, бо вони впали з неба. Гадали, що божевільний, сівши на такому камені, повертав собі розум, а злочинець очищався від провини. Звичайні необроблені уламки скель часто називали іменами богів і зберігали у храмах.

Таку ж шану віддавали і деревам, і грубо обтесаним колодам. На острові Ікарія необтесаний стовбур дерева мав ім'я Артеміди. У жителів беотійської Херонеї найбільшою святинєю була дерев'яна палиця, яку називали списом: вона нібито впала з неба і її знайшли в землі разом з великою кількістю золота. Жрець, котрого обирали щороку, зберігав ту палицю в окремій капличці, приносив їй жертви, ставлячи перед нею стіл з рибою і смаженим м'ясом. Первісних ідолів, що мали форму конуса, стовпа чи дошки, при-

крашали стрічками, а часом убирали в довгий одяг, надаючи людської подобі.

Нерідко загальною святинєю ставали дуже старі або особливо гарні дерева, як-от дуб у Додоні — оселя і певною мірою зображення самого Зевса. Взагалі в усіх індоєвропейських народів дуб присвячували найвищому божеству. Культ дерева існував так довго, що в I столітті нашої ери, уже в період високої цивілізації, натураліст Пліній² писав: «За стародавнім звичаєм, простий селянин ще й досі присвячує богів найкраще дерево, та й ми охочіше шануємо тихі гаї, аніж сяючі зображення із золота і слонової кістки».

Первісна людина не тільки не вважає тварин нижчими істотами, але часто ставить їх вище від себе, цінуючи їхню силу чи хитрість. Сучасні дикі племена іноді називають певну тварину своїм предком, засновником роду. Такі погляди могли бути і в стародавніх греків. У Фівах особливо шанували ласку, у Фессалії — мурашку (фессалійські мірмідоняни твердили, що вони походять від мурашок), на острові Сámos — віщу, у Дельфах — вовка. Богам надавали подобі тварин. Діоніс був биком, а всіх земних богів зображували у вигляді змій. В Аркадії було відоме дуже давнє зображення Деметри — жінка в чорному вбранні і з кіньською головою. З розвитком цивілізації ці боги все більше втрачали тваринні риси, і залишилися тільки деякі їхні ознаки. Річкові божества, що їх спочатку зображали як биків, зберегли на людській голові роги. Сатири із справжніх козлів перетворилися на юнаків з гострими вушками і маленькими, ніби рудиментарними, хвостиками. В інших випадках згадки про тваринну подобу божества збереглися в легендах, які оповідали про незвичайні перетворення цього божества. Найчастіше тварину, що колись була втіленням самого бога, зображали поряд з ним як нерозлучного супутника: сову біля Афіни, змія коло ніг Асклепія.

Ці найдавніші вірування були здебільшого незрозумілі грекам періоду вищої цивілізації. Грецькі письменники, натрапляючи на пережитки культу дерев, тварин чи каменів, намагалися витлумачити їх за допомогою різних легенд. Так, наприклад, у Дельфах був камінь, який у святкові дні прикрашали стрічками й мастили оливою; можливо, то був давній фетиш, але освічені греки твердили, нібито це той самий камінь, який Рея дала проковтнути Кроносові замість Зевса, і тому вони зберігають його на згадку про цю подію.

Грек відчував навколо себе розмаїте і могутнє життя таємних сил. Деревя ростуть мовби якимсь чудом, і тихе

шелестіння листя — то їхня мова; річки течуть у невідому далечінь, і їхні води — життедайні для удобреного ґрунту; вогонь народжується, пожирає свою поживу і вмирає; вітер мчить понад горами, зловісно завиваючи, — звідує сили, виступають незбагненні сили, перед якими первісна людина схиляється і тремтить. Прагнучи пізнати їх і зав'язати з ними дружні стосунки, вона називає їх іменами і, зрештою, оточує себе безліччю богів. Найубогіше грецьке село мало своє божество, якого часто й не знали в сусідньому поселенні. Кожне явище, майже кожне заняття мали свого покровителя. Імена цих божків спеціального призначення здебільшого забулися, коли в Греції утвердились олімпійські боги, котрі взяли на себе їхні функції і атрибути. У стародавній релігії було безліч злих духів, нечистої сили, які шкодили людині в щоденному житті. Від них намагалися захиститись усілякими магічними засобами: перевдяганням, танцями, гучною музикою.

Із злими духами був пов'язаний культ мертвих, який у стародавній грецькій релігії посідав головне місце. Ховаючи померлих, у могилу клали коштовності, зброю, різний посуд, фігурки домашніх тварин — ціле господарство. Мабуть, вірили, що покійник може повернутися на землю, коли раптом засумує за полишеним статком. А коли частку його візьме з собою, то, можливо, не захоче більше приходити у свій дім.

Небіжчик був страшною і мстивою силою, кожної хвилини він міг з'явитись як привид. Його намагались умилоствити дарами й жертвами. Першою даниною був несамовитий, голосний похоронний плач. Плакальники дряпали нігтями собі обличчя, виривали волосся. На могилі вбивали тварин і рабів. Не тільки в день похорону, а й пізніше родина померлого час від часу приносила жертви. Крізь трубку в могилу зливали кров зарізаних тварин для поживи покійникові.

Після похорону вдома влаштовували поминки і вважали, що душа небіжчика є справжнім господарем учти. В Афінах, під час свята Антестерій, весною всюди відзначали день поминання померлих. Недалеко від храму Зевса в землі була велика розколина. Через неї у глибину землі збігли води потопу, і через неї на третій день Антестерій виходили на землю душі. Храми на цей день замикали, щоб душі не могли ввійти туди й не осквернили своєю присутністю місць, присвячених богам. Двері в будинках вимазували смолою, бо вірили, що смола відганяє нечисту силу. Кожна родина влаштовувала в себе учту для померлих. Ва-

рили насіння всіх польових рослин і ставили в горщику на жертovníку в окремій кімнаті, куди ніхто не смів заходити. Поминки закінчувались увечері, коли відчиняли кімнату, приказуючи: «Ідіть, душі, за двері, вже минули Антестерії!»

Греки вірили, що душа, яка міститься в тілі, має вигляд маленької лялечки, і її видно крізь зіницю ока, тому її називали *к о р а* (по-латині *purilla*) — дівчинка. У мистецтві її часто зображали маленькою крилатою істотою. Ці невольні істоти могли чинити благодіяння або завдавати шкоди. На тім світі душа стає віщою істотою і, з'являючись уві сні, навіває пророчі сні. А іноді вона непомітним дотиком викликає раптову хворобу, позбавляє розуму чи життя. Особливо небезпечні душі тих, хто вмер передчасно, наглою смертю.

Більш широко вшановували полеглих у бою за вітчизну. Патріотичні греки влаштовували для цього урочисті і хвилюючі церемонії. Ось як відзначали річницю битви під Платеями. Під звуки військової труби на світанку вирушала процесія. Ішли вози, повні вінків і миртових гілок. Потім вели чорного бика, за ним ішли юнаки, які несли глеки з молоком і вином, кухлі з оливою та пахучими мастилами. Останнім ішов архонт, який у будень вдягався в біле і не смів доторкнутись до заліза, але цього дня вбирався в пурпур, прив'язував до пояса меч і ніс урну, взяту з жертovníка. Підійшовши до могил воїнів, він набирив з джерела води, обмивав колони, що стояли на могилах, намащував їх пахощами і вбивав чорного бика. Помолившись богам, архонт запрошував душі хоробрих воїнів на учту з крові, вина і молока. Наприкінці він, тримаючи келих з вином, промовляв: «Піднімаю келих на честь тих мужніх людей, які пожертвували собою за свободу Греції», — і виливав вино на землю.

Такі свята межували з культом героїв, що розвинувся з культу мертвих. Героєм ставала після смерті видатна людина, яка заслужувала на особливу вдячність співвітчизників. Отож героями були насамперед засновники родів, поселень, колоній, потім законодавці, уславлені воїни (Леонід у Спарті), жерці, пророки, великі поети, нарешті, ті, хто своїми винаходами поліпшив умови людського життя. Могила героя була великою святиною общини. Звичайно вона містилася на ринку, біля брами або на межі общинних земель. Іноді ту дорогую могилу тримали в таємниці, побоюючись, що ворог може викрасти священну реліквію. Над могилою героя будували каплицю — героон³, її завжди

оточував маслиновий чи кипарисовий гай, де під страхом суворої кари не можна було зламати бодай галузку. Біля могили стояв низький жертвник, оточений канавою, у якій збиралася кров жертв. Жертвоприношення відбувалось уночі або в сутінках. Убивали тварин з чорною шерстю і цілими спалювали їх. На кожній учті з третього келиха вина відливали кілька крапель на честь героїв, і все, що під час їди падало на землю, теж лишали героям. У небезпечні часи найпалкіше молилися героям, бо ці найближчі покровителі найшвидше могли стати на поміч. Багатьох героїв зображали у вигляді змії. Змія, що повзе по землі, ховається у розколинах, немов означала підземний характер цих напівбогів. На могилах героїв будували храми й влаштовували ігри.

З усіх богів стародавній грек найглибше і найсердечніше шанував хтонічні божества — земні. Живучи в глибині землі, вони приймали померлих, опікувалися зерном і корінням рослин. На чолі їх стояла годувальниця всього — Гея, життєдайна володарка, втілення невичерпної творчої сили,

...тієї великої матері,
В доно якої все повертається,
Щоб знову проростати для нового життя*.

Боги змінюються так само, як і ті, хто вірить у них. З розвитком грецької цивілізації боги ставали дедалі благороднішими й поважнішими. Найголовнішим чинником, що сприяв цьому, була епічна поезія. Історик Геродот каже: «Гесіод і Гомер створили для греків цілий родовід богів, дали їхнім іменам епітети і кожному з богів визначили межі його влади та накреслили його образ». Гомер, творець «Іліади» і «Одіссеї», жив у VIII столітті до нашої ери, а Гесіод у VII столітті написав поему під назвою «Теогонія», тобто родовід богів. Вони, власне, усталили типові образи богів, які з того часу суттєво не змінилися. Великій безладній масі богів вони надали певного ладу, що спирався на визначені родоводи та родинні стосунки. Справжнім творцем цієї релігійної системи був Гомер. Гесіод тільки чіткіше опрацював її.

Гомерова релігія була новиною, переворотом. Вона докорінно відрізнялася не тільки від найстародавньої грецької релігії, а багато в чому й од вірувань греків у післяго-

---

* З твору стародавнього грецького письменника Есхіла «Хоефори».

мерівські часи. Це сталося тому, що поезія Гомера була аристократична, світська. Поет намагався якнайдалі відійти від народних забобонів. Як представник вищої цивілізації, він відкинув первісні страхи, демонізм, кровожерність. Його спокійна фантазія створила ясні, виразні і насамперед людські образи богів.

Гомерові боги — це просто безсмертні люди, наділені неземною вродою і силою. Кожен з них має своє ім'я і риси, властиві тільки йому. Ці боги відрізняються одно від одного статтю, віком, характером і межами влади. Усі разом вони утворюють єдину велику родину чи скоріше державу на чолі з монархом Зевсом, котрий панує над усіма провінціями: небом, землею, морем і пеклом. Так Гомер назавжди закріпив антропоморфічний характер грецької релігії.

Жива, щирозлата поезія Гомера невдовзі стала загальним набутком усієї Еллади і зробила в релігійних уявленнях справжню революцію. Прадавні народні вірування і забобони було відкинуто, а на вершину релігії піднесено ідеальні образи Гомерових богів. Власті й освічені верстви населення всіх грецьких країн оточили цю нову релігію пильною увагою. Місцеві божества відступили перед блискучим сонмом олімпійців, а тому що народ не міг так легко розлучитися з ними, було придумано безліч легенд про боротьбу, одруження і різноманітні зв'язки старих божків з могутніми прибульцями. Іноді давній бог залишався поряд з новим як герой чи жрець і засновник нового культу, або просто в храмі нового бога показували могилу його переможеного попередника. Дуже часто культ давнього бога переносили на когось із олімпійців, надаючи йому як прізвисько ім'я попереднього божества. Траплялося, що якесь місцеве божество було таке поважане й водночас таке своєрідне, що не можна було ні ототожнити його з будь-ким, ні відвести йому другорядну роль. Аркадська богиня Еврінома, наприклад, не підкорилася навалі гомерових богів і лишилась у своєму прадавньому храмі, оточеному кипарисовим гаєм, де стояло її зображення напівжінки-напівриби — химера серед прекрасних людських постатей решти богів.

Перемога олімпійців ніколи не була повною. Всупереч Гомерові грецький народ не переставав вірити у зловісну силу мертвих і не дозволив знищити своїх кам'яних та дерев'яних ідолів. Нерідко найпалкіше вірили в тих богів, яких не оспівував жоден поет, а людина, як і раніше, відчувала, що її оточують добрі та злі духи, і виконувала прадавні магичні обряди. З того часу існували ніби дві релігії: офіційна — її проповідували держава, література та мистец-

тво,— заснована на гомерівських традиціях, і вірування нижчих верств, які зберігали забобони з догомерівських часів.

Не вдалося також викоренити релігійну автономію, що стала постійною і знаменною рисою грецької релігії. Кожна община мала своїх власних покровителів. Коли ряд общин об'єднувався в державу, різниця не зникала. Гера, якій поклонялися в Аргосі, не була цілком схожа на афінську Геру. Боги, визнані всіма грецькими державами, не всюди були в однаковій шані. Мабуть, кожне село, кожна родина, кожна людина мали власного бога, якого прославляли най-дужче.

Гомер, який замінив первісні релігійні уявлення цивілізованішими, сам у свою чергу став перед судом умів більш зрілої культури. Перший виступив з критикою Гомерової релігії філософ К с е н о ф а н і з К о л о ф о н а (близько 570—470 рр. до нашої ери). Його особливо вражала нестійкість моральних підвалин олімпійців. «Гомер і Гесіод,— каже він,— приписують богам усе те, що серед людей вважають соромом і ганьбою». І, виступаючи проти антропоморфічного многобожжя, зауважує: «Смертні гадають, що боги народжуються так само, як вони, одягаються, як люди, мають людський голос і людську постать. Коли б воли, коні чи леви мали руки і вміли малювати чи ліпити статуї, як люди, вони зображали б своїх богів такими, як самі вони. Ефіопи твердять, що їхні боги чорні й кирпаті. А фракійці — що в богів блакитні очі й руде волосся». Ксенофан проголошував віру в єдиного бога: «Є один бог, найвищий серед богів і людей, не схожий на смертних ні зовні, ані розумом. Бог увесь бачить, увесь мислить, увесь чує. Він розумом і думкою легко змушує все рухатись».

Ці монотеїстичні ідеї різними шляхами проникали до нових поколінь, їх знову підхоплювали філософи й поети, які поступово вели грецьку релігію до більш високої етики і менш земних уявлень про богів. Зміцненню нових поглядів певною мірою сприяли Елевсінські містерії (див. розділ «Деметра»), а ще чіткіше формували їх о р ф і к и.

Це була релігійна секта, яка вважала своїм засновником легендарного пророка Орфея. Орфічна релігія була містичним монотеїзмом. Відомі з міфології боги були для орфіків тільки зовнішніми формами єдиної божественної істоти. Діоніс, званий Загреєм, син Зевса і Персефони, ще в дитинстві дістав від батька владу над світом. А титани хотіли вбити його. Маленький бог утік од них, обертаючись дорогою в різних тварин. Нарешті, коли він перетворився в

бика, титани спіймали його, роздерли на шматки, зварили і з'їли, а серце закопали в землю. Афіна знайшла серце Загрея, принесла Зевсові, і той проковтнув його. Пізніше від Зевса народився другий Діоніс, котрого світ знає як сина Семели. Зевс спалив титанів блискавицею і з їхнього попелу створив людей. А тому, що титани перед цим зжерли Діонісове тіло, кожна людина складається з двох начал: доброго — Діонісового і злого — успадкованого від титанів. Люди повинні звільнитися від цієї проклятої спадковості, тобто від тіла, — адже Діонісова в них тільки душа. Треба володіти тілом, приборкувати його, бо тільки так можна визволити душу з тілесних пут.

Згідно з ученням орфіків, душа після смерті йде в пекло, де відбувається над нею суд. Злочинець дістає заслужену кару, яка, однак, не вічна. Очистившись, душа повертається на землю і вступає в нове тіло, щоб спокутувати гріхи попереднього життя. Таким чином вона весь час відроджується і вмирає. Втаємничений в орфічні містерії дістає в підземному царстві милосердніший вирок, а іноді його навіть звільняють від повторних народжень. Проте самого втаємничення не досить. Лише той, хто прожив своє життя добре й чесно, заслужить милість Діоніса й поєднається з богом назавжди.

Орфічні містерії були приватною справою, жодна держава ними не опікувалася. Виконувались вони просто неба або в будинках чи тимчасових капличках. Під час містерії відбувались церемонії очищення, втаємничення, а також символічні вистави. Проте головною силою орфіків була їхня література, численні і різноманітні віршовані та прозові твори. Орфічні жерці, мов чаклуни, ходили по вулицях і будинках, проповідуючи вчення Орфея та даючи людям поради, як урятуватись від загробних мук. Віруючим, коли вони помирали, клали в могилу таблички з повчанням, як слід поводитись на тому світі. Душа повинна була знати формули, конче потрібні для спасіння. Ось що вона мала проголосити, переступивши поріг смерті: «Я — дитина Землі й зоряного Неба, але мій рід божественний». По цих словах сторожа «джерела пам'яті» дозволяла душі вгамувати з нього спрагу. Звідси душа вирушала до володарів підземного царства і казала їм, що вона вирвалася із скорботного кола життя, а їй на те відповідали: «Будеш богом, а не людиною», — і приймали у країну довічного щастя.

Орфічне віровчення, проголошуване мандрівними жерцями й пророками, поширилося по всій Елладі, особливо серед нижчих верств, які знаходили в ньому втіху і надію

на краю доли. А погляди Ксенофана здобули багато прихильників серед філософів. Ці філософи дедалі гостріше нападали на релігію, і зрештою у V столітті залунали посправжньому атеїстичні голоси. Їм протистояла релігійність більшості греків, яку живили патріотичні почуття. В часи Перікла⁴ і на початку IV століття Афіни, охоплені патріотично-релігійним ентузіазмом, прикрасились чудовими храмами і водночас стали переслідувати вільнодумців, притягаючи їх до суду.

Однак у другій половині IV століття становище змінюється. Грецькі держави слабнуть і починають поволі занепадати, а разом з державною силою згасають і патріотично-релігійні почуття. У ці тривожні часи над іншими божевами підноситься Тіхе — богиня щасливого випадку. Завдяки походам і завоюванням Олександра Македонського грецька цивілізація здобуває нові володіння на Сході. Відтоді зростає значення Сходу, а сама Греція повільно, проте неухильно підпадає під східні впливи. Цю епоху, що тривала до I століття, названо періодом еллінізму.

Грецький Олімп заповнюють численні нові боги. Щоправда, таке траплялося й раніше. Греки, як, зрештою, і всі політеїсти⁵, відзначалися широкою віротерпимістю і великою поштивістю до чужих богів. Належно, вони вважали, що богів ніколи не буває забагато і що за межами країни завжди може знайтись якийсь бог, котрого варто прихилити на свій бік. Особливо вражав і приваблював греків Єгипет, одвічна країна чудес. Вони вірили, що в храмах над Нілом криється якась таємнича мудрість. Саме звідти греки взяли богиню, яка з III століття до нашої ери і майже до кінця стародавніх часів об'єднувала навколо себе численних шанувальників, — Ізіду.

Її ототожнювали з Іо, Селеною, Афродітою, Деметрою та багатьма іншими богинями з грецької міфології і зображали у вигляді матері з малою дитиною на руках, оточеної жерцями, котрі благоговійно правили службу. В містеріях, присвячених Ізіді, знайшли відбиток ряд учень про походження світу, а також основи моралі, і поклоніння їй було таким великим, що вона ставала чи не єдиним божеством, і прославляли її такими словами: «Я — мати всесвіту, володарка всіх стихій, первісне джерело всіх часів, я найбільша серед богів, я цариця підземних тіней, перша з-поміж небожителів, я та, чье обличчя є образом усіх богів та богинь, помах якої повеліває осяйним небесним склепінням, цілющим подихом океанів, розпачливою мовчанкою пекла, я — єдине божество, що його вшановує світ у різноманітних

формах, у різних обрядах і під різними іменами». Разом з Ізідою утвердився культ її чоловіка й брата, Озіріса, який ще мав ім'я Серапіса і на честь якого було споруджено дуже багато храмів по всьому грецькому світі.

У східних богів найбільше шанували «Велику Матір», матір богів — Кібелу. Це була фригійська⁶ богиня, в якій греки впізнавали свою Рею, Кроносову дружину. Кібеліні жерці влаштовували під запальну музику шумні процесії, а під час диких воєнних танців завдавали собі ран мечами. В їхньому ритуалі було багато непристойних обрядів, і вони не зажили доброї слави.

Другим могутнім богом із Сходу був Мітра, ірансько-вавілонський бог сонця. Його культ починає ширитися в еллістичний період і в II—III століттях нашої ери досягає найбільшого розквіту. Мітра стає в цей час головним божеством усього грецько-римського світу. Містерії, які відбуваються в таємничих печерах, утверджують віру в безсмертя душі й воскресіння тіла. Релігія Мітри була дуже схожа на християнство, і тому вона стає на якийсь час грізною суперницею євангельського вчення.

В епоху великих монархій, тобто починаючи від Олександра Македонського, колишній устрій Греції, що спирався на міста-держави, перестав існувати, і тоді зникли ті національні зв'язки, які спонукали окремих громадян шанувати богів своїх батьків та дідів. Оскільки нові держави, ці величезні монархії, не робили тут ніякого натиску, релігія стала приватною справою, і кожен шукав бога там, де сподівався його знайти. Зросла індивідуальна релігійність, сильно забарвлена містицизмом, буйно розквітали всілякі забобони разом з магією та ворожбою.

Одночасно раціоналісти піддавали критиці віру в богів. Уже з VI століття вони алегорично тлумачили Гомера, щоб захистити його від докорів Ксенофана, проте тільки філософи — стоїки і циніки⁷ — почали вже алегорично пояснювати імена богів та зміст легенд. Борючись із антропоморфічним тлумаченням богів та всілякими зовнішніми обрядами, вони поширювали вчення про єдину божественну істоту, яка вимагає в жертву тільки чистоту серця. Особливо старанно, хоч і невміло, стоїки збирали матеріали про релігійні обряди, імена й прізвиська богів, щоб за допомогою химерних тлумачень розкрити їхнє «справжнє» значення. Вони твердили, що Деметра означає просто хліб, Гера — повітря, Афіна — вогонь.

Інший шлях обрав Е в г е м е р, що висловив особливий погляд на грецьку міфологію. На початку III століття до

нашої ери він написав книгу подорожей під назвою «*Niēra anagrafe*» («Священна грамота»). Евгемер розповідає, що коли він відплив із порту Щасливої Аравії, знявся вітер і пригнав його корабель до невідомого острова в Індійському океані. Острів був надзвичайно родючий і гарний, а посеред нього височів храм Зевса. В цьому храмі була золота колона, уся вкрита ієрогліфічними написами. На прохання Евгемера жерці пояснили йому напис, і тоді він упевнився, що це — справжня історія богів. Евгемер виклав її у своєму творі, аби довести, що боги були спочатку людьми, яких обожнили чи то за бажанням народу, чи за їхнім власним наказом. Як твердить Евгемер, Зевс був царем-завойовником, який вимагав від підданих божественних почестей, щоб викликати ще більшу покору. Кронос був лагідним і добрим правителем, якого сини скинули з престолу. Уран був царевичем, який дуже розумівся на астрономії, і тому його після смерті визнали богом неба. Евгемер пояснював усю міфологію, нерідко зводячи видатні постаті Олімпу до рівня дуже пересічних.

Починаючи з елліністичної епохи аж до II століття нашої ери, в грецькому суспільстві стає помітним напрямом, який тепер назвали б романтичним: туга за стародавніми культурами. Відроджувались обряди, які вже мало хто пам'ятав, зводилися храми, дуже пишно проводилися старовинні ігри, люди знову радилися з забутими оракулами. Особливо підтримував цей рух імператор Адріан (117—138 рр.), еллінізований монарх, сповнений романтичних прагнень і щирої любові до грецької старожитності. Однак тривав рух недовго і був він надто слабкий, щоб захистити еллініський Олімп від навали східних богів.

Останнім великим творінням грецького генія був неоплатонізм, обґрунтований філософом Плотіном (III століття н. е.), який вважав себе учнем Платона⁸ і продовжувачем його вчення.

Протягом багатьох століть греки намагалися спростити свій політеїзм і підкорити його ідеї головного бога. Це завдання й узяв на себе Плотін. Він створив поняття бога, який існує поза всякими чуттєвими формами, якого не можна ні визначити, ні назвати. Боги, яким поклонялись у храмах, були проявом божественності Істоти істот. Неоплатоніки пояснювали міфи алегорично, але шанували обряди і всі релігійні церемонії. Неоплатонізм наповнив світ духами. Духи були мовби посередниками між землею і небом. Вони були безсмертні, перевершували людину розумом та силою і — залежно від своєї вдачі — були добрі чи злі. Ця

віра в духів розчинила навстіж двері перед магією та всілякими фокусами чорнокнижників.

Неоплатонізм був останньою спробою зберегти й оживити стару грецьку релігію, але він не мав успіху, бо єдиною релігією, яка справді відповідала вимогам часу, було християнство.

Не завжди і не з найдавніших часів храм був місцем поклоніння богам. Їм поклонялися в горах, у гаях, у гротах, біля джерел — усюди, де, вважали, був бог. Просто неба ставили жертovníки й приносили жертви. З часом таке особливо шановане місце ставало священним і на ньому будували храм. Так було в Дельфах і в Олімпії — довкола святої округи виростили громадські будинки, як у справжніх містах.

Центром поклоніння й самого священного місця був жертovníк. Перед ним ставили зображення богів і приносили жертви. Священне місце оточував мур, а різні ритуальні правила визначали його недоторканність. (Наприклад, до святого Зевсового «гаю» в Олімпії у певний час не дозволялося заходити жінкам). Стежили, щоб ніхто у священному місці не народжував і не вмирав, бо народження й смерть оскверняли його.

Вважали, що храм — домівка бога, який перебуває там, втілений у своєму зображенні. Віруючі звичайно залишалися надворі, щоб не порушувати спокою бога в його власному домі. Заходили туди лише в певні урочисті дні, але й тоді не товпились. Потрібна була обережність: у натопті легко могли зникнути коштовні речі, бо храм слабо освітлювався. І тільки там, де відбувалися містерії (наприклад, в Елевсіні), маси втаємничених збирались на спільне богослужіння.

В кожному храмі двері виходили на схід, у той же бік дивились і очі статуї. Вікон звичайно не було. Світло проникало тільки крізь двері, тому в глибині храму були сутінки. Глибока тиша і молитовний настрій обіймали людину. Часто навколо храму були посаджені дерева.

У Греції не було однорідного духовенства в нашому розумінні. Це тому, що первісні культури були домашні і батько родини був одночасно й жерцем. Грецький жрець не вчився спеціально і нічим не відрізнявся від решти громадян. Службу богу правили і чоловіки й жінки. Охорона храму вважалася державним обов'язком жерця. Поза храмом жрець був людиною світською. У кожному храмі був один жрець, якому допомагали сторожі й раби. Оскільки не було ні догматів, ні віровчення, жерці не повчали віруючих.

Вони тільки виконували обряди. Жерців обирало народне зібрання. У деяких культурах посада жерця була спадкова. В елліністичний період зі Сходу прийшов огидний звичай купувати посаду жерця. Жерцем могла бути тільки людина морально й фізично бездоганна, повноправний громадянин общини. Його прибуток складався з частки м'яса від кожної жертви та принагідної плати. Часом він одержував прибутки від земель, що належали храму. Для виконання обрядів жерці вдягалися в стародавнє іонійське вбрання: довгий білий чи пурпуровий хітон з рукавами, без пояса. Іноді вони появлялися у вигляді божества. Наприклад, жриця Артеміди в Пáтрах їхала на колісниці, запряженій оленями, а жриця Афін у ахейській Пеллані у святкові дні надівала шолом і панцир.

Головним актом релігійних обрядів були жертвоприношення, коли божеству приносили дар, щоб уласкавити його. На сходах жертовника вбивали тварин: биків, корів, овець, кіз, свиней тощо. В особливо урочисті дні кількість жертв була дуже велика, і тоді казали, що це гекатомба, тобто сотня жертв. Поняття «гекатомба» не слід сприймати буквально. Тільки в деяких випадках убивали сотню жертвних тварин, а взагалі гекатомбою називали більшу, ніж звичайно, жертву — кільканадцять чи кілька десятків тварин. Для жертвоприношення вибирали переважно здорових і дорослих тварин, але бували винятки, бо кожен культ потребував тварин іншої породи, статі, масті тощо. Звичайно обіч жертовника стояла дошка з докладно написаними вказівками, як треба приносити жертву.

Жертвним тваринам часто золотили роги, прикрашали їх стрічками і вінками. Спочатку жрець відрізував на лобі в тварини жмут шерсті й кидав у вогонь, потім обсіпав її голову зерном. Під звуки флейт жертву били сокирою так, щоб кров оббризкала жертовник. Забиту тварину ділили на дві частини: одну — гіршу (жир, шкуру й кістки) спалювали на жертовнику, а другу пекли, смажили, а потім влаштовували для всіх присутніх бенкет. Коли жертву приносила держава, то бенкетував увесь народ, а найкращі шматки діставалися сановникам та жерцям. На селі щоразу, коли селянин різав бика чи теля, він насамперед приносив жертву, а решту м'яса залишав для домашніх потреб.

Інакше було, якщо жертвою прагнули умилостивити підземних богів. Тоді спалювали всю тварину, і не можна було з'їсти з неї ані шматочка, бо той, хто з'їдав хоч трошки, попадав під владу пекельних духів. Так само робили,

приносячи жертву задля очищення від якоїсь провини чи для того, щоб відвернути небезпеку.

Бідняки, не маючи за що купити жертвну тварину, приносили видіплену з тіста і спечену фігурку бика, корови чи вівці. Такі символічні жертви часто приносили богам і в обложених містах, коли там не вистачало м'яса. Крім того, грецька релігія знала цілком безкровні жертви — з овочів і різних плодів землі, а також лібацію — узливання вина: під час урочистої та звичайної вечері з келиха виливали кілька крапель на честь богів.

Так само, як і дикі племена, греки в найстародавніші часи вважали, що найкращий дар для богів — людська жертва. Залишки таких уявлень збереглися в Греції до дуже пізніх часів. Про це розповідають насамперед легенди (наприклад, принесення в жертву Іфігенії), в яких віщун, щоб одвернути гнів богів, наказує принести людську жертву. Та й в історичну епоху траплялися такі приклади. В Плутарховому⁹ «Життєписі Фемістокла» ми читаємо, що відбулося перед битвою грецького й перського флотів біля острова Саламін¹⁰ в 480 році до нашої ери:

«Другого дня удосвіта Ксеркс, щоб стежити за флотом і битвою, розташувався на прибережній горі над храмом Геракла, там, де протока відділяє острів Евбей від Аттики. Після таких приготувань, коли Фемістокл приносив жертву на трієрі¹¹, до нього привели трьох бранців, дуже гарних собою, в одязі, оздобленій золотом. Сказали, що це діти царевої сестри¹². Їх побачив віщун Евфрантід, і коли вогонь над жертвами спалахнув яскравим полум'ям, а з правого боку хтось чхнув (що було доброю прикметою), він узяв Фемістокла за правицю і звелів йому, помолившись, убити юнаків для жертви Діонісові на прізвисько Омест¹³, тобто «пожирач сирого м'яса»: мовляв, саме від цього залежить порятунок і перемога Греції. Фемістокл був приголомшений таким страхітливим, жорстоким віщуванням і не наслідкував виконати наказ. Але люди, котрі завжди в небезпеці й нещасті воліють шукати свого порятунку в чомусь такому, що суперечить здоровому глузду, аніж дотримуватися звичайного порядку речей і розумних правил, в один голос стали благати Діоніса й принесли йому в жертву полонених, як наказав віщун».

Більше того, ми знаємо навіть про регулярні людські жертвоприношення в історичну епоху. На острові Родос щороку вбивали людину на жертвовнику Кроноса, а в місті Абдері забила камінням одного мешканця, ніби жертвовного козла, щоб очистити всю громаду. Схожий звичай існував

в Афінах десь до V століття. Під час травневого свята Таргелії в урочистій процесії вели двох людей — чоловіка як носія гріхів чоловіків і жінку за провини жінок — з гірляндами білих і чорних фіг на шиї. Після закінчення процесії їх виводили за місто і вбивали. Таке ж відбувалося і в інших іонійських містах. Для цього брали злочинців, засуджених до смертної кари, але можна думати, що в найдавніші часи менш берегли людське життя і жертovníки грецьких богів так само тонули в крові невинних, як і у всіх варварських народів.

З розвитком цивілізації ті первісні звичаї пом'якшувались. Так, на острові Левкад щороку на свято Аполлона скидали із скелі в море одного злочинця, щоб цим очистити весь народ; але внизу чекали човни — жертву витягали з води й засуджували на вигнання. У Галах, в Аттіці, під час свята Артеміди з-поміж людей вибирали одного чоловіка і трошки надрізали йому шию мечем: кілька крапель крові були жертвою замість життя людини, яке колись приносили в дар богині. Ще цікавіший звичай був на острові Тенедос. Діонісові жерці вигодовували гарну корову; коли в неї появлялося теля, ставились до неї, як до жінки після пологів, а теляті на ратиці взували черевики і приводили, мов дитину, до жертovníка бога, де її забивали. В цьому обряді теля заміняло справжню жертву — дитину, яку колись вимагав Діоніс від жителів Тенедосу.

Для богослужіння потрібна була ритуальна чистота. Нечистим був передусім убивця і той, хто хоча б ненавмисне зіткнувся з убивцею чи трупом. Така людина не мала доступу в храм, бо, ввійшовши туди, вона осквернила б дім божий. Осквернений храм очищали так: на жертovníку горів вогонь, з якого жрець виймав головешки й гасив їх у воді, потім цією водою, уже освяченою, кропив стіни, статуї і всіх присутніх. Перед храмом звичайно стояла посудина з свяченою водою, у яку люди, заходячи до храму, занурювали руки.

Грек молився часто, але завжди мав для цього якийсь привід: просив у богів допомоги або дякував за виявлену до нього милість. Перед початком кожної справи він обіцяв богам жертву, якщо вони виконають його прохання. Він звертався до того бога, який найлегше допоміг би в його справі, бо вона була підвладна йому, чи до бога, храм якого стояв поблизу. Грек молився випроставшись, піднявши вгору руки. І тільки підземним богам він молився, упавши на коліна і стукаючи долонею об землю, ніби цим хотів привернути увагу богів, що живуть під землею.

До богослужіння належали також процесії, танці, ігри та всілякі народні розваги. Греки вважали, що їхні власні радощі й розваги — це щось надзвичайно приємне богам, які завжди брали участь у їхніх веселощах. На Парфеноні є фриз, що зображає одну з найпишніших афінських урочистостей — Панафінейську процесію. На цьому фризі скульптор зобразив групу олімпійських богів, які, невидимі для людських очей, радіють, дивлячись на вродливу молодь і на весь народ, що йде в процесії. Найчастіше після жертвоприношення влаштовували танці. А великих свят просто не уявляли без ігор. Чотири гри набули найбільшого значення: олімпійські, піфійські (в Дельфах), істмійські (на Корінфському перешийку) і немейські¹⁴ (в Арголіді). Ці ігри звалися панеллінські — загальногрецькі, бо в них брала участь уся Еллада.

Так само як кожна держава і кожна община мали власного бога, вважаючи його за свого покровителя, так і кожна родина мала поряд із Гестією, богинею домашнього вогнища, ще й інших домашніх богів, що належали виключно їй. Вони опікувалися тільки своїм домом, а для чужих могли бути й ворожими. Кожен, хто вперше заходив у дім, — чи то був раб, чи наречена, — відразу приносили жертву, щоб здобути їхню прихильність. Молоду в день шлюбу ставили перед вогнищем у чоловічому домі і обсипали фігами, горіхами, фініками — це була жертва, приємна домашнім богам. Новонароджена дитина теж повинна була запобігти ласки в духів, що жили в комині, на горищі, у закутках льоху, оберігали майно та відлякували злодіїв. Через кілька днів після народження відбувався обряд Амфідромій: дитину обносили довкола вогнища й потім садили на ньому в попіл.

Однак не досить було умилювати добрих богів. Треба було ще відігнати злих духів, які тільки й чекали нагоди, щоб ввірватися в дім. Особливо настирливі вони були тоді, коли в домі народжувалася нова людина. В Афінах на дверях вішали маслинову гілку, коли на світ появлявся хлопчик, і вовняну стрічку — коли народжувалась дівчинка. Ці предмети відганяли злих духів. Таку здатність приписували і лавровому листю. Але найбільше духи боялися галасу: досить було вдарити в бронзові чи залізні тарелі, щоб вони зникли. Вийшовши з дому, грек ніколи не обертася, бо за ним ішли злі духи — опинишся зненацька вічна-віч з ними, і тоді добра не жди.

У домашньому житті легко осквернитись, наприклад, доторкнувшись до породіллі чи до покійника. Породілля

тільки через сорок днів після пологів мала право ввійти до храму. Покійник був ще небезпечніший. Щоб застергти сторонніх від осквернення, греки перед домом покійника ставили кипарис і воду з лавровою гілкою. Кожен, хто виходив із дому, занурював гілку в воду і всього себе скроплював. Цю воду приносили від сусідів, бо померлий оскверняв усе довкола себе, навіть огонь, тому після похорону брали головешку з чужого вогнища і розпалювали вдома новий, чистий огонь. А на другий день будинок обмивали морською водою.

Найбільшим виявом ласки богів греки вважали передвістя й пророкування. Віщуни й віщунки, люди, обдаровані богом особливими здібностями й натхненням, витлумачували різноманітні прикмети — літ птахів, удари грому, невідомий голос, несподівану зустріч, рухи, барви, розміщення нутрощів у жертвних тварин, — вбачаючи в усьому цьому волю богів. Іноді бог промовляв просто устами своїх жерців, і тоді в його храмі з'являвся оракул.

Найславетнішим еллінським оракулом був дельфійський. Серед гір Парнасу, біля підніжжя двох голих червоних скель, у гаю височів храм Аполлона, а навколо на схилах стояли будинки й статуї. З найвіддаленіших місць по слизьких ущелинах спускалися сюди пілігрими, щоб повідати богам про свої турботи й сподівання. Принісши жертви, кидали жеребок, хто за ким має просити поради. Перед порогом божого дому стояв храмовий служник, він приймав усні й письмові запитання і передавав жерцеві, а той перекладав їх однієї з натхнених дів, яких звали піфіями. Піфій обирала колегія жерців, і вони з дитинства виховувались у храмі, живучи як черниці. У найсвятішому місці храму — так званому адітоні — яке, напевно, було печерою, на триніжку в хмарах задушливих випарів сиділа піфія. Старожитні твердили, мовби ті випари йшли просто з землі, але під час розкопок дельфійського храму не знайшли слідів розколин, звідки могли б виходити дурманні гази. Отож учені дійшли висновку, що в глибині гроту спалаювали запашне зілля і хмара диму оповивала віщунку. Вчадівши, піфія була ніби в екстазі і на поставлені запитання відповідала багатослівно й безладно. Спеціальні жерці складали з тих слів вірші гекзаметром, які мали загадковий або двозначний зміст.

На площі перед храмом завжди товпилися люди, які ждали поради. Одні хотіли порадитись про одруження, позичку чи подорож, інші — довідатись, який буде урожай або коли очікувати спадщини після багатого дядька; були

й такі, що шукали скарбів, захованих під землею, чи сумні-
вались у виборі професії. До оракула зверталися не тільки
приватні особи. Робили це також міста й держави, насам-
перед грецькі, а то й іноземні, офіційно звертаючись до
оракула перед кожним важливим починанням, наприклад,
перед заснуванням нової колонії чи воєнним походом, і
особливо в питаннях, пов'язаних із релігією. Коли в якійсь
державі траплялося лихо (посуха, землетрус, пошесть), а
його завжди вважали божою карою, оракул радив, як уми-
лостивити богів. Деякі держави навіть мали при храмі ніби
постійних послів, і ті кожне складне питання виносили на
суд дельфійських жерців. Увесь грецький світ зосреджу-
вався довкола цього храму, який вважали центром землі.
Жертви й багаті подарунки надходили з Македонії, Єгипту,
з-над Понту¹⁵, з Марселя, з материкової Греції і всіх її
островів, з азіатських міст і з Південної Італії. Коли треба
було відремонтувати чи оздобити храм, в цьому брали
участь усі еллінські держави.

Близько до мистецтва пророкування стояла магія. У
найдавніші часи вона так тісно перепліталася з релігією,
що неможливо було відділити одну від одної. Пізніше зв'яз-
ки ослабли, і магія стала чужа, якщо не ворожа, релігії.
Бо в релігії головне — молитва, тобто прохання. А в магії
мало значення не прохання, а вольовий акт, рішуча вимо-
га, наказ. Чарівник наказував підвладним йому природним
і неприродним істотам. Богинею чарів була таємнича й
зловісна Геката, яка наділяла чарівників владою над сила-
ми природи і знанням чарівного зілля. Вірили, що чарів-
ник може зробити все: стягнути місяць на землю і літа-
ти у повітрі, викликати духів і відвертати вітер, ходити
по воді й пробуджувати любов у байдужих серцях. Хто
хотів, щоб йому пощастило на полюванні чи на риболовлі,
хто прагнув перемогти в кінних змаганнях, кому потрібен
був дощ на його поле, той ішов по раду й поміч до чарівни-
ка або чарівниці. Вони вершили свої чари за одвічними
правилами — відшпигували хвороби, готували ліки, розда-
вали амулети. І все це відбувалося як у напівварварські ча-
си, так і в добу розквіту цивілізації, а наприкінці епохи
стародавнього світу віра в магію стала загальною і такою
сильною, як, може, ніколи доти. Послужливі тавматурги,
тобто чудотворці, викликали для освічених людей духів
славетних поетів — Гомера й Орфея.

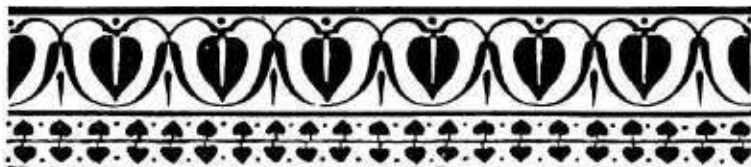
Цю релігію, не позбавлену дивовижних забобонів і гру-
бих передсудів, сповідували дуже багато людей, схожих на
тих, яких зобразив у своєму творі «Х а р а к т е р и» грець-

кий філософ IV століття до нашої ери Теофраст¹⁶, змалювавши чудовий портрет забобонника. «Забобон,— пише він,— це віра в демонічні сили. На свято Кухлів забобонник виміє руки в священій воді, якою потім окропить себе всього, візьме в рот лавровий листок і так ходить з ним цілий день. Коли йому перебіжить дорогу ласка, він не зрушить з місця, поки хтось не пройде поперед нього або поки він не кине на землю три камінці. Помітивши здалеку змію — ставить на тому місці жертovníк. Проходячи мимо священних каменів на роздоріжжі, неодмінно оббрикає їх оливою з пляшки, стане на коліна й помолиться. Коли миша прогризе йому мішок із борошном, він піде до ворожбита і питає, що йому робити. Якщо той скаже, що мішок слід залатати, забобонник не послухає, а, повернувшись додому, принесе жертву. Вдома він часто робить очищення, твердячи, що його «зурочили Гекатою». Почувши в дорозі крик сови, він лякається і вигукує: «Афіно, помилуй!» — і тільки тоді йде далі. Він не пройде мимо могили, не підійде близько до небіжчика чи породілля... Коли йому присниться сон,— поспішить до тлумача снів і віщуна, щоб довідатись, яким богам чи богиням має молитись та принести жертви. Щоб бути втаємниченим у містерії, він із дружиною щомісяця відвідує орфічні таїнства, а якщо дружина не має часу, бере з собою дітей і няньку. Він ретельно обмивається морською водою. Коли побачить одного з тих, хто вештається на перехрестях з вінком часнику, відразу ж обмивається з ніг до голови і запросить жриць очистити його морською цибулею та кров'ю цуценяти. Коли зустріне божевільного чи епілептика, його поймає жах, і він тричі спльовує собі на груди».

Грецька релігія не була релігією чистої краси, незатьмареної радості й безтурботної життєлюбності, як її надто легковажно визначають. Звісно, ці елементи в ній переважають і роблять її, на перший погляд, несхожою на жодну іншу релігію. Однак елевсінські містерії і вчення орфіків дають можливість нам заирнути в глибочинь релігійних роздумів цих «веселих» греків, які були й дуже серйозними і навіть смутними. Вони зберегли сліди варварства в забобонах та безглуздох передсудах. Грецька філософія, наука, література й мистецтво — вічне й загальне надбання всіх європейських народів — так зуміли приховати і стерти ці дуже пересічні риси, що тільки завдяки копітким дослідженням вдалося тепер відкрити під ідеальною оболонкою еллінських богів смішну й криву гримасу червісних духів.

У кожного, хто входить у гамірний і строкатий світ міфів, не зможе не виникнути запитання: як узгоджував ці суперечності, примхи й несподобства розум такого інтелегентного народу? На нього дає відповідь історія грецької релігії, в якій можна побачити тисячолітню боротьбу розуму й доброчесності з забобонами і нестримною фантазією. Очищення поняття божества від грубих передсудів чи аморальних міфів відбувалось і в містеріях, і в жрецьких колегіях, таких, як дельфійська, і у філософів, як-от Платон, і в поетів, особливо зв'язаних з релігією, як Есхіл, Софокл і Піндар¹⁷. Ці поняття змінювались у кожному столітті, але через дивний збіг обставин кінець стародавнього світу був дуже схожий на його початок, уже оповитий сутінками історії: віра в духів охопила навіть непересічні уми, і серед філософів античності, що вже загибала, знайшлися люди, котрі уподібнювались чудодійникам, магам і чарівникам, яких зневажав ще Гомер.

Усе це стало об'єктом дослідження істориків релігії лише близько ста років тому, а доти ніхто цим не цікавився п'ятнадцять століть, протягом яких світ грецьких богів впливав на літературу й мистецтво Європи. На міфологію завжди дивились як на один з найкращих витворів грецької уяви, і вона була зібранням безсмертних тем, мотивів та символів, без яких і в наш час мистецтво не може обійтись, до яких воно постійно повертається.

ВИНИКНЕННЯ СВІТУ

Спочатку був Хаос. Хто може точно сказати, що таке Хаос? Одні вважали його якоюсь божественною істотою, але без певної форми. Інші — і таких була більшість — твердили, що то велика безодня, повна творчої сили й божественного сімені, немовби єдина, безладна маса, важка й темна, суміш землі, води, вогню і повітря. З тієї наповненої безодні, що таїла в собі всі зародки майбутнього світу, виринули два могутні божества — перше царське подружжя богів: Урані — Небо і Гея — Земля. Вони дали початок багатом поколінням богів.

Від їхнього подружнього зв'язку пішов великий рід титанів, найстарший серед яких був Океан, бог могутньої ріки, що широким блакитним кільцем оперізувала всю землю. Молодшими братами титанів були циклопи і гекатонхейри — сторуки. У циклопів, диких, страхітливих на зріст, було тільки одне око посеред лоба, а гекатонхейри із стома руками мали нездоланну силу. Уранові не подобалися такі нащадки, які були або потворні, або жорстокі. Всі вони викликали в нього страх і відразу. Не сподіваючись від них ні вдячності, ані пошани до своєї батьківської влади, він скинув їх у бездонну прірву Тартару.

Звідти вже не було вороття. Тартар так глибоко простягався під землею, як високо над нею простиралося небо. Бронзове ковадло, кинуте з неба, летіло б дев'ять днів і дев'ять ночей, поки досягло б поверхні землі*. Так само довго, а може, й довше падало б те ковадло у глибини Тартару, де панує потрійна ніч. Той, хто попав би туди, не зміг би і за цілий рік дійти до краю цієї безмірної темряви.

---

* Цю відстань легко обчислити. Виявляється, що в нашому розумінні грецьке небо було не дуже високе. Дорога того ковадла становила б тільки півтори відстані від Місяця до Землі.

Він увесь час блукав би, підхоплений могутнім підземним ураганом. Кажуть, ніби десь посеред того страшного мороку стоїть сумна оселя Ночі, оточена непроникними хмарами.

Гея чула стогін титанів, що долинав із бездонних надр землі. Вона зненавиділа злочинного батька і влаштувала змову проти його жорстокої влади. Намовляв матері послухався наймолодший з титанів — Кронос, який ще був на волі. Озброївшись залізним серпом, він підстеріг Урана, напав на нього, ганебно скалічив його і скинув з осяйного небесного трону. З крові, що витекла з рани повергнутого бога, постали три жахливі богині помсти — Ерїнії, із зміями на голові замість волосся. Уран, сховавшись у небесній блакиті, зійшов зі сцени божественної історії.

Разом з богами народився світ. Над землею, яка твердою сушею видобулась із хаосу, світило молоде сонце, а з хмар спадали щедрі дощі. Піднялися перші ліси, і землю вкрила велика гомінка пуша. По невідомих пагорбах подекуди блукали тварини. Поступово все почало набувати знайомого вигляду. Струмки знайшли свої гrotи, а озера — зручні улоговини; на тлі ясного неба вималювалися снігові гребені гір. Зірки ряхтіли в темному нічному просторі, а коли вони блідли, птахи видзвонювали свою першу вітальну пісню світанкові.

Світом правив Кронос разом із своєю дружиною Реєю. Це був володар похмурий і підозріливий. Більшість своїх поневолених братів він залишив у безоднях Тартару. Він завжди пам'ятав прокляття батька, який передвістив, що і в нього син забере владу. Тому кожную дитину, яку народжувала Рея, Кронос одразу ковтав. Уже п'ятеро дітей було в страшній титановій утробі. Коли народилася шоста дитина, Рея дала Кроносові камінь, загорнутий у пелюшки. Він проковтнув камінь, гадаючи, що ковтає сина.

А Рея в цей час зійшла на землю. Вона хотіла помити немовля, однак ніде не могла знайти джерельця. Вона помолилася Геї і вдарила жезлом об скелю. З твердого каменя витік ясний струмінь води. Скупавши немовля, вона назвала його Зевсом. Потім пішла на Крит і поклала його в золотій колісці в Ідайському гrotі, вхід до якого затуляв густий ліс, а стіни обплітав блискучий плющ. Зевс виростав під опікою гірських німф, годували його молоком кози Амалтеї. Дитина дуже любила козу. Коли Амалтея зламала собі один ріг, Зевс узяв його в свої божественні руки й благословив, і відтоді цей ріг завжди наповню-

вався всім, чого бажав його власник. Так появився рід достатку, званий ще рогом Амалтеї.

Новий бог у золотій колісці був оточений любов'ю всієї природи. Голуби з берегів океану приносили йому амброзію, і щовечора прилітав орел, несучи в пазурах келих з нектаром. Бджоли збирали для нього найсолодший мед. Одна з німф зробила чудесну іграшку. Це була прозора куля із золотих кілець, між якими вився плющ. Коли, підкинута вгору, вона падала, за нею лишалася світла смуга. Щоб плач і вереск маленького Зевса не долинули до вух чуткого Кроноса, жерці Реї виконували біля його коліски шумні військові танці під звуки бубнів, рогів та пискавок.

Зевс виріс і вийшов із сховища, тепер йому треба було боротися з батьком. Передусім він порадив матері, щоб вона непомітно дала Кроносові блювотного. І Кронос у страшенних муках вивергнув проковтнутих нащадків. Це був цілий загін молодих прекрасних богів: сини — Аїд і Посейдон і три дочки — Гера, Деметра й Гестія. Саме в цей час умерла добра коза Амалтея. Та навіть після смерті вона ще прислужилася своєму вихованцеві: з її шкури Зевс зробив собі щит, якого не могла пробити жодна зброя. Так виникла егіда — чудесний щит, що його Зевс брав завжди з собою в битву. Першою його битвою була битва з батьком. Полею бою стали рівнини Фессалії.

Кронос із титанами засів у горах Отріс, а Зевс із своїми союзниками розташувався на снігових вершинах Олімпу. Десять років війна точилася без видимих наслідків, і тоді Зевс вирішив поповнити свої загони новими силами. Він звільнив із Тартару циклопів і трьох велетнів, кожен з яких мав сто рук і п'ятдесят голів. І того ж дня почався запеклий бій. Страшний гуркіт моря змішувався із стогоном землі й неба. Під ногами безсмертних здригався Олімп, і те двигіння чулося навіть у найдальших глибинах Тартару. З обох боків зчинився неймовірний гамір. Зірки падали з небозводу.

З вершини Олімпу Зевс безперервно метав блискавиці, що їх удень і вночі кували циклопи. Громи розкочувались по горах, а на рівнини лився священний вогонь. Земля тріскалась у полум'ї, ліси спалахували, мов смолоскипи. Моря й ріки кипіли. Вогняна імла оточила титанів, їхні очі сліпли від нестерпного блиску. Рвучкі вітри здіймали хмари порошу, і здавалося, наче вони несуть у чорних клубах громи й блискавиці. Коли хмари на мить розходились, у перших лавах воїнів було видно трьох сторуких велетнів, які разом кидали в титанів триста скель і обсіпали градом

каміння. Та все ж воно було не таке грізне, як Зевсові блискавиці, перед якими титани зупинялися приголоомшені, бо ніхто з них досі не бачив такої жахливої вогняної зброї. Час від часу хтось із них, зомлівши, безпорадно падав у потоці червоного світла, серед страхітливого гуркоту громів. Тоді сторукі велетні (гекатонхейри) хапали їхні велетенські тіла, які, здавалося, вже були неживі, і кидали в безодні Тартару, між погаслі й вогнедишні кратери, смердючі болота і крижані гори, де вони вже навіки лишалися під владою непроникного мороку й нескінченної ночі.

Як колись достойний Уран, так тепер Кронос канув у забуття, звідки доходили про нього тільки неясні чутки. В народі про нього не говорили погано. На його честь влаштовували прадавнє свято Кронії, під час якого веселилися, згадуючи золотий вік, що нібито панував на землі за його часів. Кронос не мав ні храмів, ні жертвників. В Олімпії був пагорб, названий за його іменем, а недалечко стояв шанований Метроон, храм Реї — «матері богів». Статуї Кроноса трапляються дуже рідко. Його зображали поважним літнім чоловіком з бородою, який прикриває голову полою плаща. Його дружину Рею греки ототожнювали з азійською богинею Кібелою. Вони зображали її опасистою жінкою, яка іде на колісниці, запряженій левами, тримаючи в руках гілку чи дубовий вінок і ключ; на голові в неї діадема з фортечних веж та бастионів.

Нове покоління богів не довго користалося наслідками перемоги. Проти них повстав рід гігантів, синів Землі. Одні з них скидалися на людей, хоч і були велетенські на зріст, інші мали потворні тіла, що закінчувались клубками змії. Вони перевертали гори й робили з них барикади, щоб дістатися на Олімп. Богів охопила тривога, коли вони почули вигуки, що долинали знизу, і побачили на схилах своєї священної гори відважних загарбників. Тільки Зевс лишився спокійний і безстрашний, він визначив кожному з богів бойовий пост, а сам заходився бити ворога блискавками. Гіганти не відступали. Склі, які вони шпурляли, спалились, мов град, і, падаючи в море, перетворювались серед його хвиль на острови. Блискавки не завдавали гігантам шкоди. Подивившись у Книгу Приречень, Зевс довідався, що перемогти гігантів може тільки смертна людина. Тоді Афіна привела Геракла.

Настав останній день битви. Усі боги і богині згуртувалися довкола Геракла. Герой щомиті брав нову стрілу і стріляв у густий натовп ворогів. Раптом на поміч йому став несподіваний союзник. Підїхав Діоніс із загonom

своїх сатирів верхи на ослах. Вражені гуком битви й диким виглядом гігантів, капловухі почали так ревети, що вороги, охоплені нестямним жахом, кинулися врозтіч. Тоді їх було вже легко добити. Залишився тільки один велетень — прекрасний Алкіоней. Цей первородний син Землі, глузував з усіх ударів, бо досить було йому торкнутися того місця на землі, де він народився, як рани відразу гоїлись і до нього поверталися свіжі сили. Геракл схопив його, відніс далеко за межі його батьківщини і там убив.

Боротьба богів з гігантами була для грецького мистецтва протягом усіх віків невичерпним джерелом натхнення. Тріумф досконалості, благородства, розуму над грубою, потворною звірячою силою оспівувався у віршах поетів, прославлявся у храмових барельєфах, у картинах і малюнках на грецьких вазах. Після перських війн греки охоче вбачали в сценах війни з гігантами символічне зображення їхньої власної боротьби проти варварської Азії.

Гіганти були дітьми Геї. Стара богиня не могла простити богам, що вони так жорстоко винищили її нащадків. Пойнята жадобою помсти, вона народила страхітливе чудовисько, якого ще не бачив білий світ. Звали його Тіфон. Від голови до стегон у нього було велетенське людське тіло, а замість ніг звивалися клубки змії. Усе тіло його обросло пір'ям, тільки на голові й на бороді іжачилось щетинясте волосся. Тіфон був вищий за найвищі гори, сягав зірок. Коли він розводив руки, то пальцями лівої руки торкався місця, звідки сходить сонце, а права занурювалась у морок на далекому заході. Він кидав найбільші скелі, як м'ячі. Він літав у повітрі, сповнюючи його криком і сичанням. З пащі в нього текла кипляча смола, а з очей вибухав огонь.

Коли боги побачили це чудовисько біля небесної брами, їх охопив страх. Вони втекли до Єгипту і там обернулися на тварин, щоб Тіфон не пізнав їх. Тільки один Зевс вступив у боротьбу з Тіфоном, озброївшись залізним серпом — жорстокою зброєю, якою колись Кронос покалічив свого батька Урана. Поранений Тіфон так сильно стівав кров'ю, що Фракійські гори стали червоні, і з того часу їх називають Гемос — Криваві гори. Нарешті він зовсім знесилів, і Зевс привалив його островом Сіцилія. Кожного разу, коли Тіфон намагається звільнитися з того ув'язнення, сіцилійська земля здригається, а крізь кратер Етни бухає вогонь, що вихоплюється з пащі повергнутого чудовиська.

Грецький народ і досі береже пам'ять про ті битви, хоча вже минуло стільки століть і стільки змін відбулося на стародавній землі еллінів. Однак в уявленні сучасного

грецького селянина постаті титанів, циклопів і гігантів злилися в одне ціле. По селах оповідають про якихось велетнів, званих гігантами, надлюдського зросту і неймовірної сили, в яких усього одне блискуче, мов огонь, око посеред лоба й дуже довгі бороди. Їхнім батьком був якийсь диявол, а матір'ю — чарівниця. Живуть вони в глибині землі, де будують величезні будівлі, кладучи скелю на скелю. Коли починається землетрус, селяни кажуть: «Мабуть, знову якась будівля гігантів валиться». Бог ув'язнив їх під землею за те, що вони колись повстали проти нього.

Коли Зевс вступив на небесний трон, на землі вже були люди, і перед їхніми переляканими очима відбувалися битви богів за владарюванням над світом. Були різні легенди про виникнення людського роду: нібито він вийшов просто з лона землі, спільної матері всього суцього; ніби ліси й гори створили людей, як дерева й скелі; ніби люди походять від богів — цього погляду дотримувались зокрема царі¹⁸ й знать. Але найохочіше сприймали легенду про чотири віки людства.

Спочатку був, звісно, золотий вік. Тоді панував Кронос. Текла молочні ріки, з дерев сочився найсолодший мед, а земля родила всього доволі, не спонукувана до того працею хлібороба. Люди жили, як небожителі, — без турбот, без трудів, без смутку. Їхнє тіло ніколи не старілось, а життя минало в нескінченних бенкетах і розвагах. Після падіння Кроноса скінчився золотий вік, а тогочасні люди перетворилися в благодійних духів.

Наступний вік був срібний, отже, значно гірший. Люди розвивалися дуже повільно. Період дитинства тривав у них сто років, а коли вони доживали до зрілого віку, їхнє життя було коротке й сповнене злигоднів. Вони були злі й пихаті, не хотіли шанувати, як належало, богів і приносити їм жертви. Зевс усіх їх вигубив до останнього, тільки в людській пам'яті вони zostалися як благословенні душі.

У бронзовому віці жило грубе плем'я, що кохалося у війнах. Люди мали силу велетнів, а серця тверді, мов камінь. Заліза вони не знали. Усе робили з бронзи: і міські мури, й будинки, і начиння, і зброю. Це був героїчний період. У той час жили великий Геракл і хоробрий Тезей, герої Фів і Трої. Вони здійснювали такі незвичайні подвиги, які вже не повторилися в наступному віці, залізному, що триває і досі.

Інші легенди оповідали, що людину створив один з титанів — Прометей, виліпивши її з глини, змішаної із сльозами. А душу він дав їй з небесного вогню, укравши

кілька іскорок із сонячної колісничі. Недалечко від міста Панопей показували цегляний будиночок, де Прометей у свій час і виконав цю роботу. Довкола лежали грудки глинястої землі, і від них мовби пахло людським тілом. Це начебто були залишки використаного матеріалу. Ще й нині червона беотійська земля нагадує про казку, в якій оповідається про творця людського роду.

Людина, створена Прометеем, була слабка й гола. Пальці в неї закінчувались дуже крихкими нігтями, і вона не могла оборонятися від пазурів диких звірів. Тільки статтю, не схожую на інших створінь, вона була подібна до богів. Бракувало їй лише їхньої сили. Ніби кволі, сонні привиди блукали люди, безпорадні проти могутньої природи, якої вони не розуміли. Усі їхні вчинки були несвідомі й безладні. Побачивши це, Прометей знову прокрався до великого сховища небесного вогню й приніс на землю перший вогонь. У людських оселях западали ясні вогнища, обігріваючи мешканців і відякуючи хижих звірів. Мудрий титан навчив людей вміло користуватися вогнем, навчав їх мистецтва й ремесла.

Це не сподобалося Зевсові. Він пам'ятав недавню битву з гігантами й остерігався всього, що походило з землі. Тоді Зевс велів Гефестові, найвправнішому з усіх богів у будь-якому майстерстві, створити прекрасної вроди жінку на взірць безсмертних богинь. Коли той прекрасний витвір був готовий, Афіна навчила першу жінку чудового рукоділля; Афродіта зробила її обличчя привабливим і влила в очі знадливу чарівність; Гермес дав їй потайний і улесливий характер разом з умінням умовляти. Потім її вдягли в золото, прикрасили квітами. І назвали її Пандорою, тому що вона була подарунком людям від усіх богів і кожен з них наділив її якоюсь особливою властивістю¹⁹. У посаг вона дістала щільно закриту глиняну бочку, і ніхто не знав, чим та бочка наповнена.

Отак споряджену Пандору посланець богів Гермес одвів на землю й залишив перед Прометеевою оселею. Мудрий титан вийшов поглянути на гарну незнайомку й відразу відчув якийсь підступ. Він її не прийняв, а відіслав геть і радив усім робити так само. Але в Прометей був не дуже розумний брат на ім'я Епіметей, що означає «той, який думає навпаки». Він не тільки не прогнав Пандори, а відразу ж одружився з нею. Пандорі дуже кортіло зазирнути до бочки, яку боги дали їй у посаг. Однак нагодився Прометей, відвів брата вбік і застеріг: «Нерозумний Епіметею, ти вже зробив одну дурницю, коли прийняв у дім

цю жінку, мабуть, створену богами для зла. Не роби принаймні другої дурниці, не відкривай сам бочки й дружині не дозволяй, бо мені здається, що в ній якийсь велике лихо». Епіметей пообіцяв подумати про це. Він мав звичай думати дуже довго й повільно — отож поки він обмірковував усе, що сказав брат, балакуча Пандора вмовила його відкрити бочку. І, звичайно, сталося нещастя. Як тільки підняли кришку, звідти вилетіли в світ усі смутки, турботи, злидні та хвороби і, мов круки, обсіли бідних людей.

Прометей хотів одплатити богам підступністю за підступність. Він забив бика й поділив його на дві частини: окремо склав у шкуру м'ясо і окремо кістки, прикривши їх жиром. Потім сказав Зевсові: «Яку частину візьмеш, ту надалі й приноситимуть у жертву богам». Зевс вибрав частину, де було більше жиру, гадаючи, що під ним найсмачніше м'ясо. Та відразу ж пересвідчився, що це були самі кістки, прикриті найгіршим жиром. Але вже нічого не можна було змінити: саме ці частини тварин стали приносити в жертву небесним богам.

Зевс жорстоко помстився. За його наказом Прометей прикували до скелі на Кавказі. Щодня прилітав голодний орел і викальовував йому печінку, та вона знову відростала. Навкруги було порожньо й глухо. Приречений не чув людського голосу, навіть не бачив приязного обличчя. Під палючим сонячним промінням непорушно, без перепочинку стояв Прометей, ніби вічний вартівник, для якого завжди запізно приходить ніч у зоряному плащі і надто рано розтає у денній спеці світанкова зоря. Його зойки, на які ніхто не відгукувався, спадали в безодні гір, наче мертве каміння.

Прометей — одна з найблагородніших постатей у міфології, бог, який страждав через любов до людей. Поки він не звернувся до них, вони були мов сліпі, блукали в мороці, нічого не знаючи ні про себе, ні про навколишній світ, вони не знали кам'яних будівель, що зводилися до сонця, не знали теслярського ремесла. Не могли сказати, коли настає кінець зими, або квітучої весни, чи багатой на плоди осені. Люди жили в темних печерах, наче мурашки, аж поки Прометей показав їм, де сходять зорі й куди заходять. Він дав їм науку про числа — найважливіші знання і відкрив містецтво письма, цю скарбницю пам'яті й джерело поезії. Він приручив тварин, запряг у воза коней і спустив на солоне море полотнянокрилі кораблі. Він дав хворим ліки і знайшов трави, що тамують біль. У глибині землі відшукав коштовні метали й навчив по снах, по льоту птахів і голо-

сах природи відгадувати майбутнє. Прометей розбудив у людині дух і дав їй силу владарювання над світом.

Залишившись без мудрого Прометеевого керівництва, люди, змучені стражданнями, сповнені пожадливістю, якої не могли вдовольнити, ставали злі й хтиві. Коли боги сходили на землю, вони наражалися на глузування і образи. На Олімпі казали, ніби в цьому винна злочинна кров гігантів, що просочила землю, з якої Прометей виліпив людей. А коли було смертельно ображено навіть Зевса — цар Лікаон під час вечері почастував його людським м'ясом, — на небесній раді вирішили знищити людський рід потопом.

Послали вітри, щоб вони звідусіль позганяли хмари. З першим громом хлинули великі зливи. Моря й ріки вийшли з берегів. Найвищі будинки сховалися під водою. Між землею і морем зникла межа. Люди плавали на кораблях по нивах, де нещодавно ходили за плугом. Здивовані й приголомшені Нереїди плавали по вулицях затоплених міст. Усе живе рятувалося, безладно тікаючи. З білих хвиль виринали ясно-руді гриви левів, а вовк гнав отару овець до неіснуючої пристані. Втомлені птахи, не знаходячи ніде місця, де б вони могли сісти й перепочити, падали в безодню. На землі стало тихо й порожньо. Боги на вершині Олімпу чули тільки гул безмежного моря.

Найвищі гори зникли. Над хвилями підносились тільки вершина Парнасу в Беотії. В безкрайньому океані хитався вутлий човник, а в ньому тремтіли від страху двоє стареньких — Девкаліон і Пірра. Їхній слабкий зір не міг охопити всієї безмежності страшного лиха. Після дев'яти днів і дев'яти ночей мандрівки їхній човен пристав до вершини Парнасу. Вода почала спадати. Поволі появлялися гори, за ними — вищі пагорби, нарешті показалися низини, вкриті мулом, у якому лежали трупи людей і тварин.

Побожні старенькі зайшли в дельфійський грот довідатися, що їм робити. Вони хотіли якимось чином знову заселити землю. З вищої печери пролунав голос: «Ідіть, затуливши покривалом обличчя, і кидайте позад себе кістки вашої матері». Пірра, яка була дочкою Епіметея і Пандори, обурилась, кажучи, що не годиться розкидати священні останки батьків. Але Девкаліон, син мудрого Прометея, зрозумів, що божество не може радити поганого, і так розтлумачив це: спільна мати всього живого — земля, а кістки землі — каміння.

Тоді вони вийшли у відкрите поле, затулили обличчя

покривалами, розв'язали на собі пояси і, так ідучи крок за кроком, кидали позад себе каміння. І каміння, втрачаючи свою звичайну форму й твердість, оберталося в людей. З каменів, кинутих рукою Девкаліона, поставали чоловіки, а з шматків скелі, кинутих Піррою, — жінки. Потомившись, старі сіли відпочити. Навколо відроджувався світ. Із заплідненої великими дощами землі виростили рослини, птахи й тварини. Неозора зелена гущавина вкрила землю, над якою співали жайворонки, пролітали лелеки й ластівки. Тільки після цього поволі де-не-де зводилися перші оселі. Їх будувало плем'я, народжене з каміння, і тому більш життєздатне, більш витривале в стражданнях і праці. Девкаліон, як патріарх, походжав серед своїх дітей, навчав їх усього, що конче потрібно у житті, навчав віддавати шану богам і будувати храми.

З вікон олімпійського палацу Зевс бачив, як світ відроджувався до нового призначення. Невдовзі він пересвідчився, що люди забули про кару, яка спостигла їхніх попередників, і анітрохи не стали кращими, однак більше вже не наслав на них потопу.

ОЛІМПІЙСЬКІ БОГИ

ОЛІМП

Пасмо гір з велетенськими, схожими на голови, скелями, вкритими сивиною снігів, бездонні провалля печер, звідки б'ють джерела й стікають бистрими струмками по крутих схилах, зарослих зеленими лісами. Олімп. Крізь прозоре повітря звідси видно всю Македонію і всю Фессалію, ріки якої вимальовуються, мов на карті, блакитними стрічками; на сході простягається море від гори Афон аж до острова Скірос, де серед дочок царя Лікомеда виростав молодий Ахіллес; на заході пасмо Пінда закриває небокрай зубчатим муром. Легені бадьорить безцінний нектар повітря, про яке сучасні фессалійські селяни кажуть, що воно своєю чудодійною силою гоїть рани. Серед скель і лісів стоїть монастир святого Діоніса, а під найвищою вершиною, де колись здіймався Зевсів палац, тулиться до голих скель убога старенька каплиця, збудована з нетесаного каменю. День і ніч монастирські дзвони сповнюють спустілу оселю богів суворими звуками християнських пісень.

Олімп був справжнім царством Зевса відтоді, як після війни з гігантами він поділив владу над світом з двома братами — Посейдоном і Аїдом. Усі троє тягли жеребки. Зевсові дісталися небо й земля разом з Олімпом, Посейдонові припало море, Аїдові — підземне царство мертвих. Зевс, як господар неба, оголосив себе найвищим богом, котрому всі повинні підкорятися. Спочатку брати бунтували, особливо запальний Посейдон; бували навіть дворцєві перевороту, але щоразу, завдяки своїй силі й розуму, Зевс перемагав, аж поки всі не скорилися йому.

Землю боги теж ділили між собою: кожен з них одержував якийсь місто чи острів, де жителі особливо шанували його. Цей родинний поділ відбувався мирно: підписувались умови й укладались угоди. Але часом доходило й до сутичок. Так, наприклад, Посейдон не хотів поступитись Афіні містом Афіни. Щоб примирити їх, було ухвалено, що

місто належатиме тому, хто зробить його жителям найкоштовніший подарунок. Посейдон ударив тризубом об землю, і з неї вискочив кінь (за іншими відомостями, забило солоне джерело), а богиня Афіна викликала з глибини неродючої афінської землі маслинове дерево. Усі боги й люди одноставно визнали дарунок Афіни ціннішим, бо він був справжнім благодіянням для убогого краю. Коли таким чином уже всю землю було поділено, виявилось, що якоесь випадково зовсім забули про найсвітлішого з небожителів, Геліоса, всевидячого бога сонця. На щастя, через кілька днів з моря виринув гарний острів Родос, який і подарували Геліосові. На тому острові, що пахне трояндами, він мав храми, жертovníки й відданих шанувальників.

Зевс гарно влаштувався на Олімпі. Дикі звірі не мали туди доступу, і холодний вітер ніколи не заносив сніговійв. Жодна хмара не затьмарювала прозорого повітря. Там панувала вічна весна. Під найвищою вершиною виблискував Зевсів палац, увесь із золота й дорогоцінного каміння, а під іншими вершинами і на схилах стояли скромніші оселі інших богів. Їх збудував Гефест, незрівнянний майстер. Брам на Олімпі стерегли Гори, непорочні богині пір року.

Щасливо живуть боги на Олімпі. Там не чути ні зойків, ні стогону хворих, бо золотистощкірі небесні володарі ніколи не хворіють. Тільки іноді хтось із богів, необачно почавши мужевбивчу війну, повертається ранений, але його рани відразу ж гояться під наглядом дбайливих лікарів. Суперечки й сварки звичайно тривають недовго, бо Зевс своїм авторитетом вирішує і залагоджує їх. Тільки Зевсова дружина, Гера, голосно при всіх лає володаря світу, бо вона дуже сварлива й підозрілива. Боги об'єднуються в тісні товариські групи, а на великі свята й наради збираються до просторого Зевсового палацу.

Зібрання бувають малі й великі. На малі запрошують тільки олімпійців, найвищу аристократію богів. Іноді скликається справжнє віче, і прудконогий посланець богів, Гермес, мусить оббігти всі суходоли й моря, щоб повідомити про Зевсів наказ увесь той гурт божків, усю ту безсмертну дрібноту, яка, роззявивши від подиву роти, дивиться на небесну розкіш і не сміє й слова зронити в присутності могутніх володарів, котрі зверхньо позирають на неї, ніби запитуючи: «На якого дідька батько Зевс скликає увесь цей набрид?» А насправді це дуже милі божки. Ось товпляться блакитноокі богині джерел та рік, білотілі німфи дерев і

німфи, що живуть у горах та серед вологих лук. Одне слово, усі добрі духи, які значно ближчі людині, ніж пихаті господарі Олімпу. Вони щоденно оточують людину, промовляють до неї дзюркотінням вод, шелестінням листя і відповідають їй розкотистою трикратною луною серед скель.

Після таких нарад починається бенкет. Тоді дріади повертаються до своїх дерев у лісах, ореади — до своїх гір, наяди — до джерел і струмків, лемоніади знову ховаються між квітами й травами на луках і довго ще розмовляють про те, що бачили на небі. А тим часом на Олімпі боги сідають до столів чи, скоріше, за стародавнім звичаєм, лягають на вистелених м'якими подушками ложах із слонової кістки та морських черепах. Довкола гостей ходить чудова пара: богиня молодості Геба й прекрасний хлопець Ганімед, улюбленець Зевса, який сам украв його з землі і зробив безсмертним. Геба й Ганімед розносять амброзію. То була звичайна їжа богів — якісь надзвичайно смачні ласощі, що самі танули в роті, надаючи сили тілу, умиротворення думкам і безсмертя душі. У золоті келихи наливали нектар — олімпійське вино з несказанно приємним запахом.

Коли вже всі досхочу наїдалися й напивалися, підводився Аполлон і, оточений дев'ятьма музами, співав разом з ними чудові пісні й грав на кіфарі²⁰. У щасливому мовчанні раділи серця богів. Харити, білоногі дівчата, прикрашені квітами, узявшись за руки, танцювали. А як сонячна колісниця завершувала визначений денний шлях, усі розходились по домівках на спочинок. Уранці їх будила рожевоперста богиня вранішньої зорі Еос.

Так греки уявляли собі життя богів. Це було, по суті, людське життя, перенесене у вічність. Бога від людини не відділяла нездоланна безодня. Спочатку до олімпійських столів запрошували й видатних людей. Але пізніше перестали, бо земні гості не вмiли пристойно поводитись і, маючи занадто довгі язики, розповідали своїм близьким усе, що там чули. Єдина відмінність між людиною і богом полягала в тому, що бог був безсмертний, а людині навіть найщасливіші хвилини життя отруював страх перед смертю. Боги були безсмертні, але не вічні: кожен з них колись народився, і жоден не міг сказати про себе, що він був завжди.

Від старості й смерті богів оберігала амброзія. Вона містила в собі таємну силу, і навіть звичайна людина могла стати безсмертною, споживаючи цю чудодійну їжу. Боги

не були всюдисущі, проте могли з блискавичною швидкістю перелітати з місця на місце. Знання і могутність їхні були великі, але не безмежні. Їхню діяльність обмежувала М о й - р а, або Доля, а крім того, вони взаємно обмежували одне одного, бо кожен мав певну, доручену йому сферу влади. Боги зовсім не були безкарними. Вони правили за своїми законами й повинні були дотримуватись їх. Найсуворіше каралося порушення клятви. Коли якийсь бог повинен був давати клятву, І р і д а, райдужнокрилий посланець, літала по воду із С т і к с а. Там на краю світу жила страхітлива С т і к с, найстарша дочка Океана. Її оселя була далеко від богів у високій скельній печері, оточеній високими, аж до неба, срібними стовпами. Ірїда набирала в золотий келих стіксової води, що витікала з тієї скелі. Той, хто давав клятву, виливав цю воду на землю. Якщо він порушував клятву, то мусив цілий рік лежати бездиханим, задерев'янівши, ніби мертвий, а коли через рік прокидався, його чекало ще дев'ятирічне вигнання. Тільки після цього він міг знову сісти за стіл богів.

Більші, вродливіші й дужчі від людей, грецькі боги мали тіло, що, як і людське, могло стомлюватись і бути пораним. Кров у них була біла і, витікаючи з рани, сповнювала повітря чудовим ароматом. Боги мали майже необмежену здатність перевтілюватись, проте вони ніколи не набирали вигляду страшних чи потворних істот. Інколи, наближаючись до людей, боги ставали невидимі. Їхнє життя було легке й щасливе порівняно з життям людини. Щоправда, в них були свої пристрасті, страждання й знегоди, що завдавали їм прикрощів не менше, ніж людям, але греки вважали по-справжньому повнокровним і щасливим тільки таке життя, в якому змішувались між собою добро і зло.

ЗЕВС (ЮПІТЕР) *

Найвищий бог Греції Зевс — передусім повелитель блискавок і громів. Він мінливий, мов небо, над яким владарює, щохвилі він з'являється в іншій подобі. У ясній грецькій блакиті, в ефірній ранковій прозорості відчувається ласкавий погляд батька світла. Він посилає дощ, укриває землю горностаями снігів. У громах і бурі проявляється могутність володаря, який нагромаджує чорні клуби хмар, ураганом здимає свинцеві морські хвилі, розмітає пісок

* У дужках подано імена відповідних римських богів.

земних доріг і, відчиняючи стоки небесних вод, запалює на вершинах гір гривасті вогні. День і ніч на дні діючих вулканів циклопи кують громи для Зевса.

Це справді могутній бог. Якби до вершини неба прикріпити золотий канат і всі боги та богині потягли б за нього, вони не змогли б скинути Зевса на землю. Та коли б Зевс потім сам смикнув за канат, то всіх богів разом з морем і землею підняв би вгору й прив'язав до Олімпійської гори. Так принаймні він хвалився. А р е с, бог війни, який мало на чому так добре розумівся, як на всьому, що стосувалося фізичної сили, дуже обурювався: «Я не заперечую, що Зевс сильніший і могутніший за кожного з нас, але щоб ми всі разом так мало порівняно з ним були варті, це не вкладається в моїй голові». І він нагадав, як одного разу в давні часи виникла змова проти Зевса. Гера, Афіна й Посейдон напали на нього й так міцно зв'язали, що він не міг поворухнутись. Невідомо, чим би все скінчилось, аби не морська богиня Фетіда, яка згодом стала матір'ю Ахіллеса. Вона прудко побігла в Тартар, привела сторукого Бріарея, і той звільнив володаря небес. Так, це правда, усі це пам'ятали. Проте від Ареса того дня тримались осторонь. Завбачливий Гермес підійшов крадькома до войовничого бога й шепнув йому на вухо: «Перестань. Мені небезпечно слухати такі слова, а тобі говорити їх». Він мав слухність. Зевс був гарячий і легко спалахував, а коли гнівався, то немилосердно розштовхував богів по залах свого палацу, аж здригалися його золоті стіни.

Уявлення греків про Зевса змінювалося з розвитком елліністичної цивілізації. Коли вони ще були напівварвари, то цінували в ньому передусім могутність і зловісну руйнівну силу. Пізніше вони прикрашали його все досконалішими достоїнствами розуму й серця, аж поки виник ідеальний образ найвищого божества, мудрій владі якого підлягають усі сфери життя. Під іменем Горк і й Зевс виступає як покровитель законів і з висоти свого трону, на східцях якого сидить богиня Правосуддя, оберігає святість клятви, котру дають люди, зводячи руки й очі до неба і називаючи його ім'я. Як К с е н і й він охороняє непорушний закон гостинності, опікується прибульцями, що просять допомоги й притулку, під його заступництвом перебувають послі й гінці, його ім'я захищає від зневаги навіть найнещаснішого жебрака: досить йому тільки покласти руку на край домашнього вогнища — і з голови у нього не впаде й волосина. Зевс прищеплює почуття поваги, добра й милосердя, сте-

жити, щоб люди не були суворі й неблаганні одне до одного. Стоячи на сторожі єдності суспільства, Зевс вимагає додержання законів моралі.

Добрый і лагідний, Зевс оточує піклуванням усяку людську працю. На золотих терезах він зважує долі смертних і відповідно до того, що показують ці терези, посилає добро чи зло, щастя чи нещастя. Кожне поселення має свого Зевса на прізвисько Геркей (захисник огорожі), який оберігає закон власності й непорушність роду чи общини. Нарешті, Зевс дістав гарне ім'я Гелленій як національне божество, що об'єднує різноманітні грецькі племена в одне ціле і не дає їм потонути в морі сусідніх варварських племен.

Одного разу, перевдягшись людиною, Зевс пішов разом із Гермесом на землю, щоб побачити, чи додержують люди його священних законів. Після заходу сонця вони прибули в якесь місто і, йдучи від дому до дому, шукали, де переночувати. Однак перед двома подорожніми зачинялись усі двері. Вже була ніч, коли вони постукали до маленької хатини, що стояла на пагорку за містом. Там жило стареньке подружжя — Філемон і Бавкіда.

Добрі люди подали незнайомцям табурети й розпалили веселий вогонь, підкинувши в нього сухе листя та кору. Філемон приніс з городу трохи овочів, а Бавкіда зварила їх у глиняному горщику. Потім накрили на стіл і приготували для гостей ложа, постеливши їм якнайзручніше. Та, побачивши, що їжі й напоїв стає не менше, а все прибуває і що їхній скромний посуд перетворюється на золотий, вони пізнали богів і впали перед ними на коліна. Філемон хотів принести жертву, зарізавши єдину гуску, яку вони держали, але Зевс стримав його. Усі четверо зійшли на вершину пагорба, і в світлі світанку старенькі побачили на місці своєї халупки чудовий храм, що віддзеркалювався в водах великого озера. Боги затопили негостинне місто, а його жителів перетворили на жаб. Філемон і Бавкіда жили ще багатороків, ставши жертвами у новому храмі, аж поки одного дня не перетворились на двоє дерев, що зрослися стовбурами. Так здійснилося їхнє останнє бажання: померти разом, щоб одно не бачило смерті другого. На деревах птахи звивали собі гнізда, а подорожні, відпочиваючи там, у затінку, розповідали історію про недостойних жителів міста й благочестивих стареньких.

На всьому обширі грецького світу Зевсу віддавали найбільшу шану. В усіх великих містах стояли його храми. На Лікейоні в Аркадії відбувалися таємничі обряди на його

честь, під час яких не обходилося без людської крові. Однак найсвятішими місцями були Додона і Олімпія.

Біля підніжжя епірського Тінару, у родючій і вологій долині, яку овівали холодні вітри, стояв прадавній додонський храм. Сюди з далекого Єгипту, із священних Фів, прилетіла голубка і, сівши на дубі, заговорила людським голосом. За цим божим знаменням було збудовано храм, у якому правили службу особливі жерці, звані селлами. Вони вели суворе життя, спали на голій землі й ніколи не мились, як згодом аскети. Їхнім завданням було розтлумачувати волю бога по шелестінню листя на дубі. Казали, що в стовбурі того дерева перебуває саме божество. В його верховітті гніздилися священні голуби, а з-під коріння витікало чудодійне джерело. Там ще стояла бронзова миска, в її стінки вдарялась підвішена кулька, і по тому дзеньканню теж намагалися провіщати майбутнє. Пророкування виглошували жерці, відповідаючи на запитання, заздалегідь викарбувані на свинцевих табличках. У сучасній Додоні знайдено багато таких табличок, і з них можна дізнатися, якими важливими питаннями турбували бога. На одній з них написано: «Агіс запитує: ковдри й подушки загублено чи вкрадено?» Відповідаючи, жерці говорили віршами, які завжди починалися словами: «Зевс був, Зевс є, Зевс буде».

У країні Еліді, на Пелопоннесі, була розташована Олімпія, найславніше місце культу Зевса в стародавньому світі. Там, де зливаються дві річки, Алфея і Кладея, між пагорбами, вкритими лісом, серед зелених лук, у тому священному місці стояло багато храмів і будівель, де жили жерці, тренувалися спортсмени, а також містилися склади коштовних подарунків. Кожні чотири роки тут відбувалися ігри, які проводились з 776 року до нашої ери аж по 393 рік нашої ери, коли їх заборонив імператор Феодосій; через тридцять років його наступник наказав спалити храм Зевса. Олімпія перетворилася в руїни, які лишилися до наших днів; розбиті колони й розкидане каміння заростають травою та ромашками.

Олімпія була не містом, а ніби осередком храмів, у яких жерці виконували належні обряди. Оживала вона тільки один раз у чотири роки на кілька днів ігор, що відбувалися тоді, коли місяць удруге чи втретє був уповні після літнього сонцестояння, тобто в половині серпня або вересня. На цей час у всій Греції припинялися чвари й війни: оголошувався «мир божий», щоб брязкання зброї не затьмарювало загальної радості. У долині Алфеї торговці ставили намети, робили навіси і ятки. Пастухи з Аркадії і

Мессенії приганяли череди корів, отари кіз та овець, яких охоче купували для жертвоприношення. Ішли величезні юрми пілігримів, співаючи божественні чи веселі пісні. Звідусіль збиралися спортсмени, кожен із своїм учителем гімнастики. На возах їхали вельможі, коні яких брали участь у скачках. З грецьких міст урочисто везли багаті дари для храму Зевса.

Ігри тривали кілька днів і включали всі види змагань, де показували спритність та силу. Нагородою був маслинний вінок, символічний дарунок, неоціненний в очах тисяч юнаків, які з найвіддаленіших місць грецького світу прибували до Олімпії, сподіваючись на перемогу. Спортсмен, прикрашений цією священною гілкою, повертався до рідного міста як переможець. На його честь ставили монументи, складали гімни. Він сидів на першому місці на публічних торжествах і був на утриманні держави. Греція, поділена на племена, міста й маленькі держави, об'єднувалась під доброзичливим поглядом Зевса. В Олімпії оголошували важливі розпорядження і договори, історики й поети читали свої твори, оратори й філософи виступали з промовами, знаючи, що їх справді слухає вся Еллада.

В Олімпійському храмі стояла статуя Зевса роботи афінського скульптора Фідія²¹ — одне з семи чудес світу. На золотому троні сидів велетенський бог, у вісім разів більший за людину. Головою він сягав стелі, плечі були на всю ширину нефа. Кажали, що якби він раптом устав, то розвалилась би вся будівля. У витягнутій лівій руці він тримав богиню Перемоги, а правою спирався на жезл, на якому сидів золотий орел з розпростертими крилами. Перекинутий ззаду через ліве плече широкий золотий плащ, оздоблений зображеннями тварин і квітів, прикривав йому ноги аж до ступнів, відкриваючи груди із слонової кістки. Ноги в золотих сандаліях спиралися на підніжок, який підтримували леви. Буйні кучері з-під золотого маслинного вінка спускалися по обидві сторони обличчя, сповненого величі, лагідності й спокою.

Цю статую за наказом одного з римських імператорів перевезли до Константинополя, і вона згоріла там під час пожежі. Але твір Фідія був для всього стародавнього світу таким священним зразком, що тисячі статуй Зевса в наших музеях дають змогу здогадуватись, який він міг мати вигляд.

Із темних хмар появляється пара пав. За ними — друга, третя, четверта — ціла зграя. Вони широко розгортають крила, і сонце запалює на них різноколірні вогні. Голубуваті шиї птахів вигинаються в польоті. Птахи тягнуть золотисту колісницю. Тоненькі, мов павутина, віжки тримає в білих руках райдужнокрила богиня Іріда. Відразу ж за нею, спершись на жезл, стоїть друга богиня: висока, горда, одягнена в пишне вбрання, на голові в неї діадема з зірок, з-під якої дивляться темні, строгі, владні очі. Це Гера, цариця неба, дружина Зевса. Вона здійснює вранішню поїздку над світом, який вважає за свою власність.

Та насправді мало що відбувається за її бажанням. Зевс часто потурає їй, але не завжди і скоріше заради того, щоб уникнути сварки, до якої Гера дуже схильна. Коли в Зевса забракне терпіння, він досить грубо дає їй відчутти свою зверхність. Одного разу він зв'язав Геру золотим ланцюгом і підвісив за руки біля вершини Олімпу, а для більшої муки причепив до ніг два важкі ковадла. І тільки через кілька днів на прохання богів звільнив її.

Гера дуже вразливо сприймала те, що казали про її вроду. Не терпіла ніяких порівнянь, вважаючи, що цариця неба повинна бути найпрекраснішою в світі. Поети, щоб догодити їй, вихваляли осяйну білість її рук і великі темно-блакитні очі, порівнюючи їх з очима телиці. Однак жінки думали про це інакше. Дочки царя Прета, не криючись, казали, що не поступаються їй вродою. Гера наслала на них безумство, і вони втекли до лісу, мукали, паслися на луках, вважаючи себе коровами. Інших зарозумілих дівчат вона покарала тим, що перетворила їх у кам'яні сходи храму. Їхній батько, який був жерцем, щодня ступав по скам'янілих тілах дочок і чув тихий стогін своїх дітей у себе під ногами.

Білорука богиня була покровителькою жінок. Їй молилися дівчата в день шлюбу, вона опікувалася материнством і втішала вдів. В Олімпії, де стояв один з найстародавніших храмів Гери, кожні п'ять років відбувалися ігри дівчат. У коротких сорочках, з розпущеним волоссям дівчата змагалися з бігу. Переможниця діставала нагороду — маслинову гілку й шматок печені з жертвних тварин. А втім, Гера в кожному місті мала свій храм, каплицю чи жертовник. У прадавні часи її уособленням був простий стовп або колода. Пізніше її зображали як поважну матрону величної вроди. Такою зобразив її Поліклет у колосальній статуї,

що стояла у храмі Гери в Аргосі. Богиня сиділа на троні, тримаючи в одній руці плід граната — символ родючості, а в другій — жезл із зозулею, присвяченим їй птахом.

АФІНА (МІНЕРВА)

Зевс, у якого вже давно дуже боліла голова, прикликав Гефеста, найкращого коваля серед богів, і звелів розрубати собі череп сокирою, аби дізнатися, що завдає йому таких мук. Тільки-но Гефест ударив його, як з розрубаної голови вилетіла ставна богиня у блискучому обладунку. Так незвичайно появилася на світ Афіна — богиня мудрості. Зевс любив її найбільше з усіх своїх дітей, садовив на почесному місці на раді богів, завжди цінував її думку і на знак особливості прихильності дозволив користуватися своєю страшною зброєю — блискавкою.

Це була сувора й неприступна діва велетенського зросту, наділена неабиякою силою і незламною твердістю. Вона ніколи не думала ні про кохання, ні про одруження. Просто не мала для цього часу. Її цікавило все. Вона винайшла багато корисних речей, а вчені й філософи вважали її своєю опікункою. Засуджували тільки її любов до воєн. Однак Афіна носила зброю лише для того, щоб захищати праву діло й міста, на які підступно нападали. Гілка з присвяченого їй маслинового дерева стала символом згоди між ворогами. Жерцям вона звеліла проповідувати такі правила: «Не відмовляй нікому ні в воді, ані в огні. Не показуй хибної дороги. Не полишай будь-яких останків не похованими. Не бивай вола, який тягне плуга».

Афіна вміла дуже гарно ткати й вишивати. А тому, що жодна богиня цим не займалася, на Олімпі одностайно визнавали неперевершеність Афіни. Інакше було на землі, де якась царівна на ім'я Арахна запевняла, що вона вишиває так само гарно, а може, ще й краще, ніж богиня. Тоді Афіна надумала змагатися з нею: хто з них краще вишиє тканину. Арахна вишила на полотні дивні пригоди. Був там Зевс, який викрадає Європу, Леда, що бавиться з лебедем, Даная, осипана золотим дощем, та багато чого іншого, і все таке живе та гарне, що Афіна, робота якої, виявилось, була не краща, розізлилась і подерла тканину Арахни. Бідна дівчина з розпачу повісилась. Тільки тоді Афіна збагнула, як засліпив її гнів. Вона повернула дівчині життя, але перетворила її у павука. Відтоді Арахна «тче між сволоками

срібне полотно»*, на якому повисають райдужні крапельки сонця.

З усіх грецьких міст Афіна найбільше любила те, що взяло від неї свою назву — горді, чудові Афіни**. Там стояли найкращі її храми і відбувалися найпишніші торжества. З давніх-давен афіняни в жнива, тобто на початку серпня, святкували Панафінеї. Спершу це було землеробське свято, поки цар Пізістрат (VI століття до н. е.) не перетворив його на головне афінське свято, яке дуже пишно відзначали кожні чотири роки. Під час Панафіней влаштовувалися перегони на колісницях, змагання атлетів і музично-вокальні концерти. Звідусіль з'їжджались артисти й виступали в Одеоні, великому концертному домі, біля півніжжя скелі Акрополь²². Переможці одержували певну кількість олії, вичавленої із священних Афініних маслин, яка зберігалася в розмальованих амфорах. Після змагань під акомпанемент флейт виконували давній піррійський²³ воєнний танок. Розповідали, що першою його протанцювала Афіна після перемоги над гігантами. По черзі виступали три хори: хлопчиків, юнаків і чоловіків. Усі співаки були голі, тільки в шоломах і з щитом у лівій руці. Після конкурсу чоловічої краси, в якому брали участь найвродливіші юнаки та чоловіки з усієї Аттики, влаштовували біг із смолоскипами. На вулицях до пізньої ночі лунали співи.

На другий день удосвіта жителі збиралися біля однієї з міських брам, звідки мала вийти урочиста процесія. З першими сонячними променями кортеж вирушав. Попереду чоловіки котили на колесах або несли на плечах священний корабель. На щоглі й на реях майорів пеплос — розкішне вбрання із пофарбованої в жовтий і фіолетовий кольори вовняної тканини, на якій було вигаптувано сцени з гігантомахії. Цілий рік її вишивали під наглядом жриці Афіни чотири дівчини з найповажаніших афінських родин. За кораблем вели жертвоних тварин: корів та овець. А далі в установленому порядку, за яким стежили спеціальні розпорядники, йшли дівчата в білому вбранні з храмовим начинням, сановники, військо, і завершала процесію кіннота — чудове аристократичне афінське лицарство. Вулиці на цей день старанно прибирали, будинки оздоблювали зеленню та квітами, а вздовж вулиць стояли раби й чужоземці з дубовими гілками в руках. Під спів гімнів і музику

* Юліуш Словацький, «Завіша Чарний».

** Скоріше було навпаки: догрецька назва Афіни стала іменем богині, яке в устах греків звучало як Афінянка.

процесія обходила всі святі місця і, зрештою, спинялася перед Акрополем. З корабля знімали пеплос і біля входу в храм віддавали до рук жриці Афіни, яка надівала його на прадавню дерев'яну статую. Стада тварин ішли під жертвний ніж, і, коли в небо піднімався дим від вогню, що палав на жертovníку, усі починали бенкетувати. Найурочистіший день року закінчувався загальним святом: люди відідували одне одного, з вінками на головах ходили по вулицях, уночі співали в гаях і садах.

В останній, дев'ятий день Великих Панафіней у Саламінській затоці влаштовувались перегони вітрильників. У сяйві серпневого сонця плавали цілі флотилії човнів та маленьких кораблів. На легенькому вітрі, леліючи всіма барвами, лопотіли вітрила. Мальовнича картина наприкінці чудового свята — веселе лазурове море, золоте сонце і тиха, погідна небесна блакить — надовго зберігалася в пам'яті людей.

Афіняни вбачали в своїй богині ідеальне втілення самих Афін і найгідніше уособлення всіх афінських чеснот. Їй давали багато імен відповідно до її різноманітних занять. Називали її Ергане, тобто Робітниця, Поліада — Покровителька міст, Промакос — Войовниця, Паллада — Діва. Грецький географ Страбон так пояснює ім'я Паллада: «Вродливу й гарного роду дівчину елліни звать палладою». Однак улюбленим її іменем було Партенос — Незаймана.

Афіні-Незайманій збудовано в Афінах храм, Парфенон, чудові руїни якого збереглися до наших днів. У храмі стояла статуя Афіни роботи Фідія, така ж цінна, як і його олімпійський Зевс: зроблена із золота й слонової кістки, заввишки дванадцять метрів. Богиня опиралась лівою рукою на щит, з-під якого визирала змія, а в правій руці тримала крилату богиню перемоги Ніку. Голову богині, убраної в довгі шати, що важкими складками спадали до ніг, вінчав гарний шолом. Це була велична постать, сповнена шляхетності й сили, як можна судити з численних статуй, що збереглися. Афіні присвячували сову, яка й тепер вважається символом знання і мудрості.

АПОЛЛОН

Аполлон²⁴ був сином Зевса й Латони. Народився він на острові Делос під пальмою. Коли він мав появиться на світ, звідусіль припливали лебеді й, оточивши тісним колом благословенний острів, чарівно заспівали. З тієї миті голі

скелі Делосу наповнилися радістю свіжої зелені й завітти. У блакитних хмарках запашних димків здіймалися в небо звуки музики й гімнів. Юрми побожних шанувальників Аполлона йшли до білих храмів, що ховалися серед пальм, кипарисів і лаврів.

Аполлон був найвродливіший з богів. Високий, стрункий, ясноволосий, вічно молодий, з божественними променистими очима, які прозирали далеко в глибину часу й простору. Аполлона вважали богом віщувань і ворожіння, а відблиск його вроди вбачали в золотому диску сонця, володарем якого він був. Він наділяв ясновидінням і опікувався віщунами, співаками та поетами, яких називали «дітьми Аполлона». Сам чудово грав на кіфарі.

Одного разу Аполлон навіть вирішив позмагатися з якимсь Марсієм, що був чудовим флейтистом. Суддями обрали пастухів і пастушок, які пасли свої стада на горі Ніса. Марсієм грав перший і всіх зачарував. Його флейта наслідувала тьохкання солов'я, дзюркотіння струмка, далекий голос лісової луни, шум бурі, ніби творячи хвалебний гімн на честь природи, дитиною і вихованцем якої був невчений Марсієм. Він уже не сумнівався у своїй перемозі, коли Аполлон ударив по струнах своєї чарівної кіфари. Бог грав і співав одночасно. І викликів у душах слухачів то радісне піднесення, то солодке бажання, то сердечне печаль.

Аполлона визнали переможцем. Тоді він схопив переможеного Марсіє, прив'язав його за руки до дерева і з живого здер шкіру. Марсієм умер, а з глибини лісів і гір почувся великий плач; усі гірські богині, усі лісові боги проливали за ним такі рясні сльози, що з тих сліз утворилася річка, яку назвали його іменем — Марсієм.

Тоді ж сталася дуже смішна подія. Цар Мідас, який теж був на змаганні, пішов незадоволений. Йому не сподобалася Аполлонова гра, він один віддав перевагу Марсієві. Аполлон помстився на ньому, наділивши його осялячими вухами. Але ж цареві не годилося мати осялячі вуха. І Мідас ховав свою ганьбу під шапкою, яку ніколи не знімав. Та була одна людина, яка знала царську таємницю, — двірський перукар. Голячи Мідаса, він бачив його без шапки. Цар під страхом смерті звелів йому мовчати. Поштивий цирульник боявся смерті, але нечувана таємниця, яку він знав, не давала йому спокою. Йому конче треба було комусь звіритися. Не маючи сили більше терпіти, він побіг на берег моря, викопав у землі ямку і щосили крикнув у неї: «У царя Мідаса осялячі вуха!» І йому одразу ж стало легше. А тим часом — мабуть, за велінням богів — на тому місці, де була

ямка, виріс очерет, цілі зарості очерету. І як тільки подув вітер, очерет захитався, зашелестів, і шелест його злився в голос, який шепотів: «У царя Мідаса осялячі вуха». Той підступний шепіт очерету полинув по всій країні, і всі дізналися про таємницю Мідаса, що дуже засмутило доброго царя, єдиною вадою якого було те, що він не розумівся на музиці.

Хоч Аполлон належав до найвищої аристократії богів, він охоче жив на землі. В нього були тут свої справи, з землею були пов'язані і його давні спогади. Бог пам'ятав, як одного разу, коли його вигнали з Олімпу, він служив батраком у царя Адмета у Фессалії, де пас стада, граючи на сопілці. Господарі молилися йому, щоб він охороняв худобу від вовків. Він міг це дуже легко робити, бо найкраще за всіх стріляв із лука. Казали, ніби його стріли вражають зненацька, не лишають слідів, і тому кожну наглу смерть приписували Аполлоновому гніву.

Ще підлітком він вважав себе за неперевершеного стрільця з лука і глузував навіть з Ероса та вихвалявся, що стріляє краще від нього. Роздратований Ерос вийняв із сагайдака дві стріли: любові й ненависті. Стріла любові поцілила Аполлонові в серце, а стріла ненависті — в полохливе сердечко німфи Дафни. Як тільки Аполлон підходив до Дафни, вона втікала. Він гнався за нею через гори й ліси. На березі якогось струмка він уже мало не спіймав німфу, але вона стала благати матір Землю допомогти їй, і та враз обернула її на лаврове дерево.

Так дивно складалося, що коли Аполлон до когось прихилився, з тим траплялось якесь лихо. Аполлон щиро заприятелював з молодим Гіацинтом, якого вчив стріляти з лука й грати на цитрі. А Зефір, божок лагідного вітру, дуже любив гарного юнака і не міг перенести, що той покинув його заради олімпійського бога. Одного дня, коли Аполлон метав диск, Зефір раптовим подихом так спрямував той диск, що він завдав смертельного удару Гіацинтови. Марно син Латони намагався повернути йому життя за допомогою лікувальних трав. Юнак помер, а з його крові виросла квітка, яку й тепер називають гіацинтом.

Як бог лірики й поезії, диригент Олімпійського оркестру, Аполлон був повелителем муз, дев'ятох дочок Зевса і Мнемозини (Пам'яті). Вони жили на вершинах беотійських гір Гелікон і Парнас, де б'є священне кастальське джерело, однак їхньою улюбленою оселею були узгір'я Перії під Олімпом. Там квітли розкішні луки, яких ніколи не торкалася коса, а на них паслась худоба, що належала бо-

гам. Сучасні греки розповідають, що в горах Перії гніздяться злі духи, які насилають безумство на тих, хто заблукав, і штовхають їх у безодню.

Проте в сивій давнині вони наслали інше безумство — чарівне безумство поезії. Ось яку картину змальовано в поемі «Теогонія» Гесіода, якого самі музи обрали своїм жерцем:

«Прекрасні тіла обмивши у хвилях грайливих Пересиси, музи, діви Олімпу, гарний танок повели на Гелікону вершині, піснями вторюючи. Звідти, спустившись гуртом, з туману запонами вкрившись, ішли серед ночі в долину, співаючи голосом дивним. Колись Гесіода вчили вони гарно співати під Геліконом, де вівці він пас білорунні. Костур дали мені потім у руки, зламавши гарно розквітлу лаврову галузку, — і надихнули мене піснею божою...»

У пізніші часи кожній з муз доручили якесь мистецтво, що його вона повинна була особливо опікувати, і зображували її в скульптурах і малюнках з постійними атрибутами, щоб було легше розпізнавати.

Каліопа (Прекраснолиця), муза героїчної пісні, тримає в руках стилі й табличку для писання; Кліо (Та, яка виголошує славу) опікується історією і держить сувій пергаменту; Евтерпа (Радісна), покровителька лірики, грає на флейті; Талія (Прекрасна), муза комедії, тримає комічну маску; емблема Мельпомени (Тієї, яка співає), музи трагедії, — сумна маска; Терпсіхора (Та, яка любить танець) навчає людей танцювати і зображена з великою лірою в руці; Ерато (Кохана) грає на малій цитрі любовні пісні; атрибутом Полігімнії є дупке покривало, яким користувалися під час релігійних обрядів, бо вона дає натхнення тим, хто складає гімни й божественні пісні; Уранія (Небесна) несе небесний глобус, тому що вона покровителька астрономії.

Аполлон був однією з найсвітліших постатей грецького Олімпу. Його називали Спасителем, бо він підтримував людей у стражданнях, рятував від нещастя, відвертав смерть, відпускав гріхи злочинцям, був зцілителем душ й тіла; це бог світла і розради — ласкавий і благодійний.

В Афінах після осіннього збирання врожаю на честь Аполлона влаштовували свято, під час якого юнаки несли маслинові гілки, обвішані фігами, хлібами, посудинками з олією та вином, обвиті вовняними стрічками, і, зупиняючись перед кожним будинком, як колись у нас колядники, віддавали одну гілку господареві. Той вішав її на дверях

аж до наступного свята. Тоді гілку спалювали й заміняли свіжою.

У творах мистецтва Аполлон зображений як ідеал молодості й чоловічої вроди, без бороди, з буйними кучерями, що вільно спадають на плечі або химерно закручені: де олімпійський чепурун. Звичайно він голий, іноді в нього через плече перекинута тільки хламида — маленький плащик. На спині — сагайдак, повний дзвінких срібних стріл, у руці — лук. У сонмі муз він знову виступає як Кіфаред у довгому, аж до землі, високо підперезаному вбранні, з лавровим вінком на голові, з кіфарою в руці. Лавровий вінок давали в нагороду поетам, і цей звичай пережив стародавні часи. Так, ми бачимо лавровий вінок на голові в Петрарки²⁵, нагадує про нього і слово «лауреат».

АРТЕМІДА (ДІАНА)

Артеміда й Аполлон були близнятами. Артеміда, така ж гарна, як і брат, не хотіла одружуватись і назавжди лишилася незайманою, подібно до Афіни. Її ще називали Чистою, бо вона не дозволяла чоловікам навіть глянути на себе. В цьому з великою прикрістю пересвідчився Актеон.

Це був завзятий мисливець і цим міг сподобатись богині, яка дуже любила полювання. Та його погубила власна необережність. Одного дня, як завжди, він з досвіта гасав зі зграєю собак по лісах і горах. Птахи тікали від нього, а він на льоту влучав у них пернатою стрілою; звірів, що причаїлися в лісовій гушавині, сполохував своїм влучним списом. Ополудні Актеон спинився на березі лісового струмка. Сховавшись у кущах, він непомітно почав стежити, як богиня Артеміда купається разом із подругами. Актеон ступив крок уперед, і хрускіт сухої гілки виказав його. Богиня помітила мисливця. Вона мовби жартома бризнула на нього водою. І Актеон миттю перетворився на оленя. Бідний мисливець не знав, що йому робити, чи повернутися додому, чи ховатись у лісах. Поки він отак вагався, на його слід напали власні хорти. Він кинувся тікати. Хотів гукнути своїм вірним собакам: «Це я, Актеон. Хіба ви не пізнаєте свого господаря?» Але звуки, які він видавав, не склалися в людські слова. Зрештою він заплутався у гіллі, собаки напали на нього й розірвали.

Артеміда була справжня цариця лісів. У високо підіткнутий сукні, у міцних сандаліях, прив'язаних ремінцями

до ніг, озброєна луком чи списом, вона бігла, оточена зграєю собак, на чолі білого сонму німф, своїх подруг. Вони ловили оленів, які заплутувались рогами в гущавині, ставили пастки на зайців, чатували в дуплах великих дерев на обважнілих вепрів. Запашна прохолода лісу, приємне тепло відкритої галявини, свіжість гомінких потоків. Із хмизу й торішнього листя розкладали багаття. Стовп ядучого диму здіймався серед темних крон дерев. Спечене на списі оленяче м'ясо видається дуже смачним, коли зранку нічого не їсти. Амброзія, яку подають на небі, набридла, а нектар навіть порівняти не можна з джерельною водою! А ввечері, якщо світив місяць, усі бралися за руки й танцювали до пізньої ночі. Або Артеміда знайомими стежками вела на вершину Парнасу, де її брат Аполлон грав на кіфарі, а музи співали. Міцний солодкий сон огортав стомлене тіло, яке з його обіймів вивільняла рожевим поцілунком уранішня зоря.

Проте народ на Пелопоннесі шанував Артеміду не тільки як богиню радості, а й смерті. Їй були присвячені джерела, річки й болота, тому що вона давала врожай землі; ім'я її славили і на полях, і в долинах, і серед лісів на узгір'ях Тайгету, бо вона благословляла і рослини, і тварин, і дітей, яких віддавали під її захист, і підтримувала породіль під час пологів. У Спарті щороку перед її жертovníком били різками хлопчиків так, щоб кров бризкала на статую богині. Це був відгомін ще тих часів, коли Артеміді як богині смерті приносили в жертву людей. Жителі Тавриди (сучасного Криму), мабуть, ще і в історичні часи приносили їй у жертву спійманих на узбережжі чужоземців.

Так само, як Аполлон, Артеміда була благодійною богинею. Їй молилися за здоров'я близьких людей. На її запашні жертovníки дівчата клали пасма волосся, а наречені в день шлюбу дарували їй дитячі іграшки. До нас дійшла така подячна молитва: «Пояс із гарними китицями й туніку поклав Аттїс біля брами твого храму, богине молодих дівчат, дочко Латони, щоб ти допомогла його дитині прийти на світ живою і здоровою». Якийсь рибалка звертався до неї: «Я, Монїс, рибалка, даю тобі, Артемідо, смажену рибу. Для тебе цей келих наповнив по вінця чистим вином і для тебе відламав шматок черствого хліба; жертва вбога, але принесена від щирого, побожного серця. За це зроби, щоб сіті мої завжди були повні риби». Інші просили її захистити від злодіїв, обіцяючи принести в жертву козу; мандрівник, повертаючись з подорожі, вішав на дереві в

гаю Артеміди капелюха на знак вдячності за щасливе повернення.

А на острові Делос розповідали про такий випадок у її храмі. Якось туди прийшов один юнак на ім'я Аконтії і побачив гарну дівчину на ім'я Кідіппа. Він з першого погляду закохався в неї і, знаючи стародавні закони того храму, взяв яблуко й написав на ньому такі слова: «Присягаюся храмом Артеміди, що вийду заміж за Аконтія». І кинув те яблуко під ноги дівчині. Це був підступ. Кідіппа підняла яблуко й, прочитавши напис уголос, сердито жбурнула його. Але сама, не знаючи того, зв'язала себе клятвою. Вона довго опиралася і зазнала багатьох пригод, а проте мусила врешті вийти заміж за Аконтія і була з ним щаслива. Так незаймана богиня стежила за дотриманням клятв і, знаючи людські серця краще, ніж самі люди, поєднувала благословенні подружжя.

Звичайно Артеміду зображали як мисливця: у короткому, недбало підперезаному вбранні, ноги й руки оголені; на плечі — сагайдак, у руці — лук. У волоссі виблискувала діадема, що мала вигляд півмісяця. Однак в Ефесі, на побережжі Малої Азії, стояв храм, присвячений Артеміді, де її зображали зовсім інакше: як матір усього суцього, зі стома грудьми. Це була не Артеміда, а зовсім інша — азіатська богиня, культ якої місцеві греки запозичили в сусідів, але перейменували божество по-своєму.

В Афінах, Епідаврї й на острові Делос Артеміду ще називали Гекатою (Та, що цілить у далечінь), тому її отожднювали з богинею, яка мала таке саме ім'я і була шанована в Малій Азії. Цю Гекату вважали богинею смерті, що шастає по могилах, у місячні ночі, перекинувшись в упиря, з'являється у супроводі духів та собак на перехрестях доріг. Щоб умидостивити богиню, для неї на роздоріжжі клали рештки жертв, які приносили мертвим. Геката була богинею чарів, і до неї зверталися по допомогу чарівниці. У найдавніші часи її зображували зрілою жінкою, у вбранні, з двома смолоскипами в руках. Близько середини V століття до нашої ери скульптор Алкмен вирізьбив статую, в якій богиня була втілена в образах трьох жінок, обернутих одна до одної спинами; в руках вони тримали смолоскипи й глечики. На геммах (різьблених каменях з фігурними зображеннями) ми часто натрапляємо на цю дивну шестируку богиню, оточену зміями, схожу більше на індійські божества, ніж на грецьких богів.

А втім, грецькі боги дивно змінюються залежно від часу й місця. Хто б міг пізнати у цій величній постаті, оспі-

ваній найстарішим після Гомера грецьким поетом Гесіодом, грізне божество, яке лякало всіх на перехрестях доріг? Його Геката, дочка Перса й Астерії, походить нібито із зоряного роду. Улюблениця богів, фаворитка Зевса, вихователька його дітей, добра до людей: вона посилає їм багатство, силу й славу, охороняє воїнів у битвах і моряків на морі, стежить, щоб у судах панувала справедливість, і веде спортсменів до переможної мети. Її ім'я виголошували під час кожного жертвоприношення.

ГЕРМЕС (МЕРКУРІЙ)

Гермес, син Зевса і Майї, народився вдосвіта на горі Кіллена в Аркадії. Поспавши кілька годин, він устав і вийшов з печери. По дорозі вбив черепаха і з її панцира зробив цитру, натягнувши сім струн із скручених баранячих кишок. Під обід прокрався до обори царя Адмета у Фессалії і вивів звідти стадо, наглядати за яким доручили Аполлонові. Боячись погоні, він вів тварин звивистими стежками, весь час змінюючи напрямок. Щоб не залишити слідів на піску, Гермес обмотав собі ноги листям лавра й тамариску. Коли він проходив повз якесь село, його побачив дід, що працював на винограднику. Гермес, погрозивши йому пальцем, звелів мовчати. Біля Алфея він трохи перепочив, розклав багаття, забив бика й спік собі шмат чудового м'яса. Потім загасив вогонь, розкидав попіл, погнав худобу далі й заховав її у горах. Уже вечоріло, коли він повернувся на Кіллenu. Тихо й легко, немов літній вітерець, прослизнув Гермес у свою печеру крізь отвір для ключа, ліг у колиску і заснув, як немовля.

Та на другий день прибіг Аполлон і зчинив страшений галас. Тоді Майя підвела його до колиски, де спав Гермес, і сказала: невже Аполлон може підозрювати її маленького сина, який не тільки не міг украсти стадо худоби, а навіть ще не знає, що таке корова. Почувши це, хлопчик не стримався й голосно засміявся, відразу викривши себе. Щоб задобрити розгніваного брата, Гермес подарував йому цитру із панцира черепахи. Аполлон так зрадів, що дав йому взаємін ліщинову паличку, яка мала чарівну властивість припиняти сварки й примиряти ворогів. Коли Гермес кинув її між двох змій, що нападали одна на одну, вони враз перестали кусатися й, приязно обвившись довкола палиці, прихилились головами. Так виник кадуцей, з яким Гермес ніколи не розлучався і який,

переживши стародавні часи, набув вигляду патериці, котрою користуються єпископи грецької церкви.

Шахраювання зробило Гермеса богом злодіїв. Тількино він зійшов на Олімп, як на другий день Арес ходив уже без меча; у Посейдона кудись подівся тризубець, на який він звик опиратись; Афродіта під час ранкового туалету завважила, що кудись подівся її пояс на стегна; Гефест ніде не міг знайти свої обденьки. Невдовзі помітили, що все це краде Гермес. Такого бога ще не бувало! «Гарно виховуєш свого одинака»,— казали Майї. А вона тільки знизувала плечима. У Зевса він намірився викрасти блискавку, та обпікся й залементував. Тоді батько вигнав його з Олімпу.

Всі боги любили Гермеса, хоч багатьом з них він досаджав своїми витівками, як, наприклад, Аполлонові, котрому за намовлянням Гермеса афінська пекарка вилила шаплик прісного тіста на осяйну голову. В ньому було стільки молодості й свіжої привабливості, що Олімп без нього видавався похмурий і порожній. Зевс повернув його з вигнання і зробив своїм представником, послом і гінцем. Вибір був чудовий, бо прудконогий божок умить виконував усі накази, був спритний, орієнтувався в кожній ситуації і при потребі вмів бути потайливим. З часом і інші боги та богині почали користуватися його послугами, і Гермес змушений був зробити собі на ногах маленькі крильця, щоб встигати виконувати всі доручення.

У жодного з богів не було стільки справ, як у Гермеса. Уже вдосвіта він замітав бенкетний зал на Олімпі і оббігав усі покої, де збиралися боги на спільні бенкети чи наради, щоб пересвідчитись, чи все там гаразд. Скінчивши цю вранішню роботу, він чекав, доки прокинеться Зевс. І щойно почувши голосне позіхання Кроносового сина, мчав до нього, щоб дістати розпорядження. З цієї миті він цілий день бігав і літав. Повертався задиханий, доповідав про все, що зробив, і відразу заходжувався накладати амброзію на золоті полумиски, з яких їдять щасливі боги. Навіть уночі він не мав спокою. Мусив показувати дорогу заблуканим серед манівців, усипляти людей і посылати їм сновидіння. А коли вже небо й земля спали, він супроводив душі померлих до підземного царства і в пекельному суді був за кур'єра. Якби не боже безсмертя і вічна молодість, він давно знесилів би і вмер від виснаження.

Гермес винайшов гімнастичні вправи. Його вважали опікуном палестри і гімнасії²⁶, де молодь, займаючись спортом, загартовувала здоров'я й зміцнювала силу тіла.

На публічних площах, у судах і народних зібраннях його шанувували як бога красномовства, бо він був хитрий і вмів переконувати інших. Купці вважали його своїм захисником — нерідко можна побачити статуї Гермеса, який тримає в руці калитку з грішми.

Гермесові всюди споруджували храми, жертovníки, ставили статуї, але найбільше шанували його в Аркадії, де розташована гора Кіллена, на якій він народився. Аркадійці вважали його головним богом пастухів, який піклується про здоров'я їхніх овець і кіз, а також про пашу для них. На його честь влаштовували свято з іграми, а його зображали як «доброго пастуха» (Гермес Кріофор) з баранчиком на руках. Господарі, виганяючи вранці стада, казали: «Ідіть, кози криворогі, ідіть пасіться на зеленій траві серед гір і не бійтеся вовків — Гермес пильнує».

У стародавньому грецькому мистецтві Гермеса відтворювали в образі чоловіка середнього віку, з гострою борідкою. Але дуже скоро його почали зображувати гарним юнаком, звичайно голим, з недбало перекинутою через плече хламидою. На голові в нього часто можна бачити дорожній капелюх з крильцями; такі самі крильця у нього й на ногах; у руці він тримає кадудей.

ГЕФЕСТ (ВУЛКАН)

Гефест — найпрацелюбніший з богів. Він рідко бував на прийомах у Зевса, і всі звикли вважати його самотником. Та насправді він не самотник. У своїй незвичайній кузні на острові Лемнос чи всередині Етні серед вірних циклопів божественний механік працює вдень і вночі, не спочиваючи, ніби знаходить утіху тільки у важкій роботі. Він кує блискавки для Зевса, лагодить колісницю Сонця. Кожен, кому потрібен щит, меч, гарний золотий панцир, іде до Гефеста, певен, що кульгавий коваль не відмовить йому. Коли в Гефеста є більше вільного часу, він може викувати жезл для якогось царя або поморочитися над жіночими прикрасами, яких завжди бракує олімпійським богиням.

Усе, що виходить з його рук, дуже гарне й майстерно зроблене, а часом і просто забавне, як, наприклад, рабині із золота, які рухаються, мов живі; крісла, що самі біжать у залу, де радяться боги; стілець... О, це було щось жахливе. Два циклопи з'явилися під брамою Олімпу й сказа-

ля, що принесли цариці неба подарунок від свого пана. Це був стілець. Чудовий стілець. Весь із золота й коштовного каміння. Дуже зручний. Гера звеліла поставити його в своєму покої і відразу ж сіла на нього. Та раптом не знати звідки вистромилась якісь кліщі чи пута і так міцно обхопили богиню, що вона не могла поворухнутись. Хтозна, що сталося б, якби не впресли лукавого механіка прийти нарешті і визволити Геру з того кумедного полону.

І знову Гермес повернувся до своєї кузні. У величезній печі готують вічне полум'я, яке роздмхують, хрипко дихаючи, могутні міхи. У потворних, закіптюжених тиглях плавляться різні метали: золото, залізо, мідь, блискучим струменем тече срібло. Велетенські обцецьки гризуть червоні штаби, по яких так гупають молоти, що аж земля двигтять. Кузня сповнена гуркотом і гамом, а Гефест, накульгуючи і втираючи піт з чола, походить коло робітників і дає розпорядження.

Часом він зупиняється і крізь отвір угорі дивиться на небо, осяяне золотистим сонячним світлом. З високого Олімпу чути спів і музику. Аполлон грає на кіфарі, а музи співають новий гімн. Гефест думає про свою молодість. Адже він був сином Зевса й Гери, царським сином. Виховувався на Олімпі, і всі передрікали, що колись із нього виросте дуже мудрий бог. Він любив матір і заступився за неї, коли Зевс повісив Геру за руки на вершині Олімпу. Розгніваний батько скинув його на землю. Гефест летів цілий день і аж уночі, як метеор, упав на острів Лемнос, поламавши собі ноги. Його взяла під опіку богиня Фетіда й занесла в свій кораловий дім, куди світло проникає крізь блакитне дзеркало вод, де великі водорості в ються по стінах грота, а морські духи грають на мушлях.

Гефест одужував. У подяку за піклування він зробив срібноногим німфам чудові прикраси: таке витончене намисто, ніби воно з пуху морської піни, браслети, персні, лядеми. І все це виблискувало в смарагдовій воді, наче миготіли затонулі зорі. Дев'ять років прожив він отак, поки про нього забули і батько, і мати, і весь Олімп. Усі були певні, що Гефест загинув десь в океанських просторах. А він не хотів повертатись у світ, звідки його так жорстоко вигнали.

Та одного разу Діоніс, бог вина, підпоїв Гефеста, посадив на осла й відвіз на Олімп. Радість була невимовна. Бо всі знали, що Гефест — добрий товариш, дотепний і розумний, а передусім такий корисний: усе зробить і все поладить. Зевс, бажаючи виявити до Гефеста повагу

й винагородити за всі давні кривди, дав йому за дружину найвродливішу богиню — Афродіту.

Однак подружжя не було щасливе. Богині вроди не подобалося життя чоловіка. Вона любила світ, богів і людей, а він — тільки свою кузню; вона хотіла бути всюди там, де веселощі й танці, а він, крім роботи, не знав іншої втіхи. Він виготовляв чудові прикраси, а сам ходив, наче останній раб, завжди брудний, закіптюжений. Але всі забували про те, що Гефест був колись молодим, гарним і веселим, як інші боги, і тільки пізніше занехаяв себе, став похмурий. І те, що Зевс дав йому за дружину найвродливішу богиню, він вважав за нове знущання із своєї потворності.

Гефест був богом вогню, цього рушія усякого прогресу. Він любив людей і навчав їх обробляти метал, виготовляти предмети мистецтва. Особливо його шанували на острові Лемнос. Там був, здається, найдавніший центр культу Гефеста, пов'язаний з вулканом, що діяв на тому острові з прадавніх часів і погас тільки при Олександрові Македонському.

Жителі Лемносу запевняли, що саме в глибині тієї вогнедишної гори міститься Гефестова кузня. В Афінах у листопаді відзначались Халкеї — свято ковалів. На честь Гефеста відбувалися Лампадорії — біг із смолоскипами. Піші й кінні несли смолоскипи, і перемагав той, хто з палаючим смолоскипом перший прибував до мети. Богові вогню приносили всеспалювальну жертву.

У мистецьких творах Гефеста зображали мускулістим, бородатим чоловіком, який завжди сидить, щоб приховати своє каліцтво. Звичайно біля нього був молот чи якийсь інший предмет, що вказував на його фах коваля.

АФРОДИТА (ВЕНЕРА)

Афродіта не мала ні батька, ні матері. Однак її не вважали бідною сиротою. Одного дуже гарного, погожого ранку вона просто виринула з морської хвилі недалеко від Кіпру. Афродіту, напевно, чекали, бо на березі її привітали Привабливості, Усмішки, Розваги — веселі й милі божества, які відтоді залишились у її почті. Усюди, де ступала Афродіта, виростали прекрасні квіти. Служниці витерли її тіло, намастили запашними оліями, віджали її вологе волосся і причесали. На голову наділи золоту корону, у вуха встромили сережки з перлами, шию

прикрасили смарагдовим намистом. Афродіту вбрали в прозору, мов імла, сорочку і в плащ, барвистий, як веселка. Потім підкотили гарну колісницю, викладену черепашками і впрягли в неї голубів. Так богиня вроди поїхала на Олімп. Коли вона там появилася, серед бронзових стін Зевсового палацу пролунало таке «ах!» усіх богів, що заздрість шпигнула в самісіньке серце Геру, господа неба, Афіну, величну царицю мудрості, та інших богинь, котрі стали пошепки змовлятися, як би приборкати цю приблуду.

Однак нічого не заподіяли їй, бо вона всіх полонила своєю привабливістю. Афродіта мала на собі чарівний пояс, завдяки якому всі серця враз скорялися їй і робилися слухняні. Вона стала богинею кохання. Та спочатку сама закохалась і пізнала насолоду й страждання від цього почуття.

Обранцем її серця був Адоніс, вродливий мисливець. Богиня, яка звикла до розкішного життя, уставала вдосвіта, щоб супроводжувати Адоніса на полюванні. Вона ранила ніжні ноги об терни й каміння, її легке вбрання дерлося в лісових хащах. Одного дня на вершинах Лівану під кедрями Адоніса роздер вепр. Богиня не встигла вчасно допомогти йому. Адоніс схилив голову на її білі руки й помер. Афродіта полила кров коханого нектаром, і червона кров перетворилася на квітку, названу анемоном.

Невтішна богиня, прийшовши до Зевса, попросила, щоб він звелів вивести душу коханого з підземного царства і повернув її в колишнє гарне тіло. Її бажання вдовольнили, і відтоді Адоніс шість місяців перебував біля Афродіти, а на другу половину року повертався до Аїду. Його шанували як бога. Восьмиденне свято Адонії було водночас і сумне і веселе. Перші чотири дні оплакували смерть Адоніса над штучною могилою, в якій лежала дерев'яна скульптура, а наступні чотири дні носили його статуї, проголошуючи воскресіння юнака. У будинках виставляли «садочки Адоніса», вазони з рослинками, що, як жеруха, швидко сходять і скоро в'януть — символ скороминучої молодості або літа, що гине під срібною косою зими.

Афродіта найохочіше перебувала на Кіпрі, острові, який був свідком її народження. У Пафосі був її славетний храм, де розповідали про чудо, здійснене за велінням богині в домі Пігмаліона.

Це був цар Кіпру, який замість того, щоб правити державою, захоплювався скульптурою. Прагнучи втілити свою мрію в камені, він вирізьбив жінку, таку гарну, якої

ще не було на землі. І закохався в неї, і страждав, бо мур не міг ні заговорити до нього, ні усміхнутись, ані подати йому руки. Та одного разу, коли цар увесь поринув у свою любов і в своє страждання, він відчув, що чиясь рука торкнула його за плече. Він оглянувся: перед ним стояла кохана статуя, перетворена волею Афродіти на живу жінку. З того часу вона звалася Галатея. Пігмаліон зробив її своєю дружиною й царицею, і вона народила йому сина, Пафоса, котрий заснував місто свого імені й будував у ньому чудовий храм доброї богині.

Стародавні греки уявляли, що богиня кохання літає у повітрі на колісниці, запряженій голубами. Вона була також богинею квітів, садів, гаїв і весни.

Свято Афродіти відзначали звичайно весняної ночі в садах, з танцями й співами. Тільки зрідка вбивали для неї жертвних тварин (зайців, кіз, поросят). Казали, що вона не любить кривавих жертв і що в своєму храмі на горі Ерікс, у Сіцилії, сама щоночі змиває сліди крові на жертovníку жмутом зволоженої рососою трави. Для неї спалювали пахуче зілля й приносили у жертву троянди, яблука, гранати й мирти.

Похвалу цій великій богині, володарці всевладного кохання, проголосив у натхненних віршах латинський поет Лукрецій (I століття до н. е.) у вступі до своєї філософської поеми під назвою «Про природу речей»: «Мати римського народу, насолоди людей і богів, милостива Венеро! Ти море для мореплавців, що простяглося під небесними зорями, і землю, що хліб родить, провідуєш, адже тільки завдяки тобі появляється все, що живе, і тільки завдяки тобі бачить світло сонця. Коли ти з'являєшся, тікають вітри й хмари небесні, під ноги тобі земля стелить м'які квіти, до тебе сміється морська гладінь, і небо для тебе виблискує безмежним світлом своїм. Бо ж як тільки розчахнеться брама весни і повіє плодотворне дихання зефірів, тебе, богине, перші вітають повітряні птахи; свавільні тварини стрибають по веселих луках і перепливають бурхливі потоки, бо все йде слухняно, заповнене твоєю чарівністю. Через моря і гори, через повноводі ріки, і через листяні пташині домівки, і через зелені поля — всюди проноситься подих твоєї любові. Ти єдина керуєш світом, без тебе жоден день не заясніє, без тебе не родиться нічого веселе чи миле».

У найдавніші часи Афродіту зображали, як, зрештою, і всіх богинь, у довгому, до землі, вбранні, у руді вона тримала якийсь плід чи квітку, біля її ніг сиділи голуби.

Починаючи з IV століття до нашої ери, в грецькому мистецтві появляється Афродіта гола або напівгола, зображена звичайно під час купання або як Анадіомена — «Та, яка виходить з моря», тобто у хвилину свого чудесного народження. Найкращу статую богині кохання створив афінський скульптор Праксітель (IV століття до н. е.). Оригінал її не зберігся, але існують численні копії. Афродіту любили зображувати й стародавні художники. На помпейських фресках ми бачимо, як вона ловить вуджоро рибу або плаває в мушлі по морю, оточена малими Еротами.

ЕРОТ (АМУР)

Ким власне є Ерот і який він на вигляд? Грайливий хлопчик, що з маленьким луком і стрілами пурхає по світу на метеликових крильцях, чи могутній і великий бог, старший від Зевса й Кроноса? Можливо, і те й друге, бо в різні епохи його по-різному уявляли собі.

За прадавніх часів, ще до того як греки поселилися на своїх пізніших землях, йому поклонявся якийсь маловідомий нам народ у беотійських Феспіях, у Паріумі біля Гелеспонту²⁷ і в Левктрах у Лаконії, бо всюди там натрапляють на сліди його прадавнього культу. У Феспіях його шанували, поклоняючись необробленій кам'яній брилі, яка була найбільшою святинею в тому місці, і вірили, що Ерот — син бога врожаю Гермеса й богині підземного царства Артеміди. А Гесіод, один з найстародавніших грецьких поетів, який жив у Беотії, писав, що Ерот належить до найстаршого покоління богів, що він народився з Хаосу водночас із землею і небом.

Пізніше усталилась інша легенда. Ерот став сином і нерозлучним супутником Афродіти. Відтоді його почали вважати наймолодшим з богів, який ніколи не мав часу вирости й змужніти і назавжди залишився малим хлопчиком, невгамовним пстуном.

Зевс, передбачаючи злостиву натуру божка, хотів умертвити його відразу після народження, але Афродіта сховала дитину в лісах, де немовля годувалося молоком левиці й тигриці. Це були плітки, вигадані про Ерота обманутими в коханні, які звинувачували його в тому, що він вразив їхні серця отруйною стрілою. А решта людей прославляли його за те, що він прикрашає людське життя квітами найкращих почуттів. Його любила поезія.

Жила собі колись царівна, і звалася вона Псіхея, що по-грецькому означає душа. Вона була така гарна, що піддані молились їй, забуваючи про Афродіту. Розгнівана богиня прикликала Ерота і звеліла йому пробудити в серці Псіхеї любов до найгіршої потвори, чудовиська, яке тільки є на землі. Однак Ерот, побачивши дівчину, сам закохався в неї і подарував їй прекрасний палац. Він приходив до неї вночі й наказував, щоб вона ніколи не пробувала довідатись, хто він такий, бо, коли побачить його обличчя, для неї настануть нещасливі дні. Сестри, яким Псіхея розповіла про це, глузували з неї, кажучи, що її коханець, мабуть, огидний дракон. Вони навмисне казали так, бо заздрили її багатству й розкоші. Але Псіхея повірила їм. Не в силі побороти цікавість, вона якоїсь ночі, коли Ерот спав, завітала оливковий світильник і підійшла до ложа. Засліплена неземною красою, дівчина затремтіла, і краплина гарячої оливи з світильника впала богові на голе плече. Ерот прокинувся і зник. Чудовий палац теж зник, і царівна залишилася сама на дикій, порожній скелі. Афродіта мстила їй, насилаючи смуток, біль і страждання. Та Ерот, який усе ще кохав її, допомагав їй і розраджував. Нарешті Зевс змиловистився над закоханими і прийняв Псіхею на Олімп, де відбувся її шлюб з богом кохання.

Тільки у V столітті до нашої ери Ерот з'являється у мистецтві. Спочатку як підліток, ще без крил, з квіткою, лірою або вінком. Пізніше — уже з крильми, луком та стрілами. Наприкінці IV століття він перетворюється на хлопчика, і раптом замість одного цілий гурт цих божків заповнюють картини та барельєфи. Це діти, які бавляться: біжать за обручем, ганяються за метеликами, ловлять пудкою рибу, пурхають у повітрі, проворно супроводжують усіх богів і героїв, глузують з різних людських занять. Іноді, мов маленьких пташок, їх замикають у клітці й виставляють на продаж, як канарок.

ХАРИТИ (ГРАЦІЇ)

Х а р и т и — це богині спокійної вроди й радісної чарівності. Завдяки їм виникає все миле й привабливе. Юнаки й дівчата завдячують їм своєю вродою, а в найкращих струмках тому така чиста й прозора вода, що в ній колись викупалися харити. Будучи господинями урочистостей на Олімпі, харити влаштовують бенкети богів. Вони прикрашають життя людини. Якщо люди зберуться десь на танці,

розваги, бенкет, там з'являються і невидимі харити, вони створюють гарний настрій, атмосферу невимушених радощів і водночас пильнують, щоб веселощі не переходили межі й не перетворились на похмурий розгул. Харити шанують товариство бога вина, Діоніса, і на його честь наповнюють за столом перші келихи. Вони люблять співи й охоче спілкуються з музами, а коли Аполлон бере в свої божественні руки кіфару, одразу оточують його. Харити служать Афродіті. Щоранку, тільки-но вона викупається, змащують її тіло оліями, готують для неї запашне вбрання, прикрашаючи його квітами. Їхні ніжні руки роблять Афродіту гарною, свіжою, веселою — справжньою «радістю богів і людей».

Прадавній культ харит існував у беотійському місті Орхомені. Хоч багато віків там не було їхніх статуй, крім необтесаних каменів, дуже шанованих за те, що вони нібито колись упали з неба. На честь добрих богинь влаштовували свято Харитезії з музичними виступами й нічними танцями, після чого народові роздавали пшеничне печиво з медом. Найчастіше називали трьох харит: Евфросину, Талію, Аглаю. Їх зображали вродливими дівчатами, у найдавнішому мистецтві — гарно вбраними, пізніше — голими. Вони звичайно тримаються за руки, ніби збираючись танцювати. В Афінах біля входу на Акрополь стояла група харит, гвір Сократа²⁸ тих часів, коли філософ ще займався скульптурою в майстерні свого батька Софроніска.

Атрибутами харит були троянди, мирт, музичні інструменти, яблуко чи флакончик з пахучою олією, іноді колоски або маки.

АРЕС (МАРС)

Арес був сином Зевса і Гери. У дитинстві не виявляв ніяких здібностей, тому його віддали на виховання одному титанові. Учитель сам нічого не вмів і привчав учня тільки до фізичних вправ. Зробив його м'язи міцними і прищепив йому певність, що найкраще заняття — війна. Арес замовив у Гефеста цілий арсенал мечів, щитів та списів і зійшов на землю. Доти люди не знали воєнного ремесла. Убивали одне одного дуже невміло. Під час сварки хапались за пащі або за камінці, а їхні бійки були дуже безладні. Учасники найзапекліших бійок відбувалися хіба що кількома гуляями, та й годі. Войовничими їх робили страх або користь. Тільки Арес навчив їх безкорисного героїства, і вони стали жорстокі. Люди виготовили собі зброю на зразок тієї,

яку він їм показав, і перетворилися в солдатів. Відтоді війна набрала свого великого значення. Організована жорстокість стала потишним заняттям, почесним і вигідним.

Однак коли вибухнув бунт гігантів і Зевс закликав усіх богів озброїтись, Арес нічого гідного похвали не вчинив. Принаймні ніхто не бачив його там, де б справді міг придатися його хист. А проте після перемоги він почав галасувати про свої небували звитяги, чим усіх здивував. Одного дня Арес безслідно зник. Гермес, який усе міг вистежити, знайшов бога війни в темному льоху, де його замкнули два розбійники. Нещасний і згнаний Арес просидів там п'ятнадцять місяців. Після цього довго не появлявся на Олімпі. Він уподобав собі Фракію, країну диких гір і ще дикіших людей, яким розповідав про війну, про свою відвагу й силу. Арес появлявся всюди, де було чути брязкіт зброї. Озброєний з ніг до голови, він ставав на колісницю, яку два божества — Страх і Жах — запрягали вогняними кіньми, а Розбрат і Вбивство тримали віжки. Він кидався у самісінький вир битви й убивав, топтав, крушив шеренги, щасливий, що воює з людьми, а не з богами.

Афіна відчувала до нього непереборну відразу. Шукала приводу до сварки з ним, щоб перемогти й принизити його. Одного разу вона боляче поранила його списом «в низ живота», де сходяться кінці пояса. Ранений Арес вереснув, ніби дев'ять чи десять тисяч чоловіків, і знявся в небо, мов чорна хмара. Там він сів обіч Зевса і, показуючи на безсмертну кров, що текла з рани, почав скаржитись на людей і на Афіну. Однак Зевс, поглянувши на нього суворо, сказав: «Тільки не здумай стогнати тут. Ти мені найнестерпніший з богів. Тобі тільки війна в голові». Арес замовк і пішов шукати небесного лікаря Пеона, який виконував на Олімпі санітарну службу. Той приклав йому до рани ліки, і вона відразу загоїлась. Потім Арес умився, перевдягнувся і тихенько сів до столу богів.

Греки відчували до Ареса майже те саме, що і його власний батько. Вони не будували йому храмів, і, крім кількох капличок, нема свідчень про те, що його культ був поширений. У мистецтві його зображали молодим, дужим чоловіком, іноді з бородою і в повному озброєнні, але частіше голого й без бороди. Найкраща із статуй, що збереглися, — Арес відпочиваючий: він сидить, заклавши ногу на ногу і спершись руками на рукоять меча; з-під ніг його визирає малий Ерот і пустотливо дивиться на замисленого Ареса. Це ніби ілюстрація до слів філософа Арістотеля: «Вояки здебільшого дуже влюбливі».

БОГИ СВІТЛА Й ПОВІТРЯ

ГЕЛІОС (СОЛЬ)

У всіх індоєвропейських релігіях існував культ сонця, величезної життєдайної сили, захованої в тому великому вогнищі, яке щодня запалюється в трояндах вранішньої зорі й гасне в пурпурі заходу. Греки поділяли сонячне царство між двома богами: Аполлон — володар життя і смерті, втілював добру й велику могутність сонця; а Геліос був візником, який удосвіта виїздив з берегів Океану, щоб знову на заході, по другий бік виднокругу, зануритись у хвилі ріки, що оперізує довкола землю, й освіжити себе і своїх коней холодним купанням.

Він мав чудовий золотий палац, повний коштовного каміння і прикрас із слонової кістки. Срібна брама, на якій було викарбувано різні дивовижні пригоди, відчинялася прямо у велику залу, де, вдягнений у пурпур, у променистій короні, сидів на золотому троні Геліос серед Днів, Місяців, Років і Століть, такий яскравий і блискучий, що навіть його син Фаетон не осмілювався глянути йому в обличчя, боячись осліпнути.

А в нього саме була важлива й невідкладна справа до батька. І він заговорив, щойно переступивши поріг. На землі, моваля, глузують з нього, кажуть, що він не син сонця. Якщо батько любить його, то нехай розповість йому всю правду й виконає бажання, з яким він прийшов сюди. Геліос відповів, що Фаетон його дитина, і, не питаючи, що той хоче, присягнув виконати будь-яке його бажання. Тоді юнак попросив, щоб батько дозволив йому один раз виїхати на сонячній колісниці. Геліос занепокоївся і почав переконувати хлопця, що це небезпечно, тому що правити сонячною колісницею дуже важко та й сила для цього потрібна велика. Однак хлопець не хотів з цим погодитись. Відступати було запізно, бо ж Геліос присягнув.

Із світлосяйного палацу сонця Фаетон виїхав на вогняній колісниці і піднявся під блакитне склепіння. Безсмертні коні відразу відчували, що ними править квола і невіправна рука. І вони збочили із своєї дороги. То піднімалися так високо, що спалахував ефір, то опускалися так низько, що висихали ріки. Саме тоді в ефіопів почорніла шкіра, а зелені поля Африки перетворилися в пустелю. Земля, якій вогонь уже палив нутрощі, застогнала і, здійнявши руки до неба, почала благати допомоги в Зевса. Цар богів, побачивши божка, який їхав на заблуканій колісниці, запряженій сполоханими кіньми, уразив його блискавкою. Фаетон упав з колісниці в річку Ерідан. Так закінчив свою піднебесну подорож син золотоволосої Климени. Його ім'я збереглося в назві легкого повозу, який тепер вийшов із моди.

У Єгипті було «місто сонця» — Геліополь, з яким пов'язували історію «сонячного птаха» — Фенікса. Фенікс — завбільшки з орла, на голові в нього — пурпуровий чубчик, на шиї золотаве пір'я, хвіст білий, а очі — мов зорі. Жив він років п'ятсот або й більше. Живився соком бальзамових рослин. Коли птах відчував наближення смерті, він будував на верхівці пальми гніздо з пахучого листя і трав мірри, кориці й нарду. В цьому гнізді Фенікс умирав, спалений сонячним промінням. З його кісток народжувався новий Фенікс, який, вирісши, забирав своє гніздо, що водночас було й могилою батька, і клав його у храмі Сонця. Тацит у шостій книзі своїх «Анналів» пише, що в часи Тіберія в Єгипті появився Фенікс, якого там не бачили понад двісті років. На монетах царя Траяна зображений сонячний птах із нимбом круг голови, з гілкою в кігтях, а імператор Костянтин звелів зобразити на своїх монетах Фенікса на вершині гори з яйцем у лапах. Так пригасі зорі культу Геліоса зблиснули востаннє ще в кінці прадавнини. Був звичай під час присяги запрошувати свідком Геліоса як усвідомлює божество і молитися йому, коли сходить і заходить сонце. Однак у Греції Геліос не мав храмів, ні численних жертвників. Тільки острів Родос шанував його більше, ніж усіх інших богів. При вїзді на острів стояла його статуя, яку вважають одним із чудес світу, так званий Колос родоський. Бронзова статуя була заввишки тридцять метрів, ніби морський маяк. Ноги її спиралися на дві скелі біля входу в порт, і кораблі могли вільно пропливати під нею. Усередині сходи вели на самий верх статуї, звідки відкривався широкий краєвид аж до берегів Сирії. Колос родоський простояв недовго: під час землетрусу він розбився на шматки і впав

у море. Тільки в 615 році нашої ери араби, які захопили Родос, продали залишки статуї одному купцеві, який наказав повитягати їх з води і вивіз на дев'ястистах верблюдах.

Геліоса зображали молодим, гарним чоловіком з променистою короною на голові.

ЕОС (АВРОРА)

Перш ніж з'явиться на небі золота колісниця сонця, з берегів Океану виїжджає на легкій колісниці Еос, рожевоперста богиня вранішньої зорі. Гарне обличчя молодої богині спалахує рум'янцем зорі, і в сірому світанку розцвітає шафраном її вбрання.

Одного весняного ранку Еос побачила з небесної висоти вродливого принца Тітона, закохалася в нього і захотіла одружитися з ним. Але він був людиною, і Еос вблагала Зевса подарувати йому безсмертя. Минали роки, подружжя жило щасливо, та раптом Еос помітила зміну: плечі в Тітона згорбилися, волосся порідшало й посивіло на скронях, чудове коліс обличчя вкрилося зморшками. Тітон в кожний день усе більше старів. Молода богиня гірко плакала. Адже вона забула попросити Зевса, щоб разом із безсмертям він дарував чоловікові вічну молодість. Та вже нічим не можна було зарадити. Проживши кількасот років, Тітон зовсім одряхлів і став такий маленький, що жінка клала його в колыску і від сорому перед богами ховала за завісою, звідки чулися його слабкі зітхання і скимління. Врешті Зевс обернув його на цвіркуна.

Нешаслива в подружжі, Еос не дочекалася втіхи і від свого сина Мемнона. Він був гарний, сильний і мужній, але, зустрівшись з Ахіллесом, загинув від його руки. Рожевоперста богиня, плачучи, упала до ніг Зевса. «З усіх богів,— сказала вона,— я найнижча, бо навіть не маю власних храмів на землі. Однак я не прийшла просити багатих храмів, святкових днів чи жертвопийків. Мій син загинув від руки Ахіллеса. Зроби, найвищий володарю богів, щоб він мав якусь шану в людей, і цим зменш материні страждання». Зевс вислухав її прохання, і коли тіло Мемнона поклали на вогнищі, з диму й полум'я вилетіли білі птахи, які, поділившись на дві зграї, вернулися і почали запеклий бій над тілом Мемнона, приносячи в такий спосіб на його могилі жертву з власної крові.

У часи Римської імперії з іменем Мемнона була пов'язана цікава легенда. На західному березі Нілу, недалеко від Фів, було велике пустирище з руїнами, серед яких стояли

дві колосальні скульптури Аменхотепа III, що збереглися до наших днів. Мандрівники, які бували біля них, помітили, що коли перші вранішні промені падали на кам'яні груди статуї, вона мовби видавала якісь звуки чи шум. Спомин про єгипетських фараонів уже померк, і ніхто не вмів прочитати ієрогліфічних написів, тому статуї назвали «колосами Мемнона», бо вірили, що під вранішнім промінням, ніжним, мов материн поцілунок, камінь на хвилю оживає і відповідає голосом, схожим на стогін. Сюди приїздили численні мандрівники, щоб бути свідками цього незвичайного явища. Вони вирізьблювали на ногах колосів свої імена й слова захоплення, які можна прочитати й тепер.

Еос часто зображували біля тіла Мемнона і такі зображення охоче вміщали на надгробках. Крім того, ми бачимо її на колісниці, коли вона рожевими пальцями відчиняє браму дня; або в образі німфи, яка у вінку з квітів, із смолоскипом у руці розсипає по зсмі троянди.

СЕЛЕНА (МІСЯЦЬ)

«Селена має широкі крила, а сяйво, яке вона розсіває по небу, народжується з її безсмертної голови й огортає всю землю. Світлом своїм вона прикрашає предмети, а її золота корона освітлює темне повітря. Усередині місяця божественна Селена купається в Океані і, вдягнена в осяйні шати, запрягає ясних коней в колісницю, з якої далеко розсіюються промені. Тоді сила її найбільша, а світло її стає знаменням для людей...» Так співається про цю богиню в одному з грецьких гімнів. Проте всюди богинею місяця вважали Артеміду, тому культ Селени був мало поширений. Її шанували лише в окремих місцевостях, вважаючи, що вона посилає росу, яка під час посухи рятує врожаї. Легенд про неї було небагато. Найвідоміший міф про Ендіміона. Це був пастух, такий гарний, що Зевс, не бажаючи, щоб зморшки зіпсували чистоту його рис, дарував йому вічну молодість. І ще один дивний дар — непробудний сон. Ендімій спав у гроті гори Латмос, ніколи не прокидаючись, схожий на білу мармурову статую. Якось уночі Селена, їдучи по небу, побачила сплячого Ендіміона. Вона закохалася в нього і відтоді щоразу, коли виїздить на своїй срібній колісниці, затримується над гротом і довго вдивляється в пастухове обличчя. Кажуть, що не раз у ту пору, коли співають соловейки, вона сходить на землю і, гладячи волоте волосся юнака, шепоче над ним заклинання, які, однак, не можуть розбудити його.

ІРІДА

Іріда була покоївкою Гери. Допомогала цариці небес під час вечірнього й ранкового туалету і стелила їй постіль. Сама вона ніколи не лягала. Не знімаючи черевиків і не розв'язуючи пояса, Іріда де-небудь дримала, чуйна на кожен поклик. Вона мала широкі крила й літала навіть швидше від Гермеса. Іріда була богиня райдуги і напинала ту чарівну семибарвну дугу, що з'єднує землю з небом.

НЕБЕСНІ ДИВА

Коли грек дивився на небо, що сяяло зірками, то, якщо він не був учений, не думав про астрономію, а тільки бачив там багато дивних речей: історії богів і героїв, вигалтувані тими мерехтливими вогниками, які мовчазна богиня Ніч висипає з пазухи свого чорного вбрання. Зірки були божественного походження. Ними присягалися, ними свідчилися у важливих суперечках. Кожна зірка була колись богом чи богинею — вродливі нащадки титана Астрея. Але, повставши проти Зевса, ці божества стали жертвою страхотливої сили його блискавок і, стерті на порох, розсипались блискучим пилом по небозводу. Зірок дедалі ставало більше, бо з волі богів у їхнє гроно попадали різні герої, німфи й навіть неживі предмети. От хоч би Велика Ведмедиця. За життя вона була гарною царівною, жила в Аркадії і називалася Каллісто. Артеміда дуже любила її і прийняла до свого почту. Але дівчина зловживала довір'ям чистої богині і таємно зустрічалася з Зевсом. Коли Артеміда дізналась про це, то перетворила її на ведмедицю. Зевс не міг стерпіти потворності своєї коханки, яка була вкрита грубим хутром, ходила на чотирьох лапах і дико ревіла, і забрав її на небо, де вона виблискує сімома яскравими зорями.

Недалеко розташоване сузір'я Малої Ведмедиці, греки називали його Кіносура. Це була одна із Зевсових няньок. Коли скінчився плин її життя, вдячний вихованець переніс її на небесне склепіння. Вона завжди перебуває на одному місці і як Полярна зоря вказує дорогу мореплавцям. Між тими двома сузір'ями звивається Дракон, схожий на велику ріку, в роззявленій пащі якого палає біла зірка. На землі він стеріг сад Гесперід, але Геракл убив його. Проте страждання Дракона ніколи не скінчаться — біля нього стоїть навколішки велетень і душить його.

Поряд сяє сплетений із дев'яти зірок вінок. Він колись прикрашав голову критської принцеси, ясноволосої Аріадни.

Як відомо, з нею одружився Діоніс; у день весілля він зняв з неї вінок і повісив у небі.

Трохи віддалік стоїть Діва з колоском у руці. Поки на землі панували спокій, любов і згода, небесна дівчина не гордувала товариством смертних людей. Її називали Справедливістю. А коли після золотого віку настав срібний, її рідше бачили в людських оселях. Іноді ввечері вона спускалася з гір і нагадувала новому поколінню про чесноти минулої епохи. Та ось настав залізний вік, людські серця стали залі й жорстокі, і Діва піднялася на небо, щоб уже ніколи не повертатись.

Дві яскраві зірки, що світять поряд,— це Кастор і Полідевк, два брати-близнюки; вони так любили один одного, що й після смерті хотіли бути завжди разом. Кассіопея розпростерла руки, ніби з розпачу за дочкою Андромедою, що яскраво світиться недалеко від неї, як тоді, коли, прикута до похмурої скелі, лежала на березі моря, злякано чекаючи дракона, що мав зжертви її. Над нею в світовому просторі мчить крилатий кінь Пегас, а осяйний герой Персей біжить рятувати Андромеду.

У протилежний бік прямує великий мисливець Оріон. Це був незвичайно вродливий чоловік і такий високий, що, коли він ішов по морському дну, його голова здіймалася над хвилями. Кажуть, що Артеміда, побачивши його, затремтіла, хоч її серце не знало любовних хвилювань. Незаймана богиня навіть почала думати про одруження. Але Скорпіон позбавив Оріона життя. (Он гляньте, з-під листка Аріадниного вінка вистромяється зрадницьке жало Скорпіона!) Оріон і серед зірок не забував про полювання. Голий, у чудовому зоряному поясі на стегнах, він, піднявши списа, доганяє зайця, що тікає в нього з-під ніг. За Оріоном біжить його вірний Пес, у пащі якого світиться одна з найпрекрасніших зірок — Сіріус.

Зграйкою тримаються сім зірок Плеяди, дочки Атланта. Усі вони були дружинами богів, усі народили славних синів, а після достойного життя перейшли на небозвід, де своєю появою в травні передвіщають весну й пору щасливого мореплавства. Якимсь грецька поетеса Сафо дивилася на них однієї безсонної ночі, яка навіки лишилася в її поезії:

Місяць зайшов, і Плеяди сховались,
Північ уже...

На небесному склепінні зібрано все, що колись було дороге богам чи героям. Ліра, яку Гермес зробив із панциря

черепахи; Стріла, яку випустив з лука маленький Аполлон; Орел, що вкрав Ганімеда; Дельфін, той хитрий Дельфін, котрий намовив уперту Амфітріту стати дружиною Посейдона; навіть Осли, крик яких так наполохав гігантів, що вони, несучи на собі Діоніса й сатирів, забігли між шеренги воїнів. А там далеко, по тихих просторах, пливе корабель «Арго», що віз Язона по золоте руно.

Ось що бачив грек кожного разу, лежачи весняної ночі у м'якій траві і дивлячись у зоряне небо, коли крушина хиталася від гучного солов'їного співу. Затамувавши подих, він читав заплутані історії богів, які фантазія його предків виписала на безмежному просторі ночі.

ВІТРИ

Казали, що вітри божественного походження, але в різних легендах по-різному розповідається про їхній родовід і місце пробування.

Борей, Нот, Зефір і Евр — боги чотирьох головних вітрів: північного, південного, східного й західного — вважалися синами Астрея і богині вранішньої зорі Еос. Грізні вихори, що їх зображували у вигляді Гарпій, потвор із жіночими головами й тулубами хижих птахів, були дітьми Тавма й Електри, а найгірші, нищівні циклони й смерчі, які шпурляють кораблі в морі, поки не розбивають їх об прибережні скелі, — це нащадки Тайфуна, котрого Зевс колись переміг у запеклому бою. Найчастіше батьківщиною вітрів вважали Фракію, край диких, укритих снігами гір. Там Борей мав свій піднебесний палац, а по сусідству з ним у різних печерах жили інші вітри. Борей найдужчий і найгірший серед них. Пронизливо завиваючи, нападає він на море, здіймає хвилі, збиває їх у білу піну, приносить бурю й мороз, що сковує ріки кригою.

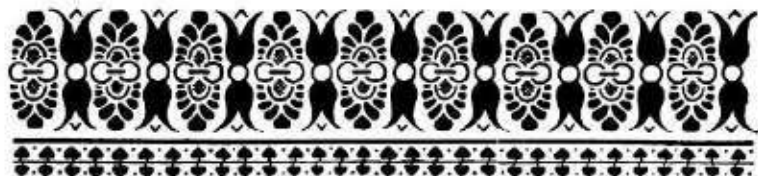
Зефір, який дме зі сходу, найлагідніший. Його вологе дихання іде з моря, він вісник весни. Влітку він приносить освіжаючу прохолоду, яка так потрібна деревам і квітам. Він майже безшеслесно здіймається на своїх тендітних крилах і пролітає над землею, ніби цілуючи її дотиком своїх теплих уст.

Із «Одіссеї» Гомера поширилась ще інша оповідь про вітри. Була якась казкова країна, Еолія, яку стародавні люди шукали на одному з Ліпарських островів, на північ від Сіцилії. Виявилось, що Еолія — плаваючий острів, захищений бронзовими валами. На острові жив Еол, улюблений

приятель богів, цар вітрів. Він мав дванадцятьоро дітей: шість дочок і шість синів. Еол переженив їх між собою, щоб не розлучатися з ними. Жили вони в «пахучих домах» у достатку й щасті. Зевс віддав під нагляд Еолові всі вітри, і він мав то втихомирювати їх, то спонукати знову віяти. Однак Еол мусив весь час пильнувати, бо, вирвавшись на волю, вони могли перевернути небо й землю шкереберть.

Культ вітрів був особливо поширений серед землеробів та моряків. Вітрам приносили в жертву півнів, чорних баранів, їм будували найчастіше на березі моря невеликі храми і каплиці. У мистецьких творах, зокрема в барельєфах і картинах, зображали або окремі постаті богів вітрів, або сюжети міфів, пов'язаних з ними. Найславетніший з таких пам'яток — восьмистінна Башта вітрів у Афінах, оздоблена фризом із зображенням восьми вітрів. У тому будинку був водяний годинник, який показував точний час. Від Башти вітрів у сучасних Афінах починається жвава і мальовнича вулиця Еола.

ЗЕМНІ БОГИ

ГЕСТІЯ (ВЕСТА)

Найсвященнішим місцем у кожному грецькому домі було вогнище. В найдавніші часи воно стояло в головній кімнаті, мегароні, між чотирма стовпами, а дим виходив через отвір у стелі. Досить було прибульцеві, гостеві чи втікачеві, коли він не мав певності, що його тут гостинно зустрінуть, доторкнутися до краю вогнища, і з цієї миті вважалося, що він перебуває під захистом богів. Його не можна було вбити чи якось скривдити: він був у такій безпеці, як і в храмі.

Звичайну купу цегли, каміння та іржавих колосників присутність божества перетворювала на священний вівар. Покровителькою цього домашнього храму була Гестія, найстарша дочка Кроноса і Реї, сестра Зевса та Гери. Вона дала обітницю зберігати дівочтво і не мала власної родини, хоч сама стояла на сторожі всіх інших родин. Вона була ніби уособленням господині дому: зустрічала молоду й проводжала її до нової господи. Бо коли молода переступала поріг чоловікового дому, попереду неї йшла мати, несучи в руці смолоскип, запалений від власного домашнього вогнища, і цим смолоскипом розпалювала вогонь у вогнищі дочки та зятя.

Особливо шанували свою покровительку господині дому. Все життя вони чекали від неї всіляких благ, а вмираючи, віддавали під її опіку своїх сиріт. Шанування цієї добродійної богині було таке велике й загальне, що в усіх молитвах ім'я її згадувалося на першому місці. Коли хтось виїздив із дому, то просив Гестію допомогти йому щасливо повернутися до рідного порога; коли повертався, то вітав її подячною молитвою. На п'ятий день після народження дитину обносили навколо вогнища, віддаючи під опіку Гестії. Це була дуже урочиста церемонія, пов'язана з наданням імені дитині.

В очах стародавніх людей община, місто чи країна були тільки розширеною родиною, тому всі ті суспільні об'єднання також мали свої священні вогнища. Не раз це був «вічний вогонь», який весь час підтримували, щоб він не погас. Горів він в одному з громадських будинків, найчастіше в ратуші, а жерцями Гестії були найвищі сановники. Коли посиляли колоністів засновувати нові поселення на далеких узбережжях, їм давали трут, запалений від вогнища Гестії в рідному місті, щоб їх і на чужині обігрівало те саме полум'я і ті самі боги опікувалися ними й під чужим небом.

Гестія не потребувала ні храмів, ані жертвників. Її храмом був кожен дім, жертвником — кожне домашнє вогнище. Коли сухі галузки спалахували ясным полум'ям, воно було водночас ніби зображенням самої богині. Тому статуї Гестії трапляються дуже рідко. Її зображали поважною жінкою, яка сидить або стоїть, у вбранні матрони, завжди спокійною, з лагідним поглядом.

ДЕМЕТРА (ЦЕРЕРА)

У порваному одязі, з розпущеним волоссям, посипаним порохом і попелом, іде жалібна й смутна стародавня mater dolorosa* — Деметра. У неї в руках висохлі колоски й зів'ялий червоний маків цвіт. Затуманені очі, в яких уже немає сліз, розгублено й безпорадно блукають з предмета на предмет. Мати шукає загублену дочку.

Вона залишила її посеред луки на березі Океану бавитися з німфами і заборонила їй збирати нарциси, зрадливі квіти, присвячені підземним божествам. Персефона була слухняна. Вона зривала тюльпани, які тримали на міцній стеблинці жовтий чи пурпуровий келих, гіацинти, в яких пахне душа прекрасного юнака, тихі добрі фіалки і небесні оченята незабудок, але далеко обминала нарциси, бо, як казала мати, в їхніх білих пелюстках спить жадання, а їхній запах відвертає думки від неба. І тоді земля створила квітку, якої ніколи не бачило сонце. З одного кореня виростало сто головок, що сяяли золотом суцвіть, різьблені краї білих пелюсток палали яскравим пурпуром. Чудові пахощі наповнювали небо, землю, проникали в солоні морські глибини, аж усі переїди підвелись із своїх смарагдових лож і вигукнули: «Ах!»

---

* Mater dolorosa — Скорботна матір (лат.).

Персефона оглянулася довкола, чи ніхто не бачить, і швидко зірвала квітку. Її оп'янив запах квітки, в очах у неї затуманилось, і душу огорнула темрява. Тоді розверзлася земля, і Аїд, бог пекла, на колісниці, запряженій чорними кіньми, викрав Персефону. Отямившись, вона почала кликати на допомогу, кричала. Та жоден бог не почув її голосу, жодна з німф, з якими вона бавилась на луці, не прибігла допомогти. Тільки мала Кіа на, водяна русалка, розкинула слабенькі руки, намагаючись перегородити дорогу гвалтівникові. Але чорні коні пролетіли над нею, німфа залилася сльозми й розтеклася струмком. Повиті хмарою, вони мчали з ураганим посвистом понад землею і морем. З очей Персефони зникли знайомі узбережжя, з її очеретяного кошика висипались квіти. Нарешті розкрилася безодня Тартару.

Даремно мати запитувала про неї кожного перехожого. Ні бог, ні людина, ні птах не могли нічого сповістити про дочку. Деметра блукала по всіх землях і морях. Уночі запалювала смолоскип і при його червоному світлі обшукувала розколини скель, лісові нетрі, закутки старих храмів, дула трухлявих дерев. Дев'ять днів і дев'ять ночей шукала вона Персефону, і не було на землі кутка, в який би не заглянула поійнята розпачем мати.

Нарешті, втомлена й безпорадна, Деметра пришкандибала в Елевсін біля Саламінської затоки і сіла коло Дівочого джерела. Камінь, на якому вона спочивала, назвали Скелею смутку, а джерело — Прекрасним, бо її сльози були мов перли. Саме в той час прийшли до джерела по воду дочки царя Келея. Вони помітили нещасну бабусю в лахмітті й назвали її матір'ю, не знаючи, як сильно ранять цим її серце. Вони втішали Деметру як могли і просили, щоб вона пішла з ними. Деметра погодилася і сказала: «Я можу бути корисною в домі. Знаю жіночу роботу і вмю стелити ложа для господарів. Знаю багато гарних казок і можу доглядати маленьких дітей». Царівни зраділи, бо в них недавно народився братик.

Коли Деметра стала біля порога, вона видалася цариці Метанірі поважною і величною. Цариця підбігла до незнайомої і запросила сісти. Деметра сіла і в цій позі була схожа на одну з бабусь, які в царських палацах доглядають дітей або ведуть господарство. Жінки не впізнали її, тому що смертним важко впізнати бога. Бачачи її сум, заходилися розважати її жартами. Врешті вона усміхнулася, заговорила і взяла їжу, яку їй дали. В подяку за гостинність Деметра стала виховувати наймолодшого царевича, кволу і

хворобливу дитину. Бажаючи зробити його безсмертним, вона вночі брала немовля з колиски й крала в огонь, щоб полум'я знищило в ньому все земне й смертне. Одного разу Метаніра побачила це крізь щілину в дверях і, закричавши, вбігла до кімнати, певна, що чужа жінка хоче спалити її сина. Дитина випала з рук Деметри і зникла в полум'ї. У ту ж мить кімната сповнилася запахом зерна, садових плодів і всіх квітів землі. З лахміття старої жінки постала небесна красуня. Золоте волосся, схоже на колоски стиглої пшениці, освітило дім, немов блискавки. Метаніра, упізнавши велику богиню, припала до її ніг. Перш ніж піти геть, Деметра подарувала царевичеві Триптолему хлібні зерна та колісницю, запряжену крилатими кіньми, і звеліла йому облетіти землю з краю в край і розсіяти життєдайне зерно, коли скінчаться посушливі дні.

Володарка врожаїв укрила поля жалобою. Вона прокляла зелену славу ланів, і посіви зів'яли, і тварини не мали свіжого корму, і до людей прийшов голод. Від жахливої спеки повисихали річки й джерела, із порожніх жертovníків не здіймався до богів жертovníй дим. Треба було перепросити Деметру. Та вона сама довідалась про всю правду від усезнаючого Сонця і, розгнівана на богів, заховалася так, що її ніхто не міг знайти. Тільки Гермес розшукав її у глибокій печері в аркадських горах, де вона оселилась далеко від світу, сама із своєю тугою. Зевс послав до неї муз і харит — наймиліших і найкрасномовніших німф, та вона не слухала їх. Тоді Зевс звелів братові Аїду повернути викрадену Персефону. Цар пекла виконав наказ, однак, розлучаючись із Персефоною, дав їй плід граната, і вона з'їла кілька зерняток, не знаючи, що це назавжди пов'язує її з царством тіней. Відтоді вона щороку на три місяці мусила повертатися до чоловіка.

Коли Персефона виходила з підземелля, світ яскрів усіма весняними квітами, така велика була радість Деметри. Але таке ж велике було її горе під час кожної розлуки. Вони прощалися, мовби вже ніколи їм не судилося побачитись.

І щоразу, як у перші дні жалоби, Деметра йде геть з полів і садів, і все завмирає. Настає зима. А коли вона мине, Персефона повертається до матері, приносячи з собою нову весну. В цій легенді — все життя землі, її розквіт і прив'ядання, біль і радість матері, бо ж земля — це мати.

В останній день перед тим, як піти з Елевсіна, Деметра збрала навколо себе царську родину і, сівши на пагорбі, розповіла присутнім священну таємницю. На тому міс-

ці з часом було збудовано храм Деметри, де щороку відбувалися великі містерії. У золотисті вересневі дні вирушали походи з Афін до Елевсіна. Жерці, урядовці, громадяни, раби й чужоземці йшли за повозкою, на якій везли корзини з таємничими святинями, прадавні зображення і символи богів, дивовижних і страшних на вигляд. Після довгих постів і обмежень починали виконувати обряди, участь у яких могли брати лише таємничені. Для них наприкінці відчинялася брама телестеріона, великої, ніби театральної, зали, оточеної з трьох боків рядами сидінь, видовбаних у скелі.

Ставили священну драму, яка відтворювала «періоди» страждань Деметри. Під звуки музики співав хор німф, духів, тіней померлих і блаженних душ.

Зображали розпач богині та її марні пошуки. Персефона у вінку з нарцисів сиділа на троні обіч Аїда, серед пекельних духів, тримаючи в руці пучок маків. На завершення свята дочку, яка поверталася до матері, радо вітали небожителі. Приголомшливе враження від видовиська посилював морок храму. Тільки на коротку мить спалахувало яскраве світло, що осіяло розкішно вбрану статую Деметри, потім знову западала темрява, і під склепінням появлялися миготливі відблиски, освітлюючи якісь видіння чи потвори. Тишу порушували несподівані громи. Нарешті серед повної тиші розчинялися високі ворота, і при світлі смолоскипів у глибині відкривався розкішний сад, сповнений запаху дерев і квітів. Жрець виголошував священні заповіді, розповідав історію виникнення свята і провіщав утаємниченим та праведним кращу долю на тому світі, тобто в такій країні щастя, де весь час танцюють і гуляють по квітучих луках, повітря яких освіжає лагідний вітер, коханець сріблистої тополі.

Деметра — одна з найповажаніших богинь. Її ім'я означає «земля-мати», а вона сама є уособленням того родючого шару землі, в який людина висіває зерно. Божество, з усіх поглядів добродійне, дало людям, крім злаків, фігове дерево, маковий цвіт, а в сухих і скелястих місцевостях відкрило джерела. Деметра опікувалася оселями хліборобів, їхнім життям і звичаями. Весною, коли народжуються ягнята, Деметра була на полях, восени ходила біля стодол, як добрий дух снопів; її присутність відчували господині, коли саджали в піч першу хлібину з нового врожаю.

Але ця покровителька хліборобського побуту наглядала ще й за іншими справами. Її ім'я виголошували під час

укладання договорів, а урядовці й судді, перш ніж посісти свої посади, складали присягу Деметрі, що додержуватимуться писаних і побутових законів.

В Аркадії було прадавнє зображення Деметри з кінською головою; вона тримала в одній руці голуба, а в другій — дельфіна. Бо ж ця споконвічна богиня в уявленні найдавніших жителів Греції була творцем і птахів, і риб, богинею всієї живої природи. А коли грек вимовляв слово «природа», то він у ту мить не тільки бачив поля й луки, ліси, повні звірів, і води, повні риби, але й відчував ту творчу силу, яка криється в землі та в воді і завдяки якій усе довкола живе й весь час відроджується. Отже, Деметра була богинею життя, як Персефона (її часто називали **К о р а** — «дочка») — богинею смерті.

Атрибутами Деметри і Персефони були колоски та маки, нарцис і плід граната. Звичайно їм приносили в жертву корову або свиню. Деметру зображали поважною богинею з задумливими очима; на голові в неї вінок із колосків, а в руці вона тримає смолоскип; довге вбрання спадає аж до ніг.

ДІОНІС (БАХУС)

Одного разу за царювання Пентея жителі Фів побачили на своїх полях дивну процесію.

Попереду йшли парами осли, згинаючись під тягарем шкіряних бурдюків, у яких булькотіло вино. Їх оточував гурт дивних істот з ріжками на голові й маленьким чудернацьким хвостиком нижче спини. Одні з них були бородачі, інші з гладенькими обличчями. У всіх були кошлаті ноги з ратичками. Вони сперечалися, галасували, штовхалися, щосили тузаючи один одного. Щохвилі котрийсь підбігав до бурдюків, що їх везли осли, й наливав собі золотистого вина у двохий келих.

За ними на ослі їхав лисий дід з товстим, обвислим черевом, схожий на тих рогатих. Він був прив'язаний до осла гірляндами квітів. Дід ледве тримався, але весь час пив, і йому знай підливали. Він сам із собою вів якісь нескінченні розмови. Невиразні, безладні слова зривалися з його товстих, м'ясистих губів. Круг нього метушилися рої малих і великих істот з кошлатими ніжками. Над ними лунав сміх, мов дзюркотіння лісового струмка, що біжить між камінням та поваленими бурєю деревами.

Грали флейти, цимбали, били бубни. Дівчата й молоді

жінки то йшли за ними гамірливим натовпом, то розбігалися з шаленим сміхом, вереском та співом. Вони прикрасили себе дубовими та ялиновими гілками й плющем. Поверх білого вовняного одягу накинута плямиста звірині шкіри: оленів, леопардів чи пантер. Деякі наділи на шию гірлянди з пурпурових фіг. Вони розмахували над головами зеленими гілками з шишкою вгорі (тирсами). Одні безладно витанцюювали, біжачи, інші тримали в руках шматки роздертих живцем тварин, обвивали свої шиї ще теплими нутрощами, пили гарячу кров, яка стікала їм по щоках і бризкала на одяг. Розпушене волосся здіймалось од вітру над головами чорною чи золотою хмарою. Щохвили хто-небудь із них, підносячи тирс, вигукував: «Евоє!» Без угаву грали бубни й цимбали. Час від часу, коли з них опадали, мліючи, руки, серед раптової тиші голосніше чулися солодкі, мов мед, звуки фрігійських флейт.

Ряди дівчат порідшали. За ними виступили спочатку дві пантери, прикрашені білими трояндами, потім сумирно йшли два леопарди в гірляндах з червоних троянд, а в кінці — два леви, увінчані розмаїтими квітами. Ця потрійна упряж тягла позолочений ридван. На пурпурових подушках лежав майже голий юнак надзвичайної вроди. Очі в нього були ніжні, мов лісові фіалки, уста червоні, як плід граната. Шовковисте з золотавим відблиском волосся спадало йому на плечі.

Ні цар Пентей, ні ті, хто його оточував, ніхто з усього фіванського народу не знав, що означає цей похід і хто цей юнак, який лежить на пурпурових подушках. Тільки один старий віщун так пояснив усе.

«Це бог Діоніс, він походить з нашої землі. Його матір'ю була Семела, дочка царя Кадма, а батьком — Зевс. Семела просила верховного бога, щоб він показався їй у всій величчї громовержця. Зевс виконав її бажання, але очі смертної жінки не змогли витримати блиску й грізного вигляду володаря вогню, і Семела згоріла, передчасно народивши на світ малого Діоніса. Зевс віддав немовля на виховання німфам гори Ніси, яка стоїть у Щасливій Аравії. Музи навчали маленького хлопчика співу й танців, а вчителем його був Силен, той товстий дідусь, який іде на осли; він мудрий лісовий божок, котрий знає багато таємниць, схованих від людських очей.

Діоніс був ще хлопчиком, коли вибухнула війна з гігантами. Він брав у ній участь, перетворившись у лева, і дуже хоробро воював. А через кілька років з ним трапилась одна пригода. Він стояв на березі моря, вбраний у

розкішні довгі пурпурові шати. Саме в цей час мимо нього пропливав піратський корабель. Розбійники подумали, що це стоїть якийсь царевич, і викрали його, сподіваючись на великий викуп. Його закували в кайдани, але ті враз самі розпалися. Керманіч, здогадавшись, що це якийсь бог, став умовляти товаришів відпустити бранця на волю. Однак пірати тільки сміялися з старого. Тоді щогла раптом розквітла виноградною лозою, а на тому місці, де стояв юнак у пурпурі, з'явився лев, який накинувся на банду розбійників. Ті, перелякавшись, пострибали в море і залишилися там назавжди, перетворені волею богів на дельфінів.

Діоніс перший з богів жив на землі, віддаючи перевагу її горам, лісам, морям і лукам перед золотою розкішшю Олімпу. Кожне створіння охоче приходило до нього, бо він був добрий і лагідний. Зачаровував лісових хижаків і, пробираючись у хащі, виводив звідти лісових духів, усіх тих козлоногих сатирів, які служать йому і вихваляють його своїми буйними веселощами. Діоніс видобув із землі виноградну лозу і навчив людей садити її кущі та обвивати крони берестів її тендітними галузками. Щоб дати свій винахід усім, він обійшов цілий світ. Ішов мимо Лідії з білокамінними містами, через урожайні фрігійські поля, через розжарені сонцем рівнини Персії, через Мідію, де на горах лежать вічні сніги, через Щасливу Аравію та Азію, багаті міста якої купаються в морі. Нарешті, на останніх рубежах землі він підкорив країну дрімлючих чудес — Індію. Кажуть, що він навчив єгиптян землеробства і бджільництва. У мандрях його супроводжували одягнені в плямисті оленячі шкури вакханки та менади²⁹, які вимахували тирсами і співали дикі, шалені пісні. Козлоногі сатири й пани, силени з кінськими хвостами й кентаври з напівкінськими і напівлюдськими тілами сунули гамірним натовпом за його ридваном, граючи на бубнах, цимбалах, флейтах і дудках.

Зараз він саме повертається із Сходу, країни всіляких чудес, і впроваджує нові обряди, які треба виконувати вночі, в гірських ущелинах, співаючи на його честь веселі пісні. А хто йому не підкориться і не визнає в цьому бога, того буде суворо покарано.

Ось жахливий приклад з дочками Мінія. Це були три гарні царівни, які вміли чудово вишивати. Цілими днями вони вишивали; уже кілька найбільших кімнат у палаці були від підлоги до стелі закладені стосами вишитих тканин. Коли настали свята Вакха, усі жителі Орхомена ви-

йшли на поля і в ліси, голосно прославляючи бога. Тільки царівни лишилися вдома, біля своєї роботи, кажучи, що вони гурдують тими дикими обрядами. Пізно вночі в кімнаті раптом почувся дивний галас, ніби звуки цимбалів, труб і флейт. Повітря наповнилося пахощами мирри й шафрану. Тканина, яку сестри вишивали, вкрилася зеленню. З кросен виросли виноградні лози. Світло згасло, по кімнаті літали палаючі смолоскипи, з темних кутків заричали дикі звірі, палац загойдався і задріжав до підмурків, ніби от-от мав розвалитись. Перелякані царівни хотіли втекти, але їхні тіла скорчилились і біла шкіра перетворилася в темну оболонку. Обернуті в нетопирів, вони з того часу уникають денного світла і літають уночі навколо будинків».

Так говорив мудрий віщун, а весь фіванський народ уважно слухав. Тільки цар Пентей вилаяв його і сказав, що в своєму царстві не дозволить ніяких гамірних свят, котрі порушують громадський порядок, і що бог п'яниць — зовсім не бог. Почувши це явне блюзнірство, усі покинули царя і приєдналися до почту Діоніса. Тоді він сам вирушив у Кіферонські гори, де лунали нічні співи, пішов, щоб своєю царською владою покласти край розгнущаним розвагам. Але вакханки, серед яких була і Пентеева мати Агава, накинулись на нього й роздерли на шматки.

Діоніс уособлює не тільки добродійного духа вина, але й душі всього живого. Він керує народженням, смертю та воскресінням і появляється в буйній весняній природі. Від нього походять три таємничі діви: Ойно, Спермо і Елаїс, які мають чудовий хист перетворювати всі речі на вино, зерно та олію. Сам Діоніс із нічого створює молоко й мед, а від удару його посоха зі скель б'є джерело. Уся творча могутність землі зосереджена в цьому родичеві Деметри — нарівні з нею він роздає заховані в землі сили і всі її багатства.

Стародавні греки вірили, що бог узимку спить, а на провесні прокидається, і святкували його сон та пробудження. В Еліді і в Аргосі жінки весною співали гімни, викликаючи Діоніса з моря, а в Дельфах, де культ цього бога був найдавніший, існувала гарна церемонія містичного воскресіння. Щороку після зимового сонцестояння, коли починає прибувати день, жриці збиралися вночі у храмі, де була «могила Діоніса», і з запаленими смолоскипами в руках оточували його жертovníк, співали й танцювали, намагаючись розбудити бога із зимового сну. Здається, це сприймалось і як «народження бога», тому що жри-

ці одночасно колихали в священних яслах якість символічне зображення.

Взагалі в усій Греції особливо шанували Діоніса в період зимового сонцестояння. Грудневі свята відзначали вночі. Жінки з запаленими смолоскипами, співаючи, бігали по гірських ущелинах. Ті обряди називали оргіями від грецького слова «орге» — збудження. Шалені танці, дикі вигуки й оглушлива музика викликали екстаз, релігійну нестямність, яку вважали духовним єднанням з божеством. Людям, що брали участь у цих священних оргіях, здавалося, ніби їхні душі покидають тіло, ніби в них вселяється сам бог і вони стають «виповнені богом». Це почуття відокремлення тіла від душі давало віру в безсмертя душі, яка є нетлінною часткою людини і після смерті тіла набуває нової форми.

До недавнього часу існувало переконання, що культ Діоніса був у Греції новим явищем, що він прийшов до неї десь із Фракії чи з Фрігії (Мала Азія), але тепер, після розшифрування глиняних табличок з мікенської епохи (XV—XIII століття до н. е.), цей погляд змінився. На тих табличках, на шість віків старших від Гомера, серед імен інших відомих богів — Зевса, Гермеса, Афіни, Аполлона — з'явилося ім'я Діоніса. Це свідчить, що він не був пізнім прибульцем. Однак можливо, що легенди про Пентею і дочок Мінію зберегли спогад про ті часи, коли греки ще опиралися запровадженню шалених Діонісових обрядів, може, той опір виник у колах військової аристократії тоді, коли під чужим впливом давній бог змінив свій характер, — бо спочатку, в мікенську добу, він, здається, не був богом виноградарів.

Афіський трагик Евріпід прославляв його, кажучи, що Діоніс — бог розкошів. Він царює серед бенкетів і вінків з квітів. Звуками своєї дудки він розпалює веселі танці. Він викликає шалений сміх і розганяє чорну журбу. Його нектар, ллючись на столах богів, побільшує їхнє щастя, а люди черпають із радісної чари сон і забуття.

Діоніса дуже шанували в Афінах, де на його честь відбувалися чотири важливих свята: Малі (чи сільські) Діонісії восени — свято збирання винограду; Ленеї в січні — свято вичавлювання винограду; Антестерії наприкінці лютого — свято відкривання бочок із молодим вином, яке тоді куштували; Великі (або міські) Діонісії — в кінці березня і на початку квітня.

Великі Діонісії — це було найпшніше свято. Воно випадало тоді, коли на короткий час тверда й суха земля

Аттіки, зволожена весняними водами, зеленіє і завітчується. У перший день свята, після принесення жертви, співали урочисту пісню, так званий дифіраμβ. З ранку до пізньої ночі по вулицях ходив натовп людей, прикрашених плющем. Кожен ніс келих або жбан вина. Пили й вітали одне одного священним вигуком «Евое!», співали веселі й грубуваті пісні. Другого дня, удосвіта, процесія вирушала з Ленеїона, малого храму Діоніса на південному схилі Акрополя, де стояла прадавня дерев'яна статуя бога. Цю святиню несли до каплиці Діоніса за містом, звідки надвечір, при червоних вогнях смолоскипів, її знову відносили в Ленеїон. З половини VI століття до нашої ери під час Великих Діонісій відбувалися театральні вистави.

Простий народ з аттичних виноградників мав свої Малі, або сільські, Діонісії, їх святкували в грудні, коли переносили в комори нове вино, поєднуючи це свято з гончарським ярмарком. Забивали козла і його кров'ю скроплювали коріння виноградних лоз. У селах і підміських місцевостях починалися буйні веселощі. Радість була загальна, бо навіть раби в цей день мали повну свободу. Мандрівні музики й комедіанти змішувалися з поштивими господарями, які надівали смішні маски з кори дерев або ходили розмальовані осадом з вина чи гончарською фарбою, схожі на старих неотесаних божків. Вино лилося рікою.

Найдавнішими зображеннями Діоніса були прості стовпи, на які надівали бородату маску й одяг. Бородатий Діоніс у довгому, до землі, вбранні, так званій бассарі (звідси Діоніс Бассарей) панує в усьому грецькому мистецтві до IV століття до нашої ери. Але відтоді як Праксітель зобразив Діоніса юнаком без бороди й вусів, голого, тільки з перекинутою через плече шкурою оленяти, цей образ став дуже поширений. У тисячах статуй, барельєфів і картин ми бачимо Діоніса молодим, гарним, свіжим, з надзвичайно делікатними, ніби випеченими рисами, у вінку з плюща або з виноградного листя, з тирсом у руках, з гроном винограду чи келихом з двома вушками (кантаром). Він відпочиває в затінку виноградної лози чи іде на повозці, запряженій левами або тиграми. Звичайно його супроводжують пантера, леопард, тигр, і він часом схиляється до них, щоб дати їм випити вина із жбана. У жертву Діонісові приносили козла чи зайця, вино, змішане з водою.

У Діоніса був великий почет. Довкола нього збиралися добрі чи злі духи, напівтварини-напівлюди, представники дикого життя природи. Найповажніший серед них був П а н.

Він народився в Аркадії. Появився на світ з козлиними ногами й рогами. У нього були довгі волохаті вуха, цапина борода, і весь він заріс густою шерстю. Полохливі аркадські німфи перелякалися, побачивши цю потворну дитину. Але Гермес, який, здається, був його батьком, забрав козлоногого хлопця на Олімп, де втішне створіння веселило своїм виглядом щасливих богів. Звісно, він там не залишився. Олімпійське життя не припало йому до смаку. Він повернувся на землю, де міг стрибати по горах, наче молодий цап, і бавитися з білими стадами, які паслися на запашних луках. З нього сміялись, але він не переймався тим, а швидко ріс і став огрядненьким божком. Він був гарної думки про себе і навіть гадки не мав, що через свій цапиний вигляд не зможе одружитися.

Покохавши молоду Сірінгу, дочку річкового божка Ладона, він цілими днями ходив за нею і вмовляв, щоб вона стала його дружиною. Нещасна дівчина ніяк не могла спекатись нахаби і попросила допомоги в богів, а ті перетворили її в очеретину. Побачивши це, Пан зрозумів, що він бридкий, і йому стало дуже тоскно. Він сів посеред очерету й гірко заплакав. Вітер хитав очерет, що ріс над струмком, і Панові, який заслухався у шум вітру та дзюркотіння води, здавалося, мовби він чує жалібні голоси рослин. Вирізав Пан кілька очеретин, зробив із них сім дудок різної довжини і з'єднав їх до купи в один ряд. Так виникла улюблена пастуша дудка, названа сірінгою. Пан виливав на ній свою тугу за прекрасною німфою.

І знову Пан закохався — у німфу Пітіду. Вона прихильно ставилась до нього, але в Пана був суперник — Борей. Лютий бог північного вітру, не добившись взаємності, зіпхнув біду дівчину зі скелі. Пітіда вмерла, а з її тіла виросла перша сосна — дерево, відтоді присвячене Панові. Щоб забути про свої страждання, козлоногий божок вирушив у мандри. Він приєднався до почту Діоніса і разом з ним обійшов увесь світ.

Потім він повернувся до рідної Аркадії. У своїх горах Пан почував себе справжнім господарем. Увечері, після полювання, він лягав на березі струмка і грав на дудці. Спів жодного птаха не можна було порівняти з солодким зву-

ком тієї дудки, в якій плакала смутна душа німфи Сірінги. Коли він грав, з гір збігали примарні німфи й співали або, узявшись за руки, танцювали при місячному сяйві на лісових галявинах. Пастухи прокидалися в своїх куренях і мовчки слухали музику закоханого бога.

Пастухи шанували Пана. Вони приносили йому в жертву мед і козине молоко. Боялись його як вогню. Побожно дотримувалися обіднього відпочинку — «години Пана». Саме тоді наставала найдужча спека. Повітря було задушливе навіть у лісі, і сосни розливали запах живиці. Вітер не повівав, дерева стояли нерухомо, листя звисало, прив'яле і сонне. Птахи стихали, западала велика священна тиша. Пан відпочивав у холодку й не любив, щоб його сон переривали голосними криками, співом чи музикою. Тоді він прокидався злий і сіяв такий панічний страх, що пастухи тікали, женучи поперед себе наполохану худобу, яка зривалася із слизьких гірських стежок у прірву. Часом Пан вселяв страх ворогам. Афіняни вважали, що здобули перемогу під Марафоном завдяки Панові, який змусив персів утікати. В подяку вони збудували йому каплицю на північному схилі Акрополя.

Більшого значення Пан набув тільки в епоху Олександра Македонського, бо саме тоді жителі великих міст западали несподіваною любов'ю до життя пастухів і на тлі тих почуттів розквітла пасторальна поезія. Ідилічне життя Аркадії видавалося тогочасним нервовим і стомленим людям напрочуд благословенним, і, оспівуючи «щасливу» Аркадію, вони почали співати хвалу і Панові як богові пастухів та їхнього безтурботного життя. Десь приблизно в цей самий час змінилось і уявлення про Пана. Філософи на підставі помилкової етимології тлумачили ім'я «Пан» як «всесвіт» і вбачали в ньому якесь божество, розлите в усій природі, творця й володаря всього сушого.

За часів імператора Тіберія (14—32 роки н. е.) у римському світі була поширена дивна легенда. Одного разу якесь товариство пливло з Греції до Італії, але через раптовий штиль на морі подорож перервалася. Після вечері пасажири пили, розважались, а коли вже зібралися спати, з глибини острова пролунав могутній голос, який кликав керманіча Таммуза. Таммуз за третім разом відповів на поклик і тоді дістав од таємничого голосу наказ: тільки-но корабель прибуде в призначене місце, сповістити, що великий Пан умер. Коли корабель наблизився до того місця, Таммуз щосили гукнув: «Великий Пан умер!» На ті слова з усіх боків залунали перелякані крики і зойки. Всі, хто

був на кораблі, стали свідками цієї події. Звістка про неї швидко дійшла до Рима. Імператор Тіберій звелів привести до себе Таммуза, а після розмови з ним зібрав учених-філософів, щоб дізнатися про їхню думку. Всі гадали, що великий бог лісів справді помер.

У середні віки Пана вважали злим духом, а його постать стала зразком для перших відомих зображень чорта. Греки уявляли його з бородою, з волохатими ногами, що закінчувались ратичками, з гострими вухами й кривими рогами на голові.

СИЛЕНИ

Силени були первісними божествами рік і джерел. Їм поклонялися жителі Малої Азії, іонійці і фрігійці, які уявляли їх у вигляді напівконеї-напівлюдей. Марсій, що так нещасливо змагався з Аполлоном, був одним із тих іонійсько-фрігійських силенів. На грецькому континенті, зокрема в Афінах, силени приєдналися до Діонісового почту і трохи змінили свій вигляд на більш людський. Іноді їх ще наділяли кінськими хвостами, але пізніше вони змішалися з сатирами, запозичили в них не тільки цапину шкуру, а й усі звичаї, і їх уже не впізнати було. Скінчилося тим, що ці колись незалежні божества втратили будь-яку індивідуальність, перетворившись на сатирів, і лишився тільки один С и л е н, про якого казали, ніби він був Діонісовим вихователем.

Цей милий дідусь ніколи не буває цілком тверезий. Він надміру любить вино, і сатири напувають його доскоchu. Частенько він засинає у якому-небудь гроті з глечиком під головою, і тоді до нього збігаються пустотливі гірські чи лісові німфи, міцно зв'язують його вінками з квітів, а чоло й скроні намащують соком лісових ягід. Дідусь не гнівається на них і, прокинувшись, розповідає їм про всякі дива, що їх коли-небудь бачило всевидяще око сонця, а вони слухають, аж поки на вершини гір тихенько спуститься вечір.

Коли Діоніс мандрував по всіх краях світу, Силен супроводив його на ослі. Якось під час відпочинку Силен заблукав у чудовому парку й заснув серед квітів. Цей парк належав цареві Мідасу, тому самому, якого Аполлон наділив осяячими вухами. Щоранку сотні робітників приходили доглядати великий царський сад. Кілька з них побачили сплячого Силена, відразу ж упізнали його, зв'язали гірляндами квітів і, наче бранця, співаючи та жартуючи,

відвели до царя. Мідас широ пригостив веселого божка і звелів відпровадити його до Діоніса, почет якого розважався неподалік. Діоніс, зворушений ввічливістю царя, прийшов у палац і пообіцяв виконати всі його бажання. Мідас попросив, щоб усе, до чого він доторкнеться, відразу ж перетворювалося на золото. І як же він втішався, коли бог виконав його бажання. В одну мить він став найбагатшою людиною на землі. Будь-яка, навіть дуже мізерна річ від його дотику перетворювалась у шире золото. Радіючи, цар сів обідати. Раптом він зблід. Скибка хліба, яку він ніс до рота, обернулася в його руці на кусок блискучого металу, вино, яке він пив із келиха, ставало у нього в роті золотими злитками. Мідаса поймав смертельний жах. Він зрозумів усю глупоту свого бажання. Не зволікаючи, Мідас побіг до Діоніса і навколішки благав його забрати страшний дар усе перетворювати на золото. Діоніс велів йому скупатись у річці. Мідас зробив так, і чари залишили його тіло, а на дні річки Пактола відтоді знаходять золото.

Силен був мудрий божок, який знав минуле, розумів сучасне й гострим зором сягав у таємниці майбутнього. А що він був веселий і товариський, його всюди запрошували й щедро пригощали. З виду він був грубуватий, але розум мав живий і гострий, тому його часто запрошували на Олімп, він розважав богів дотепами, анекдотами і викладами своєї веселої філософії.

САТИРИ (ФАВНИ)

Про сатирів не знали ні скільки їх, ні звідки вони взялися. Їх було всюди повно. Вони мали козлині ноги, що закінчувались ратицями, й були по пояс оброслі густою шерстю. Верхня частина тіла у них була людська, але товсті червоні губи, цапина борода й гострі вуха надавали їхнім обличчям тваринного вигляду. У деяких із них були на голові роги, як у Пана. У лісах сатири бавилися з нимфами, обманними покликками чи блукаючими вогниками заводили людей на манівці, крали в пастухів кіз та овець, лякали селян біля їхніх хат. Непокірливі і вперті, вони нападали навіть на богинь і одного разу вирвали в Іріді з правого крила кілька райдужних пір'їн. Їхнім царем, володарем і улюбленцем був Діоніс, якого вони дитиною носили на руках і заколисували грою на сірінзі. Він їм усе дозволяв і поїв вином, якого їм завжди було замало.

Римський диктатор Сулла, про незвичайні пригоди якого так багато розповідають стародавні біографи, одного разу знайшов сплячого сатира недалеко від міста Аполлонія в Епірі, в долині, укритій розкішними луками. Його запитували різними мовами й наріччями, але він не міг нічого відповісти і тільки озивався диким, пронизливим голосом, в якому було щось і від кінського іржання, і від цапиного мекання. Сулла злякався й наказав прогнати його геть.

Є багато статуй, фресок, картин, на яких зображено цих веселих божків. Вони танцюють, грають, співають, несуть бурдюки з вином, бавляться, мов молоді цапи, або сплять, спершись на стовбур дерева, знесилені, стомлені й п'яні, з усмішкою на товстих губах. Вони близькі нам і тепер, як багато століть тому... Часом у лісі здається, ніби зараз почуємо, як по моху чалапають волохаті ніжки лісового дива, що от-от стане перед нами.

НІМФИ

Німфа (по-грецьки дівчина) була істотою середньою між богом і людиною. Німфи жили дуже давно й ніколи не старілись, але все-таки зрештою вмирали. Перебуваючи поблизу людини й будучи смертними, вони краще, ніж олімпійці, розуміли її турботи й потреби. Вони садили на занедбаних могилах квіти, а під час важких подорожей вели мандрівників до життєдайних джерел. Вони давали худобі пашу, а пастухів навчали співати й грати. Шум потоків, шелестіння лісу, дзижчання комах — усі голоси весни й літа були ніби їхнім співом. Маленькими рожевими ніжками вони перебігали через лісові галявини. Вони були втіленням усього милого, приємного, зворушливого, витонченого в природі.

Їм присвячували гарні джерела, адже вода була їхньою справжньою стихією. У скелястій Греції вода завжди була неоціненною рідкістю. Тому навіть поганеньке джерельце могло видатись там чимсь божественним, гідним дбайливого піклування. Той, хто після кількогодинної подорожі в спеку натрапляв на джерело, що било з-під каменя, ставав навколішки, пив, а потім, нагнувши гілку дерева, яке росло над джерелом, вішав на ній свій кухоль як подячний дарунок для чарівних німф, друзів людей. Вони дбали, щоб вода була чистою і її завжди було вдосталь.

Завдяки їм на берегах річок і струмків зеленіла свіжа трава, яскраві квіти.

Деякі джерела були цілющі, тому німф вважали богинями здоров'я. До того ж вони були ясновидицями й уміли передрікати майбутнє. А коли розбійник обмивав у джерелі закривавлені руки, німфа, яка жила там, назавжди залишала свій притулок і мандрувала кудись далі. Бо німфи були істоти чисті, які любили життя й ненавиділи зло; це про них казали, ніби вони відучили первісних дикунів від людожерства.

Німфи жили в джерелах або в гротах. Під покривом із сірого маслинового листа був вхід у печеру з північного боку, сюди йшли люди й прилітали бджоли, бо всередині печери були їхні вулики. Другий вхід, в який віяв південний вітер, був призначений для богів і вів прямо в кімнату, де стояли кам'яні ткацькі верстати — на них німфи ткали чудові тканини, забарвлені морським пурпуром. Після трудового дня Артеміда скликала їх на нічні танки.

Водяні німфи звалились наядами. Крім них, було ще безліч інших німф: ореади, які жили в горах, лімоніади — на вологих луках, дріади — у лісах, гамадріади — у самих деревах. У Гомеровому гімні до Афродіти сказано про гамадріад, що в момент їхнього народження з землі вирости дуб та ялина і гарно завітати серед гір. І коли врешті настає визначена година їхньої смерті, найперше всихають ці гарні дерева: кора з них осипається на землю, опадають гілки; а перед світанком з них виходить і душа.

Був собі хлопець на ім'я Нарцис. Усі німфи знали його, бо він весь час проводив у лісах та в горах. А був він такий гарний, що всі німфи закохались у нього. Та він на жодну з них не глянув. Любив тільки полювання і не хотів чути ні про яку іншу любов. Але одного разу він нахилився над струмком, щоб напиться води, і побачив у чистій глибині своє відображення. Його зачудувала власна краса, і з того зачудування виникла дуже незвичайна любов. Нарцис закохався сам у себе. Втупивши очі у водяне дзеркало, він забув про все на світі. Врешті він помер з марної туги, а коли його поховали, на могилі виростала квітка з білими пелюстками й золотим осереддячком, яку називали нарцисом.

У німф не було своїх храмів, їхні статуї ставили в гротах, а на присвячених їм деревах розвішували різні подячні дарунки. Солдат, повертаючись з війни, дарував шолом чи спис, рибалка — невід, дівчата, виходячи заміж, відда-

вали німфам ляльки, якими бавилися в дитинстві. Найщиріше шанували німф селяни, приносячи їм у жертву перші плоди полів і перший приплід худоби — звичайно кіз та ягнят або мед і маслинову олію. До їхніх гротів приносили печиво, фрукти, грона винограду, а в води їхніх джерел кидали трояндові пелюстки. Спогад про добрих німф і досі зберігають у Греції. На Криті є церква Святих Дів, поблизу б'є джерело, що перебуває під їхньою особливою опікою, мовби ці діви — то стародавні наяди.

АСКЛЕПІЙ (ЕСКУЛАП)

Асклепій був сином Аполлона. Мати його, німфа Короніда, вмерла під час пологів. Немовля доглядала й годувала коза, а собака стеріг козу й дитину. Аполлон став опікуватись Асклепием, коли хлопчик уже підріс. Тоді він оддав його до школи Х і р о н а.

То був дуже мудрий дідусь з постаттю напівлюдини-напівкonia. Таких істот греки називали кентаврами. Хірон добре знався на мисливстві, бо в молоді роки не раз супроводжував Артеміду, займався ворожбою, гімнастикою і особливо медициною. Він відкрив дивовижні таємниці музики й виліковував хворих за допомогою кількох звуків. До його гроту, біля підніжжя гори Пеліон у Фессалії, сходилися, щоб дістати допомогу й пораду, боги, герої і люди. Хірон учив Асклепія і передавав йому всі секрети своїх знань. Але божий син невдовзі перевершив свого вчителя. Він навчився воскрешати померлих, і між людьми пройшла радісна чутка, що є хтось такий, хто відібрав у смерті її владу над світом. Проте коли мертві почали вертатися до своїх домівок, виявилось, що мистецтво Асклепія дуже небезпечне. Боги теж вважали, що це порушує порядок речей. Тоді Зевс убив Асклепія блискавкою.

Слава Асклепія як бога-лікаря поступово поширилась із Фессалії по всій Греції. Відкидаючи поетичну легенду про його смерть, народ вірив, що Асклепій живе в глибині землі в образі змія, наділеного великим розумом і людською мовою. Храми Асклепія звичайно стояли на деякій відстані від міст: на пагорбах, серед священних гаїв, у сухій місцевості, де була чиста джерельна вода. Правила в храмах жерці, які професійно займалися лікуванням. Адже спочатку лікарські знання були привілеєм окремих жрецьких родин, і батько передавав синові таємниці їх. Хворі, які переступали поріг храму, піддавалися певним

процедурам — посту й купелі, а також очищувальним обрядам. Виконавши їх, хворий лягав на шкурі звіра, принесеного в жертву, або на одному з лож, що стояли довкола статуї Асклепія. У тиші й мороці храму, в якому по кутках повзали приручені священні змії, хворий поринав у вищий сон. У сновидіннях йому являвся бог і вказував, що треба робити. Уранці хворий розповідав свій сон жерцям, які розтлумачували його й починали лікування. Ті, що одужали, ідучи з храму, залишали в ньому подячні жертви, кидали гроші в священне водоймище або записували на табличках історію своєї хвороби й зцілення.

З IV століття до нашої ери слава Асклепія так зросла, що для декого він став найвищим, а може, навіть єдиним богом. Його називали Спасителем. Наприкінці стародавнього світу один з останніх прибічників еллінської релігії імператор Юліан (361—363) писав: «Син бога, Асклепій, зійшов з неба на землю і в Епідаврі з'явився в людській подобі. Тут він ріс, виховувався і під час своїх мандрів по землі допомагав людям. Він перебуває скрізь, і на суші, і на морі, але не кожному допомагає. Він спаситель не тільки хворого тіла, а й грішної душі».

Асклепія не раз зображали як змія, а в мистецтві пізніших часів як поважного бородатого чоловіка з розумним, замисленим обличчям, на ньому — плащ, а в руках — палиця, навколо якої в'ється змія. Поруч з ним іноді зображали його дочку Гігією, богиню здоров'я. Був звичай, за яким хворий, одужавши, приносив у жертву Асклепії півня. Лікарів називали асклепіадами, тобто нащадками Асклепія, що збереглося певною мірою до наших часів у жартівливому прізвиську «ескулап».

МОРСЬКЕ ЦАРСТВО

Були, як відомо, три брати: Зевс, Посейдон³⁰ і Аїд. Після перемоги над Кроносом і титанами вони поділили владу і, щоб усе відбулося справедливо, тягли жеребки. Посейдонові дісталось царство моря. Та йому здавалося, що цього замало. Казав, що він старший і йому належить найвище становище в світі богів. Зевса він привселюдно називав узурпатором і зовсім не хотів йому коритися. Зевс велів зачинити перед ним браму Олімпу й пригрозив блискавкою, якщо він осмілиться ступити на поріг небес. Тому Посейдон змушений був піти у вигнання між людей і поступив на службу до троянського царя Лаомедона. Він був простим муляром, споруджував оборонні мури. Через десять років робота була закінчена, Зевс простив його і дозволив повернутися до палацу богів.

Тепер Посейдон міг одружитися. Він навіть дуже хотів цього, бо закохався. Одного разу він був на острові Наксос, на прийомі, який влаштував старий водяний бог Океан. Після бенкету танцювали його дочки, і найвродливішою серед них була ясноволоса Амфітріта. Посейдон попросив у батька її руки і дістав згоду. Але дівчина не хотіла йти за нього. Вона відчувала до нього відразу. Посейдон не був бридкий, однак, незважаючи на могутню статуру, його не можна було вважати за ідеал вроди. В нього була смаглява шкіра, буйне розкуйовджене волосся, завжди мокра, повна мулу борода, а очі, які зловісно поблискували під кущистими бровами, викликали страх у полохливому серці дівчини.

Смутний повернувся Посейдон у свій самотній палац у морських глибинах. У цей час до нього підплив дельфін, наймудріша з істот, що живуть у водяних просторах, і пообіцяв Посейдонові все успішно залагодити. Другого дня він побував у Амфітріти й розповів їй про незліченні багатства можновладного господаря водяної стихії, про його володіння, що, здається, не мають меж, про дивовижних мешканців моря, які всі падатимуть перед нею ниць і віддаватимуть їй шану як своїй цариці:

«Він живе у блакитному палаці під дахом із скожок, які в час відпливу розкриваються, і всередині їх видно чудові перли. На стінах ростуть живі квіти, а в бурштинові вікна зазирають риби. В саду сапфірові й червоні дерева родять золоті плоди. Водорості застилають поверхню хвиль, щоб світло, проходячи крізь них, мінилося райдужними барвами. Морські зірки, заплутавшись серед коралових гілок, випромінюють слабе мерехтливє світло. Пазуки швидко мчать на своїх цибатих ногах, морські ділії виростають із дна, наче маленькі пальми з крилатою кроною. Склоподібні губки схожі на маленьких карликів з великими синьими бородами, а коли пропливе зграйка світляних головоногих, у чарівній грі барв сиплються згори блакитні, червоні й білі іскристі кульки, падаючи, мов дощ різноколірних зірок. Коли море спокійне, з глибини видно сонце, схоже на розкриту чашу великої пурпурової квітки».

Німфа замислилась, потім ще спитала про те, про се, а через кілька днів сіла на смарагдовий трон поруч із Посейдоном як цариця моря, у діадемі з морських світних рослин.

Дельфін не обдурював. Життя Амфітріти було справді розкішне. Її оточував такий пишний двір, якого не було навіть у Гери, цариці неба. До неї зібрались усі її сестри, о к е а н і д и, дочки морського діда Океана. А було їх три тисячі. Коли вони пливли біля її колісниць, хвилі вкривалися білою піною, немов усі срібні хмари спали з неба на воду. Їй прислужували п'ятдесят н е р е ї д. Це були веселі божества, які вітали свою володарку співом і запрошували її до танцю. Але танцювати Амфітріті не випадало, тому вона тільки сідала серед них на якійсь скелі, а вони, лежачи біля її ніг, розчісували своє зелене волосся. Тоді з кришталевого палацу виходив їхній батько Н е р е ї і оповідав дивовижні історії про часи, коли ще богів не було на світі. А тритони з риб'ячими хвостами³¹, свавільні морські шибайголови, перешкоджали йому розповідати, лякаючи німфу деренчливою музикою на порожніх мушлях, або борюкались у білій піні хвиль. Надвечір приїздив Посейдон і забирав свою дружину на Олімп, де вони сідали за бенкетний стіл серед найвищих богів.

Над морем панує всемогутня воля Посейдона. Сидячи в своєму підводному палаці, він знає все, що відбувається на рухливій поверхні. Коли вітри необережно здіймають хвилі, появляється Посейдон і самим поглядом темних счей утихомирює їх, а неслухняну бурю проганяє геть. Тризубом він піднімає кораблі, що застрягли між скелями

або осіли на мілинах, а тим, хто зазнав корабельної аварії, посилає швидкі течії, які несуть їх до безпечних берегів. Від його гніву тремтять земля, море й людина, кинута у вутлому човні на водяні простори, а він пам'ятає навіть про малесеньку пташку — зимородка. Після листопадової сльоти настають у грудні теплі, погожі дні, саме в той час, коли самичка зимородка висиджує яечка в плавучому гнізді. Щоб їй було спокійно, Посейдон розгладжує хвилі й приборкує вітри, і тоді кораблі, які затримала в чужих портах зимова буря, повертаються додому.

Завжди суворий, Посейдон не був байдужий до людського нещастя. Одного разу дівчинка, яку звали Амімона, пішла з глечиком по воду. В той час була страшена посуха, і всі джерела вмерли. Змучена спекою і далекою дорогою, дівчинка заснула під деревом. Розбудив її тріск сухих гілок. Поблизу пасся олень. Амімона взяла лук і випустила летючу стрілу. Але схибилася. Стріла полетіла в гущавину й поцілила у сплячого сатира. Амімона перелякалась, побачивши закривавлене лісове чудовисько, яке бігло прямо на неї. Кинулася тікати. Ноги в неї підгиналися від страху і втоми. Тоді вона голосно стала благати Посейдона, щоб допоміг їй. Бог миттю явився і так сильно кинув свій тризуб у сатира, що залізо, проштрикнувши тіло, застрягло в скелі. Бог спитав дівчинку, що вона робила сама в безлюдній місцевості. Вона відповіла, що шукала воду. Тоді Посейдон звелів їй підійти до скелі й виийняти тризуб. Коли вона це зробила, із скелі забило холодне прозоре джерело.

Крім моря, Посейдонові підкорялися ще острови, бережжя, пристані. Своїм страшним тризубом він глибоко розрив землю, утворивши затоки й протоки. Землетруси були проявами його гніву.

Весь грецький світ поклонявся цьому богові. У портових містах, які жили з морської торгівлі, на його честь споруджували розкішні храми, на островах і мисах, у прибережних горах стояли присвячені йому каплиці, жертovníки й статуї, щоб моряки не втрачали їх з очей під час битв і небезпек. Навіть у дуже маленьких рибальських селищах йому віддавали шану люди, які жили з моря. Звичайно йому приносили в жертву білого копя або дельфіна. На його честь влаштовувались ігри, найпишнішими з яких були істмійські, що їх влаштовувало місто Корінф.

Посейдона зображали сильним, кремезним дідом. Обличчям він схожий на Зевса, в очах та сама величавість, але більш грізна. Волосся й борода в нього наче завжди

мокрі й повні черепашок. У руці він тримає тризуб. Іноді їде на колісниці, запряженій гіпокампами — двоногими морськими кіньми.

До того як Посейдон, коли перемогли старих богів, став володарем водяної стихії, морським царством правив один із титанів — Океан. Але він мусив поступитися владою синові Кроноса. Він уже був застарий, щоб чинити опір. У війні Океан участі не брав, тому Зевс не скинув його у Тартар, а призначив богом тієї великої ріки, яка під назвою Океан омиває всю землю довкола. Адже греки уявляли собі, що земля — це острів, схожий формою на щит, посередині якого стоїть дельфійський храм Аполлона. У цьому храмі показували овальний камінь — о м ф а л о с, або «пуп землі». Втративши трон, Океан зовсім здичавів. Він переселився на самий край світу і ніколи не виходив із свого палацу.

А в південних морях жив інший дивак, премудрий Протей. Під його наглядом паслися тюленячі стада Посейдона. Протей знав майбутнє й умів дуже добре ворожити. Але він був відлюдкуватий, грубий і ніколи нікому не допомагав з власної волі. Той, хто хотів дістати від нього пораду, повинен був спочатку схопити його і держати так, щоб він не рухався. Щодня в обідню пору Протей залишав морські глибини й дрімав десь у прибережному гроті. Тоді його можна було зловити. Однак треба було мати неабияку силу й відвагу, щоб упоратися з цим спритним чарівником. Бо він умів змінювати свою подобу, перетворювався на тигра, лева, змія, розтікався в воді, міг горіти, мов огонь, виростати деревом і, нарешті, ніби його полишало життя, ставати твердою скелею. Його треба було міцно тримати, затягати пута й нічого не боятись. Вичерпавши сили, Протей скорявся і тоді давав безпомилкові поради й висловлював правильні пророцтва.

Коли море спокійне і над ним голубіє небо, на поверхню випливає Г л а в к і сумно розглядається довкола, ніби чогось шукає. Колись він був простим рибалкою. Одного разу він помітив, що риби, яких вода викинула на берег, набирають нових сил і незабаром знову пливають у море. Він подумав, що, мабуть, трава на цьому березі має якісь чудодійні властивості, і відразу покуштував її. Як тільки він зробив це, його раптом охопило бажання кинутись у море й залишитись там назавжди. Хвилі під ним розступились, і молодий рибалка став морським божком. Тоді він побачив прекрасну С ц і л л у, яка, сидячи на скелі посеред води, розчісувала золоте волосся. Він закохався й

освідчився їй. Однак Сцілла чомусь не хотіла вийти за Главка. Нещасливий божок звернувся до чарівниці Цірцеї, щоб вона дала такий напій, який прихилив би до нього серце Сцілли. Але він був надзвичайно гарний, і Цірцея сама закохалася в нього й робила все, щоб він забув про свою Сціллу. Та врешті, ображена байдужістю хлопця, дала йому жаданий напій. Главк вилив його в струмок, у якому завжди купалася Сцілла. Щойно німфа ввійшла в воду, її з усіх боків оточили страхітливі потвори. Сцілла хотіла тікати, але побачила, що вони не відступають. Перелякана німфа кинулась у море, потвори — слідом за нею: обліпили її тіло, ніби попроростали до нього. Вони й справді приросли. Чари злої Цірцеї перетворили бідну Сціллу в морське страховисько.

Це була жахлива потвора: вона мала дванадцять хижих лап, шість огидних голів з пащами, в кожній — три ряди зубів. Сцілла оселилася на березі Сіцилії, у скелястій печері; над тією печерою влітку і взимку висить густа хмара, якої ніколи не торкається золотий сонячний промінь. Лихо кораблям, які там пропливають! Немає такого проворного човна, ані такого швидкого корабля, які могли б утекти, перш ніж потвора схопить із палуби кількох моряків. А обминути Сціллу неможливо: вона така пильна, що помітять на мінливій морській поверхні найменшу рыбку.

Стародавні греки вірили, що всі річки, навіть у глибині материка, сполучаються під землею з морем і перебувають під опікою особливих богів, які ведуть свій рід від Оксана чи Посейдона. Гадали, що в глибокому гроті, звідки витікає струмок, стоїть таємничий палац бога ріки, оточений німфами, які йому прислужують, цей бог керує течією своїх вод, встановлює і змінює їх річища. Річковим богам будували храми й жертівники, приносили їм у жертву биків або коней. «Нехай ніхто, — каже поет Гесіод, — не насмілюється перейти річку, поки не помолиться, дивлячись на її ясну воду, поки не вмочить рук у її милій прозорій хвилі».

Річки в Греції здебільшого малі, та під час розливу вони стають грізними, накидаються на поля, сади, виноградники з силою і стрімкістю розлютованого бика. Тому річкових богів іноді зображали як биків чи людей з рогами бика. Частіше трапляються інші зображення: бог ріки — поважний дід з пишною бородою, що м'яко спадає на голе тіло, лежить серед комишів, спершись на перекинуту урну, з якої витікає струмінь води, а довкола бавляться гуртки малих дітей — символ урожаю.

ПІДЗЕМНЕ ЦАРСТВО

За багатьма-багатьма ріками, за багатьма-багатьма горами, на самому краю заходу, де вже кінчається земля й куди ніколи не сягає навіть найслабший промінь сонця, є хід у підземне царство, тобто в пекло. Туди можна дістатись і з інших місць через різні розколини та ями, що здалека смердять сіркою, але з давніх-давен усі душі мандрують до Аїду через оту браму на заході. По дорозі вони минають місто киммерійців, які бродять серед непроглядних туманів і хмар, а про сонце знають тільки з розповідей. Перед самим входом під землю навколо на кілька миль простягається сумна рівнина, де-не-де поросла вербами й тополями а чорною корою.

При вході до пекельного царства товпляться дивовижні й страшні постаті. Там Сум походжає у супроводі своїх сестер — Турбот. Бліді Хвороби й злиденна Старість, вічно тремтлива Тривога і обдерта Нужда тиняються по вогких закутках. Праця розмовляє із Смертю, Війна йде під руку із Чварою. Трохи далі, на відкритій місцині, росте величезний берест, на його гілках сидять Син й Марення. Під деревом лежить сторукий велетень Бріарей, страшений ледар.

Звідсіля починаються болота й драговини Ахерону (ріки скорботи), води якого зливаються з потоками Стіксу. Найбільша пекельна річка Стікс дев'ять разів оперізує все підземелля. Її чорними непорушними водами клянуться олімпійці. Одним рукавом Стікс впадає в річище Коцїта (ріки плачу), звідки бере початок Лета — ріка забуття. Той, хто нап'ється з неї води, забуває про все, що бачив і пережив на землі.

Щоб дістатися до царства мертвих, душа мусить переплисти всі ці ріки. Але сама вона цього не може зробити, їй не вистачить сили, хоча б вона пливла тисячі й тисячі років. Отже, треба просити Харона, щоб перевіз

на той бік. Бридкий і неохайний дід, буркотун і грубіян, син Ночі, він стоїть у чорному човні й жердиною відпихає натовп душ, які тягнуться до нього. Він впускає тільки тих, котрі мають чим заплатити. За перевіз бере небагато — обол, дрібну мідну монетку. Але її треба мати при собі, бо Харон неблаганний і ладен залишити бідну душу на березі Стіксу, де вона тинятиметься всю вічність. Тому небіжчикам під час похорону вкладали в уста монету.

Перевезені на другий берег, перелякані й тремтячі душі збираються купками. Бо назустріч їм виходить Ц е р б е р — потворний пес з трьома пащами. Ще здалеску чути його хрипке гавкання, яке сповнює похмурі пустки. Церберові треба кинути спечене на меду тістечко, щоб він угамувався. А втім, його можна не боятися: з тими, хто заходить, він дуже чемний. Але хай-но хто спробує обдурити його пильність і тікати назад на землю. О, тоді він жахливий. Кидається на свою жертву, валить її, топче лапами, шарпає і тягне в найглибші безодні пекла.

Царство тіней — це неосяжна рівнина, холодна й мертва, по якій гуляють пронизливі вітри, переганяючи з місця на місце кволі душі. Там ходять померлі, і кожен з них має своє визначене місце. Okремо плачуть душі немовлят, окремо блукають нещасні, які стали жертвою несправедливого суду. У безлюдніших місцях мешкають самогубці, а по забутих стежинах сновигають померлі від кохання без взаємності. Десь чути невиразний брязкіт зброї: це воїни, убиті на полі битви, вони й тут не забувають солдатського ремесла; а он там тінь чоловіка, який був хліборобом, тінню батога він поганяє тіні волів. Усі вони чекають суду. Та ось на підвищення сходить трибунал, у якому три царі: Мінос, Еак і рудий Радамант. Колись вони справедливо царювали на землі, а після смерті волею Зевса були призначені суддями підземного царства. Перед ними стають душі, а вони зважують їхні лихі й добрі вчинки. Після вироку тіні відходять туди, де їм призначено залишитись назавжди.

Через багато покручених доріг, через драговину й болота, через застигли озера й пустелі, що смердять сіркою, пролягає шлях до замку володаря цієї країни — А і д а. Навкруги височать стрімкі скелі. Палац оточують потрійним кільцем оборонні мури. Під мурами тече вогняний потік — Піріфлегетон. Величезна брама так міцно спирається на діамантові колони, що жоден бог не зміг би зрушити її з зав'ісів. Над нею здіймається залізна башта. У просторій чор-

ній залі стоїть золотий трон, а на ньому сидить бог Аїд — на голові зубчата корона, у правій руці жезл. Поруч нього — дружина Персефона. Бронзові стіни глухо відлунюють вічний плач і стогін тих, хто терпить покуту в Тартарі.

Саме там, під палацом Аїда, міститься той зловісний Тартар — місце найжорстокіших кар для злочинців. Охороняють його Ерінії, три страхітливі сестри — втілення немилосердних і неблаганних докорів сумління; вони переслідують злочинців і на землі, і в пеклі. Їхній чорний одяг розвівається на льоту, мов крила кажана. З синіх губів стікає піна, а дихання в них таке отруйне, що там, де вони пролітають, перестають рости квіти й трава і виникають хвороби. З отруйними зміями і смолоскипами в руках вони гасають по Тартару, стежачи, щоб кожен як слід відбував призначену йому кару. В цьому їм допомагають кери — пекельне кодро. Вони завжди прагнуть крові і, як тільки почують десь про війну, вибираються на землю. Коли падає поранений воїн, вони накидаються на нього, впиваються в тіло пазурами, п'ють гарячу кров, поки душа вийде з тіла.

Звідси також виходить на світ злий дух Е в р і н о м, який пожирає тіла померлих, і від них залишаються тільки голі скелети. Художник Полігнот на одній своїй картині зобразив його темно-синім, схожим на мух, що живляться стервом.

Душа того, чие життя три судді визнають праведним, вирушає на Острів Блаженних. Коли душа наближається до цієї країни вічного щастя, її ще здалеку огортає надзвичайно приємне й запашне повітря, в якому чути аромат троянд, нарцисів, гіацинтів, лілій, фіалок, мирта, лавра і виноградного цвіту. Там течуть річки, прозорі, мов кристаль, лагідний вітерець легенько колише ліс, а серед гілок без угаву лунає чарівна пісня, ніби ніжні звуки підвішеної десь дудки. Посередині острова розташоване місто блаженних, усе із золота, оточене смарагдовим муром. Бруківка в місті із слонової кістки, усі храми богів з берилу, а жертovníки з величезних брил аметисту. Довкола міста тече річка запашної олії. Жителі цієї країни — безплотні й примарні постаті, одягнені в одягу з пурпурової павутини, — ніколи не старіють і спокійно гуляють при вічному сяйві райкової зірниць. Тут панує вічна весна. Квіти на луках і густі дерева ніколи не в'януть; виноградні грона дозрівають щомісяця, а пшениця родить уже спечені буханці хліба. В цій чудовій країні життя минає в бенкетах, прогулянках і розвагах. Місце для бенкетів розташоване на так званих Є л і с е й с ь -

ких Полях³². Це чудова лука, оточена густим лісом найрізноманітніших дерев, у затінку яких на ложах з квітів лежать бенкетуючі. Круг бенкетного стола стоять велетенські дерева з найпрозорішого кришталю, і ростуть на них різної форми й розмірів келихи з вином. Солові та інші лісові співучі пташки, літаючи над ними, засипають їх, немов снігом, квітами, які збирають своїми дзьобиками на сусідніх луках.

Про таке затишне місце зустрічі великих людей мріяв Сократ, про нього говорив Платон, його оспівував Вергілій³³ в «Енеїді», а через багато століть Данте знайде це місце спокою і тиші, де перебувають стародавні поети й мислителі.

Але повернімося ще раз до підземного царства. Ми дізнаємося там про дивну історію Орфея і Еврідіки.

Цар Фракії Орфей був співаком. Молодий і дуже гарний, він співав і грав на лірі так чудово, що все живе збиралося довкола, щоб послухати його пісні й гру. Деревна схияла над ним гілки, річки зупинялися, дикі звірі лягали біля його ніг — і серед загальної тиші він грав. Це був просто чародій, і таким його вважали наступні покоління, приписуючи йому багато різних творів, у яких викладено основи мистецтва чорнокнижників.

Його дружиною була Еврідіка, німфа дерев — гамадріада. Вони кохали одне одного надзвичайно. Але врода Еврідіки викликала любов не тільки в Орфея. Кожен, побачивши її, неодмінно закохувався. Так трапилося і з Арістеєм. Він був сином Аполлона й німфи Кірени — тієї, що однією рукою душила левів, — чудовий пасічник, гарний лікар і хазяїн великих виноградників. Одного разу він побачив Еврідіку в долині Темпе. Прекраснішої долини немає в усьому світі, а Еврідіка серед зелених лук, ніби вигаптуваних розмаїтими квітами, видавалася ще привабливішою. Арістей не знав, що то дружина Орфея. Інакше, мабуть, зостався б удома і постарався б забути прекрасну німфу. А так він погнався за нею. Еврідіка втікала. Сталося лихо: її вкусила змія, і німфа вмерла.

Дуже нещасний був тоді Орфей. Він не грав, не співав, ходив по луках та гаях і гукав: «Еврідіко! Еврідіко!» Але йому відповідала тільки луна. Тоді він зважився на вчинок, на який не кожен зважився б: вирішив піти в підземне царство. Узяв з собою тільки свою чарівну ліру. Орфей не знав, чи досить буде цього, проте ніякої іншої зброї в нього не було. Виявилось, що досить. Харон так заслухався солодких звуків Орфеевої музики, що перевіз його задарма

і без суперечок на другий берег Стіксу; а Цербер, навіть сам Цербер не гавкав! І коли Орфей опинився перед володарем підземного царства, він не переставав грати, а легенько торкаючись струн ліри, почав скаржитись, і скарги його склалися в пісні. Здавалося, що в царстві безгоміння запала ще більша й глибша тиша, ніж завжди. І сталося диво з див: Ерінії, неблаганні, жорстокі, безжалісні Ерінії заплакали!

Аїд віддав Орфеєві Еввідіку й звелів Гермесові вивести їх назад на землю. І ще він сказав, щоб Еввідіка йшла за Орфеєм, а за нею Гермес, тільки Орфей нізащо не повинен озиратись. Пішли вони. Дорога вела через довгі, темні стежки. Вони вже були майже нагорі, коли Орфея охопило непереборне бажання хоча б раз глянути на дружину. Він озирнувся і в ту ж мить утратив її назавжди. Гермес затримав Еввідіку в підземному царстві, Орфей сам вийшов на білий світ. Даремно він усюди шукав її — Еввідіки ніде не було. Марно ломився він у пекельну браму: вдруге його туди не пустили.

Орфей повернувся до Фракії, своїми скаргами він сповнював гори й долини. Якось уночі він натрапив на дикий, безумний вакхічний кортеж, і песамовиті менади розірвали його на шматки. Голова його впала в річку і, вже холодна й нежива, помертвілими устами все ще повторювала ім'я Еввідіки. Її винесло аж у море і хвилями прибило до острова Лесбос. Тут голову поховали, і на її могилі виник оракул. Музи, яким Орфей віддано служив усе своє життя, позбирали розкидані частини його тіла й поховали біля підніжжя Олімпу.

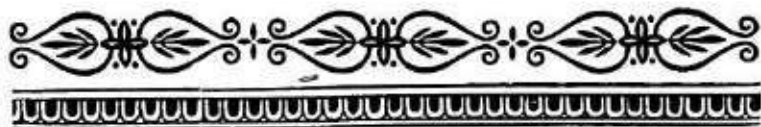
Інакшою була доля Арістея, який став причиною смерті Еввідіки. Це був один із тих добродійних наставників, які траплялися на початку існування людства. Він навчив людей бджільництва, вирощування винограду й маслин, показав, як готувати мед для пиття і кисле молоко. Мандруючи по світу, Арістей зазнав багато пригод, лихих і добрих, нарешті оселився самотно в горах, але одного дня безслідно зник. Через якийсь час він появився в інших краях і так само зник, щоб через триста років знову явитися в італійському Метапонті. Здається, з дозволу Аїда його душа могла залишати своє тіло й повертатися в нього, коли хотіла, а в перерві між одним і другим людським життям вона втілювалася в образі оленя. Врешті Арістей знайшов ясний спокій серед зірок, де під назвою Водолій став одним з дванадцяти знаків Зодіаку.

Таємничий бог Аїд рідко з'являвся на землі. До того ж

він мав чарівну шапку з собачої шкури, яка робила його невидимим. Він знав, що його вигляд не може бути прийнятним ні людям, ані богам. І в олімпійських бенкетах він не брав участі. Йому поклонявся кожен грек, але в тривозі й мовчанні. Його імені намагались ніколи не вимовляти. Шапку йому віддавали лякливо, ніби потай, у гротах і печерах, де смерділо сіркою. У жертву йому приносили барана з чорним руном. Кров жертви випускали в отвір у землі, а самого барана цілком спалювали, щоб хто-небудь, з'ївши шматок того м'яса, мимоволі не піддався владі царя пекла. В Еліді був храм Аїда, його відчиняли раз на рік, і туди міг заходити тільки жрець. Крім того храму, Аїдові не будували ні святилищ, ні жертовників. Люди воліли, щоб він забув про них. Тільки близько V століття до нашої ери, під впливом елевсінських містерій, у яких його прославляли нарівні з Деметрою і Персефоною, грізна постать Аїда стала трохи благороднішою. Його почали називати по-новому — Плутон, або роздавач багатств. Він став одним з богів урожаю, завдяки яким зерно, вкинуте в землю, не гине, а розвивається, черпаючи соки з ґрунту. Аїд перетворився у втілення прихованих сил, які керують смертю і воскресінням.

У грецькому мистецтві Аїда зображали величним царем на троні, з короною на голові і з жезлом чи вилами в руці. Біля ніг володаря лащить вірний пес Цербер. Часто поруч із чоловіком на троні сидить Персефона, тримаючи смолоскип.

БОГИ ДОЛІ Й ЛЮДСЬКИХ СПРАВ

ЕЙРЕНА (ПАКС)

Були три Гори, дочки Зевса й Феміди: Евномія — Законність, Діка — Справедливість і Ейрена — Мир. Цю останню особливо шанувували в Афінах, де Кімон воздвиг їй жертовник, а пізніше її свято відзначали на шістнадцятий день місяця гекатомбеона, тобто на початку серпня, дуже урочисто і з багатьма жертвами. Їх приносили біля статуї богині, яку вирізьбив афінський скульптор Кефісодот, батько Праксітеля.

Митець зобразив її зрілою жінкою, яка тримає на руці усміхнену дитину — божка багатства, Плутоса; статуя була немов ілюстрацією до слів Піндара, який у своїй оді називає Ейрену «матір'ю багатства і чарів весни». Її іменем Арістофан³⁴ назвав одну із своїх найкращих комедій, в якій прославляє мир. Ім'я Ейрени у зміненій вимові збереглося й тепер — Ірена.

Римляни запозичили її культ від греків і поклонялися цій богині, давши їй латинське ім'я Пакс. Гай Юлій Цезар присвятив їй у Римі жертовник, його наступник, Август, оточив її особливою шаную, він збудував величезний жертовник — Вівтар Миру, що зберігся у багатьох фрагментах і належить до найкращих пам'ятників на Марсовому Полі. Імператор Веспасіан воздвиг їй славетний Храм Миру, де вчені проводили наукові наради, ніби під крилами миру. На римських медалях і монетах богиня Пакс зображена з рогом достатку й маслиною гілкою.

ГІМЕН

Гімен, або, як його часто називають, Гіменей, не родився богом, а спочатку був людиною, і тільки після смерті вдячні афіняни оточили його пам'ять божественною шаную. Одного разу розбійники викрали кілька афінських дівчат. Усе місто було в глибокій жалобі, бо дівчата саме мали вийти заміж і вже все було приготовлено для весілля.

І ось раптом, так само, як і зникли, вони повернулись, і привів їх саме той Гіменей, благородний і чесний юнак, який врятував їх від рук корсарів. Відбулися весілля дівчат, що стали загальним радісним святом. Афіни здригалися від вигуків: «О Гімен, о Гіменей!» З того часу завжди під ці вигуки проводжали додому молодих.

Гіменея зображають вродливим хлопцем з довгим волоссям, з лагідними, ніжними, майже жіночими рисами. У руці він тримає смолоскип, вінок або жезл.

ГІПНОС

Гіпнос, син Ночі, близьюк бога смерті, як володар сну, має владу і над людьми, і над богами: вони підкоряються йому, коли він літає над ними, навіваючи сонну змору.

Сон живе на самому краю заходу, куди ніколи не досягають промені світла. Над усією місциною піднімається густа імла. Ніщо не порушує великого безгоміння: ні звір своїм голосом, ані птах шелестом своїх крил. Тільки Ріка Забуття тихо жебонить колискову пісню. Отам є печера, де живе Гіпнос. Перед входом до печери цвітуть маки й росте безліч трав, із соку яких Ніч вичавлює сон. Там немає дверей, щоб він своїм скрипом не перебували сну, ніхто не стереже самотнього дому. Посеред грота стоїть ложе з чорного дерева, встелене дуже м'яким пухом. На ньому спить бог сну, Гіпнос. Довкола нього лежать найрізноманітніші сновидіння, і їх тут стільки, скільки піщинок на морському березі.

Гіпноса зображають у творах мистецтва юнаком, який лагідно усміхається; звичайно він тримає в руці квітки маку; іноді його зображають з крилами за плечима чи на капелюсі, як у Гермеса.

МОЙРИ (ПАРКИ)

Греки вірили, що над світом богів існує Приречення, якому мусить підкорятися весь Олімп. Навіть боги не можуть урятувати людину від смерті, якщо це суперечить долі. Однак грецька міфологія — це суцільне переплетіння чудес, тому не дивно, що й тут бувають винятки і що боги іноді успішно чинять опір долі, якій повинні були б беззастеречно підкорятися. Ці вірування, спочатку досить невіразні, сформувалися в легенді про трьох Мойр.

Мойри — дочки Ночі, і називаються вони Клото, Лахезіс, Атропа. Мойри прядуть нитку людського

життя, яку врешті найстарша з них, неблаганна Атропа, розрізає в смертну годину. Платон уявляв їх собі як сили вищого світового порядку: вони сидять у небі, на троні, в білому вбранні, з вінками на головах і прядуть під звуки гармонії сфер.

Від них залежало людське життя: їх прикликали, коли народжувалася дитина, молоді приносили їм жертви в день шлюбу, а вершники складали їм обітницю перед змаганнями. У них вбачали охоронниць ладу, що панує у всесвіті та в земних справах. Вони мали свої жертвовники й храми, у жертву їм приносили фрукти, воду, змішану з медом, і квіти — як земним божествам. Але їхні статуї трапляються рідко. У мистецтві їх зображують літніми жінками з пряжею в руці, з терезами або сувоем папірису, на якому записані непохибні слова долі.

Ці суворі прялі пережили стародавній світ і, не змінившись, під тим самим іменем, живуть і тепер в уявленнях грецького народу. І те, чого нам не договорили про них стародавні письменники, ми знаходимо в живих переказах селян нинішньої Греції. Сучасні греки розповідають, що Мойри — старі, зморшкуваті жінки, завжди вдягнені в чорне, — перебувають серед вершин Олімпу або ховаються в таємничих печерах. На третю ніч після народження дитини вони приходять у дім, стають над коляскою і провіщають долю, яка керуватиме життям нової людини. Часом, щоб дати знати про свої відвідини, вони залишають на її чолі якийсь знак. Їх задобрюють, приносячи жертву: біля дитини ставлять вино, кладуть три шматки хліба, печиво й гроші. Якщо Мойри заберуть усе це — значить, дитина буде щаслива. Одного разу мати прокинулась тієї миті, коли до кімнати ввійшли Мойри, і почула, як вони щедро наворожили її донечці. Перша дала їй ангельську вроду, друга сказала, що, коли дівчина сміятиметься, з її щічок спадатимуть дві запашні троянди, а третя сказала, що, коли вона заплаче, в неї з очей сипатимуться перли. Але Мойр не можна ні підглядати, ні підслухувати, тому що ці божества люблять приходити і йти собі потай. Найкраще покласти дитину в порожній кімнаті й тільки двері залишити відчинені: адже Мойри іноді змінюють свій вигляд і з'являються, наприклад, у подібі чорного kota. Дівчата посилають няньок, щоб у гроті Мойр вони залишили від них печиво й мед; богині, умилюючи дарунком, зроблять так, щоб дівчина скоро вийшла заміж і була щаслива в подружньому житті.

Така віра у споконвічних Мойр є і в сучасній Греції.

НЕМЕЗІДА

Немезіда — це одна з найдавніших персоніфікацій у грецькій міфології. Ім'я її походить від слова «немеїн» — «наділяти». Бо вона була божественною силою, яка наділяє людину долею, пильнує, щоб люди не виходили за межі своєї долі, не зазіхали на більшу міру щастя.

Грецька мудрість зобов'язувала бути поміркованим у словах, вчинках і прагненнях. «Нічого понад міру!» — одна з золотих думок семи грецьких мудреців. Хто піднімається над іншими, хизується своєю силою й успіхом, той зневажає богів і рано чи пізно буде покараний. Прикладів таких є багато в легендарних оповідях, немало їх і в історії. Досить згадати царя Полікрата Самоського або Креза — вони обидва після днів щастя та благоденства скінчили життя жалюгідною смертю.

Немезіда мстила за злочини й особливо переслідувала тих, котрі оскверняли могили. У щоденному житті її дуже боялися. Той, хто хотів відвернути від себе злий погляд заздрисної богині, тричі спльовував.

Найславетніший храм Немезіди був у Рамні, малеснькому селищі на березі Аттики, поблизу Марафона. Там щороку влаштовували свята, на яких відбувалися змагання атлетів і театральні вистави. У цьому храмі містилася статуя Немезіди, нібито роботи Фідія. Висотою кілька метрів, вона була вирізьблена з одного шматка пароського мармуру і зображала богиню, яка стоїть з яблуцевою гілкою в лівій руці і з келихом у правій. Дивна історія цієї статуї. Перси, вирушаючи на завоювання Греції, везли з собою величезну брилу чудового білого мармуру, щоб з нього потім зробити пам'ятник перемоги. Але сталося інакше. Після поразки персів під Марафоном афіняни знайшли той мармур і, дізнавшись про його призначення, віддали скульпторам. Поблизу Марафона, в Рамні, розташованому над морем, яке розділяє і водночас з'єднує Азію та Європу, з'явився цей монумент, статуя богині, що карає зухвалість: для Афінів — пам'ятник перемоги, для персів — пам'ятник ганьби.

НІКА (ВІКТОРІЯ)

Богиня перемоги — це пізніший витвір поетичної уяви греків. Гомер ще не знає її, і тільки Гесіод наводить її родовід. Відтоді Ніка, дочка титана Палласа й богині підземної річки Стікс, входить у грецьку міфологію. Це чорново-

лоса дівчина з великими крилами за плечима. Вона присутня під час битв і змагань борців, приймає жертви після перемоги, летить над землею із звісткою про щасливе закінчення війни, звуками сурми сповіщаючи про триумф героїв. Особливо любив її Олександр Македонський, який споруджував Нікі жертovníки на всіх етапах свого звитязного походу. Всі пізніші царі прикрашали свої пам'ятники цією прекрасною крилатою постаттю.

Одну з таких скульптур грецької Ніки вивезли до Риму, й, назвавши латинським іменем Вікторія, імператор Август поставив її в сенаті. Богиня стояла на кулі, що зображала Землю, у витягнутій правій руці вона тримала вінок, у лівій — пальмову гілку. Перед початком засідань сенатори збиралися довкола статуї і приносили на жертovníку жертви з запашної олії та вина. «Незаймана охоронниця імперії» була в очах римлян втіленням незламної могутності й долі Риму, особливо з тих пір, коли статуя чудом уціліла під час пожежі за часів Нерона. І тільки християнські імператори звеліли винести її з сенату, на превеликий жаль вірних традиціям римлян, які вбачали в цьому знамення неминучого кінця Риму.

ТАНАТ

Танат, син Ночі, злітає на чорних крилах, заходить непомітно до кімнати й золотим ножем відтинає у вмираючого пасмо волосся. Таким чином він, мов жрець померлих, посвячує людину на жертву підземним богам і назавжди відриває її від землі. Якось він спізвився, і з ним трапилась неприємна пригода.

Умирав фессалійський цар Адмет. Аполлон, який після вигнання з Олімпу був у нього певний час пастухом, хотів урятувати йому життя. Він пішов до пекла і заручився обіцянкою підземних богів, що Адмет не вмере, якщо замість нього хтось інший віддасть своє життя. Адметові батьки були старі, а проте коли їм сказали, щоб вони віддали своє життя заради урятування сина, ні батько, ні мати не погодились. Із слуг теж ніхто не хотів добровільно покидати світ, обігрітий ясним сонцем. Але молода дружина Адмета, Алкеста, згодилась. Її бажання було почуте. В міру того як Адмет усе більше одужував і підводився зі свого ложа страждань, вона марніла. Кожного дня очікували, що от-от почують шурхіт Танатових крил. Нарешті Алкеста померла.

Саме в цей час повз будинок Адмета проходив Геракл;

він ішов по коней Діомеда й шукав, де переночувати. Адет, щоб не псувати гостеві настрою, нічого не сказав йому про сумну пригоду. Навпаки, він приготував для Геракла частування, а небіжчицю звелів нишком поховати. Герой їв і пив за чотирьох, а захмелівши, почав галасувати, співати й танцювати. Тоді зажурені слуги розповіли йому сумну правду. Геракл побіг до могили й устиг туди в ту мить, коли Танат наближався до свіжої могили, щоб забрати душу померлої цариці. Геракл обхопив бога смерті своїми могутніми руками і сказав, що не відпустить, поки той не віддасть йому Алкесту живою і здоровою. Що ж мав робити Танат? Він злякався велетня. Бо ж пам'ятав, як Геракл у Аїді поранив самого Плутона. І тоді бог пішов геть, дуже сумний, а Геракл відвів додому воскреслу Алкесту.

Тільки в Спарті у Таната був власний храм. А в інших місцях не дуже квапились вшановувати його. Намагалися навіть не вимовляти його імені. Його зображали на урнах, які ставили в могилу покійникам, а статуї його встановлювали на могилах. Спочатку Таната зображали вродливим, дужим чоловіком, а згодом він перетворився на хлопця, схожого на Ерота. За плечима в нього — крила, а в руці — смолоскип; тихо й зажурено стоїть він, похиливши голову, немов оплакує небіжчика, якого йому звеліли пильнувати.

ФЕМІДА

Феміс, або, як ми тепер називаємо її, Феміда, — одна з найдавніших богинь, дочка Неба й Землі. До того як Зевс узяв за дружину Геру, його жінкою була Феміда, і тоді вона народила йому три гарні дочки: веселі, квітучі богині пір року — Гори, що стерегли золочену браму Олімпу. Навіть пізніше, коли вони вже розлучилися, Феміда була найдовіренишою порадицею Зевса, який не мав від неї ніяких таємниць.

Це була мудра й досвідчена богиня. Вона бачила багато прихованого від очей інших богів, яких ще не було на світі, коли вона вже царювала. Її вважали богинею правосуддя, звичаїв і порядку. Жертовники Феміди ставили в місцях, де відбувалися народні зібрання, щоб вона своєю присутністю вносила в наради дух добра й справедливості. Її називали рятівницею і покровителькою пригноблених, бо вона нарівні з Зевсом стежила, щоб не кривдили людей бідних і тих, які потребують допомоги.

У багатьох грецьких містах їй будували храми, часто поблизу храмів Землі або Деметри. На пам'ятниках її зо-

бражали суворою жінкою з рогом достатку в руках, а традиційно її тепер зображають із зав'язаними очима; в одній руці вона тримає меч, у другій — терези.

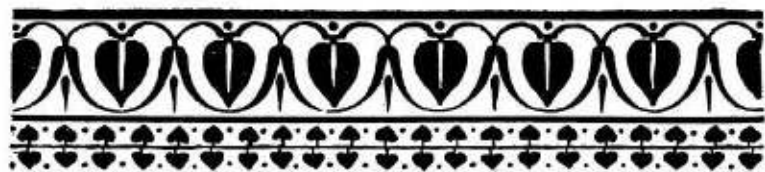
ТИХЕ (ФОРТУНА)

Перекази про походження Тихе досить суперечливі. Одні вважали її сестрою нерейд, привабливих морських нимф, інші — дочкою Прометея, а ще дехто — дочкою самого Зевса. В грецькій міфології було до певної міри звичаєм у сумнівних випадках Зевса, спільного прабатька богів і людей, вважати за батька. Тихе була богинею щастя — її вшановували в багатьох містах, які охоче віддавалися під її опіку, її прославляли поети, до неї зверталися з палкими молитвами осиротілі люди. Під її наглядом кораблі допливають до безпечних пристаней, завдяки їй у війні настає поворот до миру, який вибиває з рук людей закривавлену зброю.

Значення її особливо зросло, коли занепада віра в стародавніх богів. Це про неї писав Пліній у I столітті нашої ери: «У цілому світі, повсюди в будь-який час дня голоси всіх кличуть і називають тільки Фортуну, її одну оскаржують і звинувачують, про неї одну думають, її одну звеличують, її одну викривають і, лаючи, поклоняються. Багато хто гадає, що вона крилата і сліпа, непостійна, легковажна, ненадійна, покровителька негідних. Кажуть, що від неї все йде...»

Тихе зображали з рогом достатку і зі стерном у руках на ознаку того, що вона посилає врожаї та багатство й водночас керує людськими долями. На голові в неї найчастіше — діадема у формі оборонних мурів, як у богині, що опікується містами. Багато з тих міст, що їх після походів Олександра Македонського заснували греки в чужих і далеких землях, обрали богиню Тихе покровителькою.

У римлян була своя богиня, подібна до Тихе, — Фортуна, культ якої виник у Римі в найдавніші часи й розвивався протягом віків: було кільканадцять її храмів під різними прізвиськами богині, а в часи Римської імперії цей культ ще більше зміцнів і поширився. Імператор Август, закінчивши війни на Сході, поставив їй жертвник під назвою «Фортуна Редукс» — «Щасливого повернення», і щороку 12 листопада біля нього відбувалися подячні урочистості з участю верховного жерця і весталок, з іграми, які тривали вісім днів і називались Августалії.

ГЕРОЇ

ГЕРОЇЧНІ ЛЕГЕНДИ

Персонажів грецьких легенд ми називаємо героями. Звичайно це були сини богів, народжені смертними жінками. Наділені надлюдським зростом і невичерпною силою, вони кохались у війнах і різних пригодах. Герої вершили подвиги, брали на себе важкий труд заради всього людства або заради улюбленої країни чи міста. Вони дуже різнилися між собою і своєю суттю, і походженням. Одні (Діоскури, Єлена) були колись самостійними божествами чи злими духами, аж поки нові релігійні вірування звели їх на більш залежне становище; другі мають ознаки історичних осіб (Мінос, Тезей), правду про яких ми не можемо розгадати; треті породила бундючна фантазія аристократичних родів, які шукали серед божественних істот своїх предків. Okремо стоять епони ми³⁵ народів, країн, міст, створені фантазією народу чи поетів для пояснення назв окремих держав, племен і поселень. Не бракує, зрештою, і суто поетичних творів, не пов'язаних з народною традицією, викликаних до життя якимсь віршем або піснею.

Кількість грецьких героїв, як і богів, незліченна. Вони населяють усі моря, острови, міста, гори, печери, найстаровинніші замки, прадавні поселення чи могили.

Їх оточує надзвичайно мальовниче коло легенд, які снуються, переплітаючись, довкола тих самих осіб — завжди мінливі, несталі, у сотнях різновидів: у кожній місцевості їх розповідали по-своєму, кожне покоління збагачувало їх новими подробицями. У створенні й поширенні легенд брали участь усі: нянька, яка розповідала дітям казку, мандрівний співець, що ходив по містах, оспівуючи богів та героїв, і вчений, котрий шукав у легендах джерела стародавньої історії. Коли де-небудь був камінь дивної форми, незрозумілий звичай, ні значення, ані походження якого не вміли пояснити, спогад про якусь суперечку за кордон між двома сусідніми державами — в усіх цих і подібних до них

випадках створювали легенди і вводили в них нових чи давніх улюблених героїв. Герої боролися з драконами, визначали кордони держав, називали їх своїми іменами, будували храми, впроваджували нові релігійні обряди, споруджували оборонні мури довкола міст, у яких самі були першими царями, завойовували далекі країни, встановлювали мир, посварених мирили з богами, вони й після смерті опікувалися своїми земляками, і не раз на їхніх могилах виникали оракули.

Особливо велику роль у цьому формуванні легенд відіграли грецька епічна поезія і драма. Коли приблизно з VI—V століть почало вичерпуватися джерело народної творчості, в якій з того часу майже нічого нового не з'являється, поезія обробляє нагромаджений протягом століть матеріал легенд та казок, надаючи їм щоразу нових форм, звеличує власним натхненням, багато персонажів наділяє знаменними і безсмертними рисами. Епіки збирають в одне ціле так звані циклічні міфи, що стосуються якоїсь однієї, особливо важливої події (наприклад, Троянська війна, похід аргонавтів), а трагіки цікавляться окремими особами (Едіп, Медея, Орест) і, щоб із розрізнених оповідей виліпити постать закінчену й живу, об'єднують різні легенди, освітлюють їх загальнолюдською психологією, ставлячи на рухомому тлі життя ніби бронзові фігури, що втілюють страждання і сум, помсту чи покірність долі. Завдяки цій праці грецьких поетів легенди Еллади проникли до всіх цивілізованих народів, оплодотворяючи їхнє мистецтво й літературу.

ГЕРАКЛ (ГЕРКУЛЕС)

Геракл (у римлян Геркулес) був сином Зевса й цариці Алкмени. Батько, бажаючи зробити його безсмертним, одного разу взяв його на небо й поклав біля сплячої Гери, щоб хлопець міг ссати грудь богині. Але Гера прокинулася і відштовхнула чужу дитину. Кілька крапель її молока розлилося по небу, і з них утворився Молочний Шлях, а кілька впало на землю, і з них вирости білі лілії. Гера ненавиділа Геракла і переслідувала його протягом усього життя.

Коли йому минуло десять місяців, він уперше показав свою надлюдську силу. Алкмена, викупавши сина (вона мала ще одного сина, Іфікла), поклала їх на бронзовий щит, який був їм за колиску. Діти вже спали, коли опівночі Гера підіслала двох жахливих змій, щоб вони задушили

Геракла. Наїжачивши колючу луску, змії вповзли до кімнати, вони пронизливо сичали, з очей у них бухав огонь, а з пащек текла отруйна слина. У всьому палаці спалахнуло сліпуче сяйво. Молодший, Іфікл, закричавши, утік. А Геракл ухопив обидва чудовиська й почав їх душити. Прибігла Алкмена, а за нею її чоловік, Амфітріон, з мечем. Розбуджені слуги товпилися в дитячій кімнаті. Приголомшені, всі дивились, як маленький Геракл душить змій, що незабаром попадали мертві на кам'яну підлогу. Показуючи матері й вітчимові задушених гадів, хлопчик сміявся і підстрибував з радощів.

Геракл ріс як з води. Амфітріон рано почав показувати йому, як правити кіньми, й підшукував найкращих воїнів, щоб вони вчили його боротися, стріляти з лука й кидати списа — усякого воєнного ремесла. Він спав на твердому ложі, вкриваючись шкурами диких звірів, а харчувався тільки м'ясом та хлібом. Мати хотіла, щоб він не занедбував наук, але Геракл не захоплювався книжками. Коли одного разу вчитель привів його до бібліотеки й запропонував вибрати собі якусь книжку, Геракл узяв куховарську. Прикро вражений педагог почав картати його, а запальний хлопець так розгнівався, що вдарив старого і вбив. Тоді Амфітріон вигнав його з дому й наказав пасти стадо биків у горах.

Геракл не дуже засмутився тим. Він насолоджувався тепер свободою, якої не знав раніше. Він страшенно виріс. Коли був голодний, міг з'їсти цілого бика. У нього був такий великий келих для вина, що його мусили нести двоє людей. У вісімнадцять років Геракл убив лева і з його шкури зробив собі плащ. Лев'ячий череп він носив на голові замість шолома. Боги полюбили його. Гермес дав йому меч, Аполлон — стріли, Гефест — сагайдак чудової роботи, Афінна — панцир. Геракл вирвав у лісі маслинове дерево з корінням і зробив собі з нього важенну палицю, з якою ніколи не розлучався.

І ось вибухла війна. Герой вирушив на допомогу фіванському цареві, землі якого загарбав ворог. Із жменькою воїнів він зламав ряди ворогів і повернувся переможцем. Цар в подяку віддав йому за жінку свою дочку. Кілька років Геракл сидів удома і бавився з дітьми. Та одного разу, коли він приносив жертву біля жертовника, його раптом поійняв шал. Не усвідомлюючи, що чинить, він кинувся з ножем на дружину і вбив її, а дітей подушив. Отямившись, Геракл пішов до дельфійського оракула порадитись, як спокутувати свій злочин. Піфія наказала йому йти в Мікени,

стати на службу до царя Еврісфея і робити все, що той звелить, аж поки виконає дванадцять наказів. Геракл пішов.

Еврісфей був великим боягузом. Побачивши перед собою такого могутнього силача, він злякався і, бажаючи позбутись його, швидко придумав для нього досить небезпечне діло, щоб бути певним, що герой заплатить за нього життям: він звелів йому привести не мейського лева. Ця люта потвора не давала спокою тихим підміським виноградникам. Лев спустошував поля й викрадав худобу в пастухів. Уся околиця наче вимерла, і навіть німфи поховалися глибоко в хаші. Геракл спочатку стріляв у лева з лука, але це було марно, бо залізо не могло пробити товстої шкіри звіра. Тоді Геракл рушив на нього з палицею. Лев заховався в ямі. Там Геракл схопив його і задушив. Мертвого лева він узяв на плечі й приніс у Мікени. Еврісфей був так вражений, що надалі заборонив Гераклові заходити в місто, а докази того, що роботу виконано, звелів складати біля брами. Кажуть, що від страху він зробив собі під землею сховище, оббите бронзою, а з Гераклом розмовляв тільки через посланця.

Тепер Еврісфей доручив героєві вбити лернейську гідру. Поблизу місцевості Лерни в Арголіді простягалися широкі болота, оточені з усіх боків скелями. Понад цими болотами вилася берегом вузька стежка, де проходив кожен, хто йшов із Арголіди до Лаконії. Саме там і сиділа огидна гадина, чатуючи на людей. Коли їй не вистачало поживи, вона вирушала в околицьні поселення, пожирала худобу й нищила посіви. Ця величезна гідра мала десять голів, з яких одна посередині була безсмертна. Геракл, приїхавши в Лерну, зупинив коня і почав стріляти в глибину драконової ями. Розлютована гадина виповзла із схованки, і Геракл схопив її за горло. Гідрині щупальці обплелися довкола його ноги, тому він мусив весь час пильнувати, щоб не впасти. Після довгої боротьби Геракл відірвав гідрі кілька голів, але це нічого не дало, бо на місці однієї відірваної голови одразу виростали три нові. На поміч гідрі приповз велетенський рак, який боляче щипав Геракла за ноги. Герой роздавив його підбором і наказав своєму в'язникові, Іолаєві, запалити поблизу ліс. Потім Геракл заходився знову одривати гідрі одну голову за другою, а рани відразу припалював, і голови більше не відростали. Нарешті він одірвав гадині і ту безсмертну голову, закопав її в полі й привалив величезною скелею. А тудуб розітнув і жовцю потвори позатруював свої стріли. Геракл вийшов з

цієї боротьби дуже покусаний, у нього пекло все тіло. Хтось із богів порадив йому пошукати такого зілля, яке своїм виглядом скидалося б на гідру. Геракл знайшов таке зілля і зцілювся.

Тоді Еврісфей звелів йому привести в Мікени к е р і н е й с ь к у л а н ь. Це була дуже гарна тварина, із золотими ріжками й бронзовими ратичками. Нікому не завдаючи шкоди, вона бігала собі в горах Аркадії. Лань була улюбленицею Артеміди. Тому Геракл не хотів ні вбивати її, ні ранити і цілий рік ганявся за нею. Нарешті він спіймав її у якійсь хащі і, взявши на руки, пішов назад. По дорозі зустрів Артеміду, яка хотіла відібрати в нього лань. Однак він не віддав, а коли Артеміда почала його лаяти, пояснив, що робить усе за наказом злого Еврісфея, і цим заспокоїв розгнівану богиню.

Як тільки Геракл з ланню став під мікенською брамою, посланець відразу сказав, що він має знову вирушати до Аркадії, де в околицях Е р і м а н т а з'явився велетенський вепр, небезпечний людям і тваринам. Тоді саме стояла зима. Геракл вигнав вепра з гушавини і так довго гнав його по глибокому снігу, що звір упав знесилений. Геракл узяв його на плечі й відніс Еврісфееві.

Але той уже придумав нове завдання: нехай Геракл за один день вичистить А в г і є в і с т а й н і. Елідський цар Авгій мав незліченні стада худоби — тільки волів у нього було три тисячі. У стайнях зібралося стільки гною, що всі жителі Еліди не змогли б його вичистити, якби взялися до цієї роботи. Тому все лишалося так, як було: тридцять років у стайнях не прибирали, хіба що так собі, про людське око. Геракл пішов до Авгія і пообіцяв йому за один день вичистити стайні. Він нічого не згадував про те, хто його послав, а тільки зажадав винагороди: десятку частку всієї худоби. Цар охоче погодився, тим більше, що не вірив у можливість виконати цю роботу. Але Геракл підкопав з одного боку ґрунт під стайнею і за допомогою особливого каналу спрямував ріку Пеней, яка протікала поблизу, так, щоб вода пройшла через стайню. І за кілька годин вода все зміла. Негідний Авгій відмовився заплатити, тоді Геракл пішов на його країну війною і вбив віроломного царя.

В Аркадії було місто С т і м ф а л, розташоване біля озера з такою ж назвою. Його людні й багаті околиці почали поволі занепадати, бідніти й перетворюватись на пустку, відколи в сусідньому лісі стали гніздитись величезні зграї птахів, яких ще світ не бачив: у них були залізні дзьоби, а в крилах — гострі пера, які вони могли метати, наче стріли

з лука. Живилися птахи людським м'ясом. Довідавшись про це, Еврісфей одразу ж послав Геракла, щоб той винищив ці страховиська. Однак птахи сиділи в лісі, і треба було спочатку вигнати їх звідти. Героеві допомогла Афіна — дала йому чудові бронзові тріскачки, які зробив для неї Гефест. Геракл поставив ці тріскачки на пагорбі під лісом і, зчинивши страшенний гуркіт, вигнав птахів із хаші. Перелякани птахи літали в небі, а він влучними пострілами з лука повбивав їх одного за одним.

Еврісфей не тямився від люті, що син прекрасної Алкмени так легко й без найменшої небезпеки для себе виконує дуже важкі завдання. Крім того, він побоювався, що Гераклові коли-небудь набридне неволя, тоді він прийде в Мікени, скине його з трону, вб'є і сам стане царем. Але Геракл, знаючи, що він спокутує вину за вбивство дітей, був покірний і виконував кожне доручення. Він щойно повернувся з Криту, несучи на плечах величезного бика, якого Еврісфей звелів йому привести живим. І знову слухняно вирушив у дорогу по коней царя Діомеда.

Це була далека дорога, бо цар Діомед жив на півночі, у Фракії. У нього була четвірка чудових кобилиць, яких він годував людським м'ясом. Шкодуючи своїх підданих, він кидав на поживу тваринам чужоземців, котрі попадали в його країну. Геракл, мов буря, увірвався до палацу, повбивав сторожу й вивів коней із стайні. В цей час підостів цар Діомед із військом. Герой міцно затиснув у руці свою палицю, кілька разів махнув нею, і озброєна ватага кинулася врозтіч. На полі битви лишилося багато вбитих, серед них був і сам цар Діомед.

Не встиг ще Геракл обтрусити із своїх сандалій порох фракійських полів, а Еврісфей уже послав його по пояс Іполити. Іполита була царицею амазонок, воєнничого племені жінок, які жили на узбережжі Чорного моря. Амазонки виховували з своїх нащадків тільки дівчаток, а хлопчиків убивали. Вони випалювали собі праву грудь, щоб вільніше було метати спис, а лівою годували дітей. Вони жили грабунками і розбоєм. Одягалися в шкури диких звірів, влучно метали списа й стріляли з лука. Їхні щити мали вигляд півмісяця, а шоломи були прикрашені перами.

Цариця Іполита носила оздоблений пояс, який дістала в дарунок від бога війни Ареса. Саме цю коштовну річ захотіла мати Еврісфеева дочка. Геракл зібрав ватагу сміливців і вирушив з ними до країни амазонок. Іполита, дізнавшись про мету його приїзду, згодилася віддати пояс, аби тільки не почалася війна. Але ненависниця Гера, при-

бравши вигляд амазонки, пішла вночі до табору, побудила всіх жінок і сказала, що якісь чужоземці викрали царицю. У таборі амазонок завирувало. Амазонки схопили зброю, скочили на коней і напали на Геракла. Вважаючи, що це підступ Іполити, Геракл убив її, зірвав з неї пояс і, перемігши амазонок, поїхав собі.

Геракл висадився в Трої. Місту в цей час загрожувало велике нещастя через гнів Аполлона й Посейдона. Рік тому обидва боги прийшли до царя Лаомедона і за певну плату пообіцяли збудувати навколо Трої могутні мури. Та коли мури були готові, Лаомедон відмовився заплатити. Тоді Аполлон наслав на місто пошесть, а Посейдон — дракона, який, раптово виринаючи з моря, викликав повінь і викрадав людей з поля. Віщуни провістили, що цар може врятувати країну від загибелі, тільки коли віддасть свою дочку на поживу драконів. Лаомедон не міг протистояти вимозі своїх підданих і звелів прив'язати дівчину до приморської скелі. Дракон ще не встиг з'їсти її, коли Геракл появився в Трої. Він прийшов до царя і пообіцяв йому вбити дракона, якщо Лаомедон віддасть йому чудових коней із своєї стайні. Той згодився. Геракл порубав дракона і визволив царівну. Проте, коли небезпека минула, Лаомедон прогнав героя і не дав йому коней. Геракла поїхав, пригрозивши клятвopорушникові війною. А тим часом повернувся до Мікен і віддав Еврісфееві пояс Іполити.

Жорстокий володар не дозволив йому навіть відпочити, а звелів вирушати по биків Геріона. Геракл пройшов усю Європу, дійшов до Африки і на згадку про це поставив між двома частинами світу дві скелі, які відтоді називаються «Геракловими стовпами» — теперішні Гібралтар і Сеута. Нарешті він знайшов биків Геріона, яких стерегли двоголовий пес і семиголовий дракон. Геракл убив пса й дракона, а биків забрав. Тоді з'явився сам Геріон. Це був велетень, який мав потрійне тіло — три голови, три пари рук і три пари ніг. Він міг невтомно битися з досвіта до ночі, бо коли одне тіло стомлювалось, два інші були відпочили й дужі. Геракл поклав його кількома пострілами. В Мікенах биків Геріона принесли в жертву богині Гері, а Гераклові не дали навіть шматочка м'яса і відразу ж послали його по золоті яблука Гесперід³⁶.

Гея з нагоди шлюбу Гері з Зевсом подарувала їй чудесну яблуню, яка родила золоті плоди. Гера посадила дерево в саду богів, на найдальшому заході, де зустрічаються день з ніччю, і звеліла стерегти її трьом сестрам — Гесперідам. На дереві сидів стоголовий безсмертний дра-

кон, який розмовляв всіма мовами землі. Геракл і гадки не мав боротися з драконом. Він пішов до Атланта, одного з титанів, який тримає на своїх плечах небесне склепіння. Чемно привітався з Атлантом і попросив, щоб той сам приніс йому золотих яблук, а він тим часом замість нього потримає небо. Атлант погодився, пішов і зірвав трое золотих яблук, але, повернувшись, не хотів узяти на свої плечі важке склепіння, кажучи, що тепер він трохи відпочине, а Геракл нехай потрудиться, бо зоряне небо йому дуже личить. Герой злякався не на жарт: він зовсім не мав бажання стояти отак ціле життя, тримаючи тягар на плечах. Однак він і взнаки не дав, що стурбований, і сказав, нібито ця робота йому дуже до вподоби, тільки з незвички він незручно примостив склепіння на плечах, і попросив, щоб Атлант хвилюк потримав його. Добродушний велетень поклав яблука на землю і знову взяв на плечі небесне склепіння. Геракл, не промовивши й слова, підняв яблука й пішов.

У Мікенах Еврісфей не тямився з радощів. Нарешті він придумав, як назавжди позбутися Геракла. Нехай він приведе Цербера з пекла! Герой засмутився і з тугою поглянув на сонце. Йому хотілося ще жити, трохи відпочити після трудів, а його посилають на неминучу загибель. Однак він швидко відігнав від себе ці думки. Адже це було вже дванадцять завдань — останнє. Він виконає, що йому наказано. Але спочатку він хотів як належить приготуватися в дорогу. Герой пішов у Елевсін і попросив, щоб його втаємничили в містерії.

Очистившись від усіх гріхів, Геракл прибув у місто Тенар, де був вхід до підземного царства. Нікому нічого не сказавши, він уночі прослизнув у заляту печеру, яка вела в Аїд. Герой з'явився там так раптово, що тіні, привиди й пекельні страховиська, побачивши велетенського чоловіка з палицею, почали тікати. Це надало йому відваги. Він сміливо став перед Плутоном і сказав, по що прийшов. Бог розгнівався і хотів ударити його жезлом, та Геракл швидко поклав стрілу на тятиву і сильно поранив безсмертного. У підземному царстві не було лікарів, тому Плутон мусив їхати на Олімп, де небесний медик перев'язав йому рану. А тим часом герой розшукав Цербера, який зі страху забився в найтемніший закуток Тартару. Пес відчайдушно опирався, але Геракл міцно тримав його і таки вивів на денне світло. Тут Цербер присмирів і тільки жалібно завивав, бо не звик дихати свіжим повітрям на землі. Коли Еврісфея повідомили, що Геракл веде Цербера, він сховався в підзе-

меллі і через послання звелів передати Гераклові, щоб той відпустив пса, а сам забирався геть, бо вже виконав усі дванадцять завдань. Звільнений Цербер одним стрибком опинився в Тартарі і, скавулячи, припав до ніг Плутона, наче благаючи, щоб його більше не виганяли на білий світ, де сяє таке яскраве сонце.

А Геракл, спокутувавши гріх, вирішив одружитися вдруге. І саме трапилась нагода, бо один дуже багатий цар оголосив, що віддасть свою одиначку за того, хто переможе його в стрільбі з лука. Геракл вступив у змагання і переміг. Однак брати царівни не хотіли віддати йому сестру. Вони казали, що в Геракла бувають напади шалу і він знову може вбити жінку й дітей. Герой так розгнівався, що забив одного з братів.

За те, що він пролив невинну кров, боги покарали його тяжкою хворобою. Щоб вилікуватись, Геракл пішов у Дельфи — запитати поради в оракула. Та Піфія не захотіла розмовляти з ним. Це так розлютило Геракла, що він зруйнував храм. Аполлон вступив з ним у боротьбу, і хтозна, чим би закінчився поєдинок бога і гіганта, якби Зевс не розігнав їх блискавкою. На олімпійській раді вирішили покарати Геракла, віддавши його на трирічну службу до цариці Омфали. Це була дивна особа. Вона мала чимале царство, великий двір і незліченні багатства, але все в неї робилося навпаки: жінки гарцювали на конях і воювали, а чоловіки виконували всю домашню роботу. Тому й Геракл мусив скинути плаща з лев'ячої шкури й надягти жіноче вбрання, а замість улюбленої палиці йому дали в руки пряжу й посадили за прядку. Це було рабство ще важче й ганебніше, ніж у Еврісфея. Омфала наділа зброю героя і на очах у всього двору біла його черевичком по обличчю.

Коли через три роки скінчився термін покути, Геракл одягнувся, як раніше, й пішов з царициного палацу, не попрощавшись. Його обвіяло свіже повітря землі, яку він стільки разів зміряв уздовж і впоперек, і він знову відчув себе здоровим і сильним. Геракл будовав міста, знищував потвор, а розбійників вшав на гілляках. Окрім Гери, його любили всі боги. Афіна не раз прикривала його своїм щитом, Гермес виводив його з манівців на правильний шлях, а Діоніс запрошував на бенкети, на яких темним потоком лилося вино. В одній країні він покохав прекрасну царівну і взяв її за жінку.

Деяніра (так звали царівну) дивилася на свого чоловіка зачудовано й захоплено. Геракл був не схожий на інших людей. Багаторічна боротьба з чудовиськами й гі-

гантами побільшила його могутню силу і перетворила тіло в грізне сплетіння м'язів. Подошви ніг у нього так затверділи, що стали грубші й міцніші за сандалії. Він бігав прудкіше, ніж дикі кози й олені. Він не боявся ні спеки, ні холоду. Обпалена сонцем шкіра потемніла, мов бронза. Від нього пашило здоров'ям людини, що проводить життя серед широких полів, ночує просто неба, угамовує свій велетенський апетит жирними шматками м'яса. У плащі з лев'ячої шкури, з розкішною гривною волосся, що спадало на плечі, з зірками очей, які виблискували на засмаглому чорнобородому обличчі, він був вродливий якоюсь незвичайною, первісною вродою.

Деяніра поруч нього видавалася дитиною. Геракл раз у раз брав її на руки, щоб вона не стомлювала своїх ніг на кам'янистій дорозі. А коли переносив її через потоки, його довга борода занурювалась у воду, і тоді він був схожий на доброго й могутнього річкового бога. Так вони мандрували. Геракл хотів де-небудь побудувати власний дім, в якому вони могли б відпочивати, мати якийсь шматок землі, щоб саджати капусту, а ввечері за келихом вина розповідати сусідам про свої пригоди. Якось вони спинилися біля річки, щоб знайти брід, і зустріли кентавра Несса, який запропонував перенести на своїй спині Деяніру. Та коли Геракл відійшов на кілька кроків, підступний кентавр ухопив жінку й кинувся втікати. Геракл вистрілив у нього з лука і вбив. Умираючи, Несс сказав Деянірі: «Якщо хочеш мати надійний засіб, щоб назавжди зберегти любов свого чоловіка, набери трохи моєї крові, яка в цьому ділі — чудовий помічник». У цей час Геракл гукнув з другого берега: «Що ти там робиш так довго? Покинь його, нехай згниє, іди сюди!» — «Вже йду», — відказала Деяніра й поквалливо заховала під одягом пляшечку з Нессовою кров'ю.

Деяніра була дуже ревнива. У кожній жінці вона вбачала свою небезпечну суперницю. Вона звичайно помилялася, бо Геракл кохав її ширим серцем. Але, щоб іще більше бути певною у чоловічій вірності, Деяніра вирішила випробувати кентаврів засіб. Вона вилила Нессову кров у миску і випрала в ній Гераклову сорочку. Сорочка забарвилась прегарним пурпуром, і Геракл надів її, коли йшов приносити жертву Зевсові. Кентавр помстився, і помстився жахливо. Його кров була неймовірною отрутою, яка проникла в тіло, всмокталася в нього і почала пекти несамовитим вогнем. Геракл кричав, роздирав на собі одяг, і клапті його відривалися разом із шматками м'яса. Він за-

плакав. Цього велетня, якого не зігнули найстрашніші небезпеки, який м'яшкорив потворні тіла драконів і звиятно боровся з богами, тепер надломили нестерпні муки, яких завдала йому слабка, закохана в нього жінка. Рятунку вже не було. Деяніра з розпачу повісилася. А герой вибрався на високу гору, сам склав собі погребальне вогнище, розіслав на ньому лев'ячу шкуру, яка досі так певно захищала його від холоду, поклав під голову палицю і ліг, щоб згоріти живцем. Але як тільки перші язики полум'я охопили змучене тіло, загуркотів грім, і блискавки перетнули потемніле небо. Геракл перестав страждати. До нього підпливла хмара, і на ній, мов на повітряному кораблі, він піднявся в небо. Біля олімпійської брами його чекали Іріда і богиня перемоги Ніка, щоб надіти йому на чоло вінок. Зевс зійшов з трону і обняв його. Він зробив Геракла безсмертним, а Гера, забувши про свій гнів, віддала йому за дружину свою дочку Гебу, богиню молодості. Всю ніч на небесах панувала велика радість.

Геракл був улюбленим грецьким героєм. Кожна країна і мало не кожне місто хотіли похвалитися тим, що син Алкмени гостював у них бодай один день. Невичерпне багатство легенд про Геракла поширилось у всьому еллінському світі. Про нього співали пісні й писали театральні п'єси. Іноді він перетворювався на товстого добряка, ярмаркового силача, з якого підсміювались у комедіях. Та водночас його люблячи більше, ніж богів, пам'ятаючи, що він колись був людиною. Він став символом роботящого й страждального людства, символом праці й незламної витривалості. Відданий під владу негідному боягузові, він покійно згинув свою могутню шию. Він був рабом своєї нелюдської сили. Його не раз гнітила страшна палиця, на якій засохло стільки невинної крові. Він шанував богів і, де міг, споруджував храми й жертovníки. Він приносив жертви із ширістю людини, яка весь час потребує допомоги небес. Він був справедливий. Дороги, які стільки разів топтала його могутня стопа, він очищав від шахраїв і розбійників. Він був добрий. Жорстокі випробування облагородили його душу, розкрили її перед найрізноманітнішими проявами життя, поглибили його вроджену доброту. Спалюючи і вбиваючи, Геракл залишився незаплямованим, бо все, що він робив, було викликане невблаганною необхідністю. Він викорінював усяку беззаконність і жорстокість, мріючи про той день, коли вовк, побачивши спляче ягня, не насмілиться скривдити його.

По всій Греції Гераклові нарівні з богами зводили хра-

ми, жертovníки, ставили статуї. Йому приносили жертви, на його честь влаштували ігри. Його зображували дужим чоловіком, озброєним, голим або в лев'ячій шкурі, накинутій на плечі. Його легко можна пізнати по сучкуватій палиці, яку він держить у руді. Епізоди з його життя були улюбленими темами скульпторів, які оздоблювали фриз, метопи й фронтони в храмах.

АФІНСЬКІ ЛЕГЕНДИ

Кожне місто в Греції мало свої перекази про історію його заснування та перших володарів. Афіняни з гордістю розповідали про себе, що в країну, яка була їхньою вітчизною, вони не прийшли здалеку, а жили в ній з давніх-давен, коли їхні праотці вийшли прямо з лона землі. Саме таким сином афінської землі був перший цар Кекропс з напівлюдським-напівзміїним тілом. Оселився він на Акрополі, оточивши його мурами та перетворивши на фортецю. Пізніші володарі жили в страху божому й будували міцну державу. Боги сходили на землю й опікувалися своїми улюбленцями. Царі вчилися в Деметри обробляти землю, у Діоніса — прищеплювати виноградні лози, а їхні дружини й дочки виховувалися під наглядом Афін, яка навчала їх мистецтва й домашньої роботи.

За царювання Пандіона вибухнула війна з Фівами. Справи в афінян були погані, тому вони закликали на допомогу царя Терей із сніжної Фракії. Він прийшов і здобув перемогу. В подяку Пандіон віддав йому за дружину свою дочку Прокну. Подружжя поїхало до Фракії і жило дуже щасливо, втішаючись своїм сином Ітісом. Одного разу Прокна сказала чоловікові: «Добре мені в тебе, але я сумую за сестрою Філомелою. Дозволь їй приїхати». Терей згодився і пообіцяв сам привезти її. Але під час подорожі Терей закохався в Філомелу й освідчився їй. Обурена дівчина закричала, що як тільки ступить на фракійську землю, одразу розповість усе сестрі. Тоді жорстокий Терей відрізав їй язик. Причаливши до берега, висадив її в якомусь лісі, а дружині сказав, нібито сестра померла.

А в цей час Філомела самотньо жила в лісовій хатинці. Дівчина нікому не могла звірити своєї таємниці, тому вона, виткавши чудові шати, вишила на них усі свої пригоди і послала сестрі. Ті вишиті картини були такі промовисті, що Прокна легко відгадала долю Філомели. Тоді саме відбувалися Діонісові свята. Гори гули від бронзового дзво-

ну цимбалів і нічних співів. Прокна вийшла з палацу у вбранні вакханки, прикрашена плющем. З гуртом жінок вона забігла в ліс і визволила Філомелу. Збожеволівши, вона роздерла на шматки власну дитину. Ввечері звеліла засмажити сина й подала на вечерю Терееві. А коли той запитав, де Ітіс, вона відповіла: «У тебе в устах»,— і показала скривавлену голову хлопчика. Боги перетворили Тереея в одуда, Філомелу — в соловейка, а Прокну — в ластівку. Цар Пандіон умер від горя.

Після нього царював Еріхтоній, котрий так, як і Кекропс, не мав ні батька, ні матері, а народився просто з землі, ніби колосок. До пояса в нього було людське тіло, а замість ніг був зміїний хвіст. Це дивне немовля взяла під свою опіку Афіна, яка поклала його в корзину і звеліла доглядати трьом дівчатам: Аглавірі, Герсі та Пандрозі. Богиня суворо заборонила їм відкривати корзину й заглядати всередину. Але дівчата були цікаві й трошки відкрили її, а побачивши таємничу потвору, так перелякалися, що збожеволіли, кинулися вниз із скелі Акрополя й загинули.

Еріхтоній жив довго, діждався дітей та онуків. Онучку Прокріду віддав заміж за фессалійського царевича Кефала. Це був хоробрий лучник і невтомний мисливець, який виходив з дому вдосвіта, а повертався пізно вночі. На самоті Прокріду охоплювали сумні й підозріливі думки. Їй здавалося, що Кефал зраджує її. Вона не вірила, що він може більше цінувати глухий ліс і вологі поля, ніж її товариство. Прокрїда поклала вистежити його і одного разу заховалася в гушавині. Пересвідчившись, що її підозри були даремні, вона хотіла вийти із схованки, щоб попросити прощення у Кефала за свою недовірливість, але він, почувши шелестіння гілок, подумав, що біжить якийсь звір, і кинув туди спис. Кидок був занадто влучний. На зеленому мосі лежала Прокрїда з пробитими грудьми. Крізь закривавлену рану душа її вилетіла, не промовивши прощальних слів.

Сестра Прокрїди Оріфія була ще не одружена і бавилася з німфами на луках. Коли вона збирала квіти на березі Іллісу, її вкрив бог вітрів Борей і відніс у Фракію, де на високій горі стояв його палац. Оріфія спізнала щастя із своїм чоловіком, і афіняни раділи цьому шлюбу, бо він був дуже корисний для них. Під час навали Ксеркса грецький флот зібрався поблизу Халкіді й Артемїзії на Евбеї і там у тривозі за майбутнє очікував наближення переважаючих сил ворога. Тоді дельфійський оракул порадив афі-

нянам звернутися по допомогу до свого зятя. Усі здогадалися, що мова йде про Борея, колишнього зятя одного з афінських царів. Афіняни принесли жертви Бореєві й Оріфії, благаючи їх допомогти. І відразу ж знявся рвучкий північно-східний вітер, який віяв три дні і завдав непоправної шкоди перському флоту, що перебував у відкритому морі. Після війни афіняни спорудили Бореєві новий храм на березі Іллісу, приблизно на тому самому місці, де він уперше побачив Оріфію, коли вона рвала квіти.

ПОДВИГИ ТЕЗЕЙ

Найславетніший афінський герой Тезей за походженням не був афінянином. Батько його, Егей, завоював Аттику. Мати, Ефра, була трезенською царівною. Егей покинув її, але перед цим показав їй меч і сандалії, які заховав під величезною кам'яною брилою, і сказав, що, коли їхній син виросте, нехай вона звелить йому зсунути брилу й забрати ці речі. Тезей виховувався як належить, а коли йому було п'ять років, він зустрівся з Гераклом, що проїздом розважався в Трезені. Герой погладив хлопчика по голові й провістив йому велике майбутнє. Відтоді Тезей мріяв стати таким, як Геракл. Нарешті настав час, коли мати відвела його до того каменя. Юнак легко відвалив його, забрав меч і сандалії і вирушив в Афіни, до батька Егея.

Дорогою він бився з розбійниками. Убив Скірона, що скидав подорожніх із скелі в море; Синіда, який ловив подорожніх, прив'язував їх до верхівок двох нагнутих сосон, а ті, випрямляючись, роздирали тіло навпіл; жорстокого Прокруста, котрий кожного зустрічного запрошував до себе додому й клав на своє ложе: якщо ложе було для тієї людини коротке, він витягав їй кістки в суглобах, а якщо довге — відрубав ноги.

Невідомий нікому, Тезей ввійшов до Афін. Він проходив біля храму Аполлона, який саме будували. У дуже юного Тезея була ніжна шкіра, білі руки й довге волосся. Мати дала йому з собою пурпуровий плащ. Побачивши його, муляри, які працювали на будівництві храму, почали сміятись, а один із них сказав: «Гей, друзі, слухайте-но, відколи це заведено, щоб дівчата самі тинялися по вулиці?» Тезей нічого не відповів, лише випряг з воза, що стояв поблизу, пару волів, узяв їх міцно в обидві руки й підкинув угору, вище покрівлі храму. По місту відразу пройшла чут-

ка: з'явився якийсь юнак, що має надлюдську силу. В Афінах у той час було неспокійно. Егей був уже старий і немічний. З усіх боків його діймали вороги. Тому він дуже зрадів, коли по мечу й сандаліях упізнав у Тезеєві свого сина.

Щоб здобути прихильність народу, молодий герой вирушив проти величезного бика, який лютував в околицях Марафону. Тезей спіймав його живцем і, провівши по всьому місту, приніс у жертву Аполлонові. Проте ніхто не радів з того, бо Афіни були в жалобі. З Криту, від царя Міноса, приїхали послани, вимагаючи щорічну данину. Це була страшна данина. По жеребу відбирали сім дівчат і сім хлопців з міських родин, щоб відвезти їх на пожертя критському чудовиську з бичачою головою — Мінотавру. Тезей заявив, що він теж поїде з ними і вб'є кровожерне чудовисько. Егей дав йому червоне вітрило й попросив підняти його, якщо повернення буде щасливим. А якщо вони загинуть, нехай матроси піднімуть чорне вітрило, яке вже здалеку сповіщатиме про нещастя.

Коли Тезей прибув на Крит і появився в Міносовому палаці, усі позирали на нього вороже й підозріливо. Тільки царська донька, Аріадна, дивилася інакше. Любов царівни врятувала Тезея.

Мінотавр жив у розкішній будівлі, званій лабіринтом. Там було стільки кімнат, переходів, коридорів, сходів і галерей, що той, хто ввійшов туди, вже не міг знайти дороги назад. Але Аріадна дала вродливому афінянинові клубок ниток і навчила, що він має робити. Тезей прив'язав нитку біля входу в лабіринт і, прямуючи все далі в запаморочливу глибину будівлі, розмотував клубок. Нарешті він зустрів Мінотавра, убив його і вийшов тією самою дорогою, змотуючи нитку в клубок. Потім він сів на корабель і відплив. З ним відпливла й Аріадна.

Вони дуже кохали одне одного, але, мабуть, дорогою щось змінилось, бо Тезей звелів винести сплячу Аріадну й залишити її на острові Наксос.

Ранковий холод розбудив Аріадну. Вона глянула довокола й побачила дикий, пустельний берег, над яким світить блідий місяць. Вона кличе Тезея і чує, як скелі повторюють за нею це ім'я. Вона вибігає на гору, і їй здається, що вдалині видніється вітрило корабля. Вона починає кричати. Кричить з усієї сили, але шум хвиль заглушає її голос. Аріадна знімає з плечей пурпуровий шарф і розмахує ним, аж поки в неї опадають потерпілі руки. Вона плаче. Іде берегом, але ніде не бачить людських слідів.

Вона плаче з туги за батьківщиною, за домівкою і від страху, що в цій пустелі на неї нападе дикий звір. Тезею! Тезею! Вона простягає руки до моря, ніби благає його повернутися — і падає непритомна на землю...

У цю ж мить гори сповнюютьс я гомоном і до дівчини збігається натовп сатирів, менад і вакханок. Коли Аріадна розплющує очі, до неї наближається Діоніс, гарний, мов день, бере її за руку й промовляє: «Красуне! Я кохаю тебе і хочу, щоб ти була моєю дружиною». Аріадна заплющує очі, бо їй здається, що це сон. Але вакханки вже взяли її на руки й понесли в колісницю, запряжену тиграми. Покинута кохана Тезея стала дружиною бога вина, і весілля відбулося на тому самому острові Наксос, що своєю формою схожий на виноградний листок.

А Тезей у цей час весело повертався до Афін. Однак він забув змінити чорне вітрило на кораблі на пурпурове, як просив його Егей. Старий цар дивився з вершини прибережної скелі в морську далечінь. Слабкі очі вже небагато могли побачити на мерехтливій поверхні моря, тому він раз у раз запитував тих, хто був з ним, чи не видно Тезеєвого корабля і яке на ньому вітрило. Нараз обличчя в усіх спохмурніли: підпливав знайомий корабель з чорним вітрилом. Егей вирішив, що син загинув, і з розпачу кинувся в море.

Саме в цю хвилину Тезеїв корабель ввійшов у порт Фалерон. Герой висадився з нього і насамперед приніс обіцяні жертви богам. Одночасно він послав до міста гінця сповістити батька про добрі новини. Дорогою гонець зустрів натовп людей, які оплакували смерть царя, проте багато хто з них привітав його радісними вигуками як вісника добрих новин і дав йому в нагороду вінок. Гонець узяв вінок, але замість того, щоб прикрасити ним голову, повісив його на палицю і повернувся в порт. Щоб не заважати Тезеєві приносити жертви, гонець став осторонь. І лише тоді, коли було закінчено жертвне узливання, сказав героєві про батькову смерть. Почувши це, Тезей і всі його супутники з плачем і зойками попростували до міста. Пам'ять про цей день відзначають під час Осхофорій, на яких панує подвійний настрій: жалобний через смерть Егея і радісний з приводу щасливого повернення Тезея.

Свято Осхофорій було сповнене згадками про Тезея. Розповідали, що коли Тезей мав відплисти з живою даниною на Крит, він не взяв усіх сімох дівчат, яким випав жереб, а перевдягнув двох хлопців дівчатами. У них були ніж-

ні риси обличчя, і Тезей звелів їм перед відплиттям часто приймати теплі ванни, намащуватись запашними оліями і сидіти в темряві, щоб шкіра була свіжа й м'якенька. Він навчив їх наслідувати голос, рухи й ходу дівчат. Потім дав їм жіноче вбрання, і, переодягнені, вони мали такий вигляд, що не можна було вгадати, чоловіки вони чи жінки. Повернувшись, Тезей влаштував процесію, у якій взяли участь і ці два юнаки в жіночому вбранні. І відтоді стало звичаєм під час Осхофорії перевдягати дівчатами хлопців, які несли священні гілки. У процесії ще йшли жінки, котрі зображували матерів дітей, приречених на смерть; вони несли різні страви, ніби в дорогу для своїх синів та дочок, і розповідали казки, схожі на ті, якими матері тоді втішали молодих смертників.

Після смерті Егея Тезей здійснив велику справу, об'єднавши всі афінські роди й общини в єдину державу із столицею в Афінах. Водночас він зрікся царської влади і заклав перші підвалини республіканського устрою. Залагодивши таким чином державні справи, він вирушив до Чорного моря, щоб, подібно до Геракла, воювати з амазонками. Скінчилося це тим, що він викрав царцю амазонок, Антіопу, і втягнув Афіни в тривалу війну з цим хоробрим жіночим племенем. Антіопа вмерла, залишивши йому сина Іполита.

Удруге Тезей одружився з Федрою, дочкою царя Міноса. Іполит виховувався в домі мачухи. Тезей часто їздив, а якось його так довго не було, що Федра вже оплакала чоловіка, вважаючи, що він загинув десь на чужині. І тоді вона вирішила вийти заміж за Іполита. Однак молодий царевич мав дивну вдачу: він не любив жінок, нудгував на двірцевих бенкетах, думаючи тільки про війну і полювання. Плани Федри про одруження він з огидою відкинув. Тим часом повернувся Тезей. Негідна Федра поскаржилася чоловікові, буцімто Іполит хотів згвалтувати її. І при цьому плакала так щиро, що Тезей повірив їй. Засліплений гнівом, він прокляв сина й попросив Посейдона відомстити йому. Вигнаний з дому, Іполит сів у колісницю і поїхав. Тоді Посейдон випустив на нього страхітливого дракона. Коні понесли, Іполит розбився об каміння. Дізнавшись про це, Федра повісилась.

У Тезея був вірний товариш — фессалійський царевич Пейрітой. Вони разом ходили в бойові походи й справедливо ділили між собою всяку здобич. Коли Пейрітой одружився з прекрасною Гіпподамією, Тезей приїхав на весілля. Воно відбувалося в столиці лапівів³⁷, якими

правив Пейрітой. На бенкет запросили кількох кентаврів. Це була необережна ввічливість. Кентаври, напівлюди-напівкони, жили диким життям, ходили на полювання і грабували. Вони їли сире м'ясо і легко впивалися. На вшануванні Пейрітоя і Гіпподамії вони перебрали міру, почали бешкетувати й ловити жінок. Зчинилася бійка, туди збіглися кентаври з усієї Фессалії, і почалася страшна війна. Нарешті дикунів вигнали з країни. Багато хто з них перейшов до Діоніса, який створив з них ніби загін кавалерії, решта розбіглися по лісах і горах, провадячи кочове життя. У Фессалії залишився тільки мудрий кентавр Хірон, оточений загальною пошаною. У його гроті бенкетували боги, а герої віддавали йому на виховання своїх дітей.

Ця боротьба лапівців з кентаврами, героїчні подвиги Тезея і Пейрітоя під час війни стали улюбленою темою грецької скульптури та живопису.

Тезей, коли йому вже було років п'ятдесят, зробив велику помилку: викрав із Спарти Єлену, дочку царя Тіндарея, якій в той час минуло сім років. Навіщо він це вчинив — ніхто не знав. Можливо, хотів виховати з неї собі дружину і тому поселив її в одному із своїх замків під наглядом старенької матері, Ефри. Сини царя Тіндарея зібрали військо і прийшли під Афіни. В цей час Тезей і Пейрітой були у далекому поході. Афінська народна рада наказала віддати Єлену, а відсутнього Тезея засудила до вигнання. І він більше ніколи не повернувся. До кінця свого життя прожив на острові Скірос, у царя Лікомеда. Одного разу, тиняючись у горах, він посковзнувся і впав у безодню.

Після дерських війн дельфійський оракул звелів афінянам перенести кістки героя на батьківщину. Нелегко було знайти давно забуті останки, а ще важче вивезти їх з острова, заселеного варварами, що не підтримували ніяких зв'язків із зовнішнім світом. Однак афінський вождь Кімон, захопивши острів, знайшов могилу Тезея. Під час пошуків він побачив орла, який злетів на пагорок, бив дзьобом землю, рвав пазурами траву, ніби хотів забратися всередину. Вбачаючи в тому боже знамення, Кімон звелів копати на цьому місці, і там знайшли труну, а в ній — скелет великого на зріст чоловіка, поруч з яким лежали залізний наконечник списа і меч. Кімон переніс дорогі останки на корабель і привіз до Афін. Пойняті радістю афіняни зустріли їх процесією і жертвами так урочисто, ніби Тезей сам вітав до міста. Відбувалося це в 474 році до нашої ери.

Поховали героя в центрі міста, а могила його стала при-

становищем для рабів та всіх тих, хто боявся якоїсь кривди. Це була найвища шана для Тезея, який усе своє життя захищав гноблених. Афіняни влаштовували на його честь урочисте свято на восьмий день місяця Піанопсіон (жовтня), тобто в той день, коли він повернувся з Криту, убивши Мінотавра. Крім того, восьмий день кожного місяця теж присвячували його пам'яті.

Тезей був улюбленим героєм Афін. Охоплені національною гордістю, жителі цього славетного міста в стародавній Греції прагнули зробити з нього щасливого суперника Геракла. Афінські гончарі, оздоблюючи посуд міфологічними малюнками, з половини VI століття майже забули про Геракла і замість нього зображали подвиги Тезея. Афінські вулиці й площі заповнюються статуями Тезея, йому будують храми, на його честь влаштовують свята. Проте Геракл назавжди залишається першим героєм, а Тезеєві відводять друге після нього місце. У мистецьких творах він зовні дуже схожий на Геракла, від якого відрізняється хіба що тільки юнацьким виглядом і стрункою поставою. Він є ніби ідеальним типом афінського ефеба³⁸.

АРГОЛІДСЬКІ ЛЕГЕНДИ

У північно-східній частині Пелопоннесу простягається досить широка, вкрита злаками, родюча й сонячна рівнина, яку в стародавні часи звали Арголідою — за назвою головного міста Аргоса, що ховалося між скелями гірської сідловини Лариси. Головною річкою Арголіди був потік Інах, що повільно плинув по кам'янистому річищу, яке часто пересихало.

Бог цієї ріки мав дочку на ймення Іо. Вона була така гарна, що Зевс закохався в неї. Коли він хотів відвідати її, то огортав усю місцевість густою хмарою, щоб Гера не побачила його. Проте проникливі очі ревнивої жінки побачили і крізь чорну хмару, як він ішов з Іо, розмовляючи з нею і весело сміючись. Наступного дня Гера перетворила вродливу німфу в корову, замкнула в одному своєму храмі і звеліла Аргусові, який мав сто очей і ніколи не спав, стерегти її. Дізнавшись про це, Зевс послав Гермеса звільнити Іо. Спритний бог прийшов до Аргуса вночі і став розповідати йому казки. Стооке чудовисько слухало мелодійний голос, нескінченні розповіді переплутувались у нього в голові, завжди пильні очі склеплявались одне за одним, аж нарешті Аргус, стоокий Аргус, заснув, мов дитина!

Гермес відрубав йому голову і вивів Іо з ув'язнення. Іо була вільна, але залишилася коровою. А Гера не переставала мстити. Вона наслала на нещасну лютого шершня, який ні на мить не давав їй спокою. Геть уся в укусках, від яких ятрилась і кривавилася шкіра, Іо в нестямі тікала все далі й далі. Так вона оббігла весь світ і опинилась аж у Єгипті. Тут вона впала навколішки й стала благицею Зевса повернути їй жіночу подобу. Бог задовольнив її прохання і надав їй колишнього вигляду німфи. Тоді Іо народила сина Епафа, який став царем Єгипту.

В Епафа було два сини: Данай і Егіпт. Між ними не було згоди, і Данаєві довелося покинути країну. Мандрі його були не легкі, бо він мав п'ятдесят дочок. Він поневірявся по Азії та Європі і ніде не міг знайти місця, щоб оселитися, бо ніхто не хотів годувати таку велику сім'ю. Коли ж Данай нарешті прибув до Аргоса, то застав там громадянську війну. Він зумів скористатися загальним сум'яттям, і народ зробив його царем.

Звістка про це дійшла до Єгипта, але, як завжди буває, чутки про могутність і багатство нового царства Даная були дуже перебільшені. Єгіпт раптом розчулився і відправив до брата посланців, переказати, що він забув колишні кривди і відтепер прагне жити в ним у добрій злагоді. А щоб закріпити ці взаємини, він просить Даная віддати заміж усіх своїх п'ятдесят дочок за п'ятдесят його синів. Данай погодився, але під час весілля раптом пригадав, що одного разу сказала стара віщунка: зяті принесуть у його дім нещастя. Турбуючись про власну безпеку й долю держави, Данай звелів дочкам повбивати вночі своїх чоловіків. Однак боги жахливо відомстили за цей злочин. Коли Данайди померли, їх скинули в глибочінь Тартару і нечувано покарали, змусивши набирати решетом воду й наповнювати бочки без дна. День і ніч працюють вони, але вода витікає із решета, поки кожна донесе його до бочки, а те, що в ньому лишається, поглинає земля, бо в бочці нема дна.

Після Даная в Аргосі правив цар Акрізія, який мав красуню дочку Даная. Цар не був щасливим, бо оракул передвістив, що він загине від руки власного внука. Тому, коли Даная народила сина Персея, Акрізія, побоюючись за своє життя, звелів посадити їх обох у скриню і кинути в море. Про нещасну матір подбали боги. Скриня допливла до острова Серіф, там Даная з дитиною знайшла собі притулок. Персей виріс дужим і гарним юнаком, і все було б гаразд, якби цар острова, Полідект, не закохався в Даная. Він хотів одружитися з нею, але боявся Персея, який був

проти цього шлюбу. І цар почав думати, як позбутися його. А тим часом прикинувся, мовби прихильно ставиться до нього й любить його; він часто запрошував Персея в гості й розповідав про видатні подвиги героїв, розпалюючи в юнакові жадобу слави. Одного разу в колі друзів і знайомих, серед яких був і Персей, Полідект несподівано повідомив, що має наміри одружитися з Гіпподамією, дочкою елідського царя Еномая. Усі присутні, як заведено в таких випадках, почали називати дарунки, які вони піднесуть йому в день шлюбу. Тільки Персей мовчав, бо був бідний і не мав чого подарувати. Коли настала його черга, він підвівся і пообіцяв Полідектові як весільний подарунок голову Медузи. Полідект тільки цього й чекав. І, звичайно, охоче погодився, певен, що Персей швидше загине, ніж здобуде голову М е д у з и, однієї з трьох страхітливих Горгон.

Виряджаючись у дорогу, Персей навіть не знав, де живе ця Медуза. Покровителька героїв, Афіна, порадила йому спочатку піти до трьох сестер, яких називали С т а р к а м и (Г р а й я м и). Вони жили в печері, в яку ніколи не проникало сонячне проміння. Вони були сиві від народження і мали на трьох тільки одне око й один зуб, які вони одна одній позичали. Персей вкрав у них те око й зуб і віддав лише тоді, коли вони йому точно вказали місце, де живуть Горгони. Йому дали ще шолом, що робив його невидимим, і крилаті сандалії, в яких він міг літати у повітрі. Врешті, Гермес приніс йому гострого серпа, щоб він мав чим відрубати Медузі голову.

Персей знайшов Горгон, коли вони саме спали на березі океану. Вигляд у них був жахливий: замість волосся переплетені змії, ікла, мов у вепра, руки з бронзи, а крила з золота. Та найстрахітливіша була наймолодша — Медуза: той, хто поглянув на неї, обертався в камінь. Персей став спиною до Горгон і, дивлячись у мідний щит, в якому відбивалася постать Медузи, відтяв їй голову, сховав у мішок і полетів. З розрубаної шиї Медузи вискочив крилатий кінь П е г а с. Прокинувшись, Горгони кинулися доганяти Персея, однак завдяки шапці-невидимці, яка була в нього на голові, не побачили його.

Пролітаючи над Ефіопією, Персей помітив на березі моря голу дівчину, яка лежала прикута до скелі й голосно плакала. Коли Персей підійшов до неї, вона спершу дуже засоромилась, а потім розповіла про своє горе. Звуть її А н д р о м е д а, вона дочка царя цієї країни. Мати її, К а с с і о п е я, вихвалялася, нібито вона вродливіша за нерейд. Морські богині поскаржилися Посейдонові, і той за-

лив Ефіопію водою і наслав дракона, який чинив жахливі спустошення. Щоб урятувати країну від загибелі, звеліли віддати царівну на пожертя дракону. Тільки-но вона закінчила розповідати, море страшенно заклопотало, і з хвиль виринув, засичавши, дракон. Персей убив його, звільнив царівну і відвів її до палацу; щасливий батько віддав йому Андромеду за дружину.

Після весілля Персей повернувся на острів Серіф, до своєї матері. Їй було дуже погано. Полідект, не добившись від Данаї згоди на шлюб, почав переслідувати її і врешті посадив у темницю на хліб і воду. Персей увійшов до Полідектового палацу і, ставши на порозі, вийняв з мішка голову Медузи. В ту ж мить негідний цар і його придворні скам'яніли: вони стали схожі на мармурові статуї, поставлені для оздоблення залу.

Більше не було чого робити на цьому проклятому острові. Усі троє — Персей, Андромеда і Даная — сіли на корабель і відпливли в Аргос, щоб розшукати там старого діда Акрізія. Сталося так, що коли вони прибули в Аргос, там відбувалися ігри. Персей захоплювався гімнастичними вправами, тому одразу ж роздягнувся і взяв участь у змаганнях. Але коли він кинув диск, той вирвався у нього з рук і поціли в Акрізія. Так здійснилося провіщення. Персей ще довго прожив з Андромедою, а вмираючи, віддав голову Медузи богині Афіні, яка на страх ворогам побістила її на своєму щиті.

РІД ТАНТАЛА

Цар Тантал відчував себе щасливим. Боги запрошували його на Олімп і садовили за свій стіл. Спочатку він поводився сором'язливо, але через деякий час так осмілів, що крав нектар і амброзію і цими небесними ласощами частував своїх придворних. Зевс дивився на це крізь пальці, бо дуже любив його. Тантал не зумів оцінити дружби повелителя богів. Він так знахабнів, що почав сумніватися, чи боги — справді боги. І вирішив пересвідчитись у цьому. Він запросив найголовніших олімпійців до свого палацу й почастивав їх розкішною вечерею. Страв було багато, і всі вишукані. В кінці на золотій тарелі внесли печеню, яку Тантал особливо розхвалював. Однак ніхто з богів не доторкнувся до цього м'яса: вони впізнали, що це було тіло царевича Пелопса. Тільки одна Деметра, яку туга за дочкою позбавила притаманного богам ясновидіння, з'їла

шматочок лопатки. Зевс повернув юнакові життя, а замість з'їденого шматочка лопатки вставив пластину з слонової кістки. Відтоді в усіх Пелопсових нащадків була біла родимка на лопатці.

Жорстокого Тантала скинули в Тартар і суворо покарали. Його поставили в ставок, над яким росло дерево, вкрите чудовими плодами. Тантал мучиться від голоду й спраги, але тільки-но він простягне руку по яблуко, гілка, немов од пориву вітру, відхиляється; хоче напитися води, в якій він стоїть, — вона відразу десь зникає. А на додачу до цих мук над ним нависає скеля, яка весь час хитається, наче ось-ось упаде. Так від страху, голоду й спраги цілу вічність страждає злочинний цар.

Після батькової смерті Пелопс вирушив у мандри й зупинився в Пізі, недалеко від Олімпії, де царював Еномай. У нього була прекрасна дочка Гіпподамія, яку він обіцяв віддати за того, хто переможе його на скачках. Але ставив одну умову: він відрубає голову переможеному. Пелопс не з'якався цього, бо йому дуже припала до серця золотоволоса царівна. Змагання відбувалися на колісницях, запряжених четвірками коней. Пелопс підкупив царського візничого Міртіла, який витяг один цвях із маточинського заднього колеса. Це призвело до того, що цар під час змагань випав із колісниці і вбився. Тоді виявилось, що Пелопс — гідний син Тантала: замість того, щоб подякувати Міртілу, він підступно скинув його із скелі. Боги прокляли його разом з нащадками.

Два сини Пелопса, Атрей і Тієст, ненавиділи один одного. Тієст, лагідніший, прагнув згоди. Атрей вирішив скористатися м'якою вдачею брата й прикинувся, ніби не пам'ятає колишніх образ і віднині хоче бути йому другом. Він послав до нього гінця, щоб той вибачився і запросив брата приїхати до нього в гості. Тієст не відмовився. Брати з'їли смачну вечерю, випили багато вина, розчулились і цілувались. А наприкінці бенкету, коли вже помолитись богам і Тієст збирався повернутися додому, Атрей звелів принести корзину й подав її братові. У ній лежали голови двох синів Тієста; печеня, яка йому так смакувала, була приготована з тіл його дітей. Навіть сонце тоді сховалося, щоб не дивитись на такий огидний злочин.

Усе це відбувалося в Мікенах, у похмурому замку, оточеному муром, складеним з величезних кам'яних брил. Серед неродючих, голих гір, рудих, наче вкритих засохлою кров'ю, правили жорстокі царі, які любили золото. Жоден з них не вмирав своєю смертю, а гинув од меча, кинджала

чи отрути, щоб потім як привид з'являтися між царськими могилами. Уночі ці криваві примари виходили в блискучих панцирах, з золотими нагрудниками, з золотими масками на обличчях, у пурпурових плащах, обшитих золотими бляхами. Щоб умилостивити ці сяючі страхиття, на їхніх могилах приносили багато жертв і давали їм пити кров, яку вони так щедро проливали за життя.

ФІВАНСЬКІ ЛЕГЕНДИ

Свого часу найвродливішою з усіх жінок на землі була Європа, дочка Агенора, володаря фінікійського міста Сідона. Вона любила гуляти на березі моря, де розважалась із своїми ровесницями. Дівчата збирали квіти й танцювали. Одного разу вони побачили на луці гарного білого бика. У нього була блискуча шерсть, широко розставлені роги й дуже розумний погляд. Він ходив серед квітів, пощипуючи запашну траву, але ступав так обережно, що не зламав жодної стеблинки. Дівчата оточили його, давали йому соковиті трави, а він їв і широким язиком лизав їхні білі долоні. Врешті вони прикрасили його вінками, а царівна Європа сіла йому на спину. Тоді бик зненацька зірвався й побіг, а потім стрибнув у море й поплив.

Це був сам Зевс, який закохався в прекрасну дівчину. Посейдон так розгладив перед ним поверхню моря, що вона стала рівненька, мов стіл. Нереїди пливли на дельфінах і від радості плескали в долоні. У великій мушлі, яку тягли неугамовні тритони, стояла Афродіта і обсипала Європу квітами. Так допливли вони до Криту. Тут Зевс приготував своїй коханій у затінку крилатого клена чудовий грот.

А в цей час у Сідоні старий Агенор, втративши дочку, впав у розпач. Він прикликав свого сина Кадма і звелів йому шукати сестру, заборонивши повертатися без Європи додому. Кадм вирушив на пошуки, однак після довгих марних пошуків утратив будь-яку надію і, боячись батькового гніву, вирішив зостатися на чужині. Передусім він запитав оракула, де йому оселитися. Оракул сказав, щоб Кадм ішов за коровою, яку він зустріне в чистому полі, і залишився там, де вона зупиниться. Так і сталося. Корова вела його через луки, ліси й гори, аж нарешті спинилась, озирнулася довкола й лягла на траву. Місце було й справді чудове, щоб там заснувати місто. Кадм хотів одразу подякувати богам і послав своїх супутників по воду, яка була потрібна, щоб принести жертву. Однак минуло кілька

годин, а ніхто з них не повертався, і тоді він пішов шукати їх. У лісі, біля джерела, він побачив дракона, який хлебтав гарячу кров з його вбитих придворних. На спині в дракона найжачувались золоті колючки, у пащі блищали ряди хижих зубів, а все тіло пінилось отрутою. Побачивши Кадма, він почав звиватись у тисячі кілець, кружляючи навколо нього. Герой схопив списа і так влучно кинув його, що вбив чудовисько на місці. Потім вийняв у нього з пащі всі зуби й закопав їх у землю. Через кілька днів із драконових зубів виросла ватага озброєних чоловіків, які почали між собою криваву битву. Тільки п'ятеро з них уціліли, вони стали вірними товаришами Кадма, який з їхньою допомогою заснував місто Фіви. Кадм правив мудро й справедливо, і боги, побачивши, що він добрий цар, охоче бували в його домі й дали йому за дружину Гармонію — дочку Ареса й Афродіти.

Проте Кадм не зазнав родинного щастя. Його внук Актеон загинув ганебною смертю — його розірвали власні собаки; дочка Семела згоріла серед громів і блискавок; друга дочка, Агава, убила свого сина Пентея; третя дочка, Іно, збожеволівши, кинулася в море. Зловісна фіванська земля стала такою осоружною Кадмові, що він на старість переїхав разом з дружиною до далекої Тллірії. Боги обернули їх обох у змії.

Після Кадма справи у Фівах ішли все гірше. Один з його наступників, Лік, що означає просто «вовк», був одружений з негідною жінкою Діркою. У царському палаці жила їхня родичка Антіопа разом із своїми синами — Амфіоном та Зетом. Дірка звеліла вигнати хлопців, і царевичі виховувались в одного пастуха волів. Але, підрісши, вони не захотіли більше терпіти приниження. Зібрали ватагу здорових хлопців, захопили царський палац, убили Ліка, а Дірку прив'язали до рогів бика, який волочив її по землі доти, поки вона вмерла.

У пізніших Фівах могила Дірки зберігалася в таємниці. Про неї знав лише начальник кінноти (гіппарх), який, тільки залишаючи свою посаду, показував її новообраному наступникові. Вони приходили до могили вночі, приносили жертву, не запалюючи вогню, потім затирали всі сліди й розходилися в протилежні боки.

Амфіон і Зет, ставши володарями Фів, вирішили оточити їх мурами. Зробити це їм було дуже легко, бо в Амфіона була чудесна арфа і він так гарно грав на ній, що камені, зрушені чарівною музикою, самі піднімались і вкладались рядами.

Амфіон одружився з дочкою Тантала, Ніобією. У цього подружжя народилося чотирнадцять дітей — семеро синів і сім дочок. Ніоба страшенно пишалася таким численним потомством. Вона казала, що не розуміє, як люди можуть вшановувати Латону, в якій тільки двоє дітей. Вони скоріше повинні вшановувати її — могутню царицю і благословенну матір. Латону зачепила зневага, і вона поскаржилася своїм дітям — Аполлонові й Артеміді. Вони обоє відразу ж спустилися з Олімпу й кількома пострілами з лука винищили всіх Ніобиних нащадків. Осиротіла мати покинула фіванську землю. Вона повернулася до свого рідного міста Сіпіла. Дні і ночі просиджувала вона на горі біля міста, доки боги не обернули її в камінь. Однак вона і тоді страждала. З каменя, в якому втілилась її душа, ясним струмком текли сльози.

Після Амфіона й Зета фіванський престол зайняв Лаїй, від якого пішло покоління найнещасливіших правителів. Оракул застеріг Лаїя, що він загине від руки власного сина, який потім одружиться з його жінкою, а своєю матір'ю, Іокастою. Тому, коли в них народився син, вони прокололи йому п'яти залізними шпичаками, зв'язали й покинули в горах. Дитину знайшли пастухи й віднесли на виховання цариці Корінфа, в якій не було своїх дітей. У хлопчика були опухлі від проколів ноги, і тому його прозвали Едіп — «людина з опухлими ногами».

Едіп не відчував себе щасливим. Ровесники називали його знайдою, і ніхто не хотів розкрити йому таємницю його походження. Тоді Едіп поїхав у Дельфи до оракула. У темному святилищі він почув голос бога, який застерігав його від повернення на батьківщину, бо він уб'є батька й одружиться з матір'ю. Едіп, вважаючи, що його батьки — корінське царське подружжя, вирішив оселитися десь в іншому місці. Однак дорогою він зустрів колісницю, в якій їхав старий поважний чоловік, оточений кількома близькими особами. Це сталося в тісній гірській ущелині, і слуга гукнув Едіпові, щоб той уступився з дороги. Гоноровитий юнак не послухався. Зчинилася сварка й бійка, в якій загинули невідомі Едіпові подорожні. Едіп пішов далі, не здогадуючись, що чоловік у колісниці був Лаїй, його батько.

У Фівах почав правити швагер убитого царя — Креон. Але через кілька днів у горах поблизу міста з'явилося дивовижне чудовисько, яке викрадало людей і кидало їх у безодню. Називалось воно Сфінкс. У нього були жіночі обличчя й груди, лев'ячий тулуб і крила, як у птаха.

Сфінкс сказав, що тоді піде з фіванської землі, коли хто-небудь розгадає його загадку. Тієї загадки його навчили музи, і зміст її був такий: «Що це за звірина, наділена голосом, уранці ходить на чотирьох ногах, у полудень — на двох, а ввечері — на трьох?» Марно скликали ради й зібрання: ніхто не міг дати правильної відповіді. У місті почалася глибока жалоба, бо Сфінкс щодня викрадав людей. Тоді Креон оголосив: хто розгадає загадку, дістане фіванське царство й одружиться з удовою вбитого царя Лаїя — Іокастою. Саме в цей день до столиці прибув Едіп. Він цілий день думав над загадкою, а ввечері ліг спати, і йому приснився віщий сон, який підказав йому правильну відповідь. Удосвіта він пішов до Сфінкса й сказав: «Людина ходить уранці, тобто в дитинстві, рачки; коли виростає, стає двоногою твариною; а на старість, яка є вечором життя, опирається на палицю, у неї ніби з'являється третя нога». Почувши це, Сфінкс кинувся у безодню.

Креон дотримав слова — Едіп одружився з Іокастою і став царювати. Спочатку все велося добре. Іокаста народила двох синів — Полініка й Етеокла та двох дочок — Антигону й Ісмену. Але над царським домом висіло прокляття богів. Подвійний злочин Едіпа віддав Фіви у владу злих духів. На країну звалилося нечуване лихо. Земля стала тверда, мов камінь, і зерно, кинуте в рілю, не сходило. Діти народжувалися мертвими. Тварини не розмножувались. Тоді покликали віщуна Тірезія.

Це був сліпий дід з довгою білою бородою. Раніше він був жінкою, але силою чарів обернувся в чоловіка. Він утратив зір замолоду, побачивши голу Афину, коли та купалася. Зевс дав йому життя у сім раз довше, ніж звичайне людське. Не бачачи земних речей, він знав таємниці майбутнього, знав те, чого ніхто не знав, і розумів мову птахів. Страшний був той день, коли Тірезій з'явився в Едіповім палаці. Він довго мовчав, зволікаючи страшну мить. Нарешті відкрив правду: цар Фів винен у батьковбивстві й кровозміщенні. Почувши це, Іокаста повісилась, а Едіп повиколював собі очі, одягнувся в жебрацьке лахміття і, опираючись на костур, побрів з міста, старий і зломлений. Його супроводжували дочки. Він шукав землю, де міг би вмерти. Дійшов до місцевості Колон, поблизу Афін, і там помер. Поховали його в гаю, куди навесні злітали зграї солов'їв.

У Фівах лишилося два брати: Етеокл і Полінік. Вони вирішили царювати по черзі, по одному року. Етеокл перший узяв скіпетр, але коли минув рік, не захотів віддати

владу братові, а вигнав його з країни. Полінік знайшов притулок в Аргосі, у царя Адраста. Його там зустріли гостинно, він одружився з царською дочкою і намовив тестя виступити в похід проти Фів. Адраст зібрав військо й оточив місто. Та фіванці зробили вилазку й перемогли. Усі ворожі вожді загинули; Етеокл теж загинув на полі бою.

Влада знову перейшла до Креона. Він звелів тіло зрадника Полініка викинути на розтерзання крукам і під загрозою смертної кари заборонив його ховати. Однак сестра Антігона, біла квітка лілії, що виросла на окривавленій фіванській землі, не послухалась наказу. Вона власними руками викопала могилу й поховала тіло брата. Її покарали, замурувавши живцем у склепистому підземеллі.

Через десять років сини вождів, полеглих під Фівами, вирушили в новий похід. Місто не мало сили для оборони. Тірезій порадив фіванцям вислати до ворогів послів з пропозицією укласти мир, а тим часом, скориставшись перемир'ям, втекти з обложеної фортеці. Так і зробили. Поки обговорювались умови, на яких мали укласти мир, жителі Фів повантажили на вози своє збіжжя, посадили на них жінок та дітей і покинули місто. Дорогою Тірезій помер, напившись води з якогось джерела. Тим часом військо ворога вступило у Фіви, зруйнувало їх дощенту, а все, що залишилося від скарбів, послало на жертву дельфійському оракулові.

КОРІНФСЬКІ ЛЕГЕНДИ

Цар Сізіф правив у Корінфі. Його палац, оточений чорно-зеленою смугою старезних дерев, височів на вершині скелястої гори, званої Акрокорінфом. Уранці, викупавшись, цар виходив на терасу палацу й оглядав своє царство. Під сонцем у вологому чистому повітрі м'якими хвилями вималюувались пагорби вздовж саронічного берега. Внизу, на широкій піщаній рівнині, видно було прями й білі вулиці Корінфа, який полого спускався до моря. У блакитній затоці чорніли бокасті корпуси кораблів з цілим лісом щогл. Хоч була рання пора, юрми людей, наче мурашки, уже снували біля портових складів. З другого боку долинав металевий дзвін корабелень, кузень і майстерень, а з дільниці фарбарів стікали по риштаках потоки забарвленої води. Усе це було ділом рук царя Сізіфа, який заснував місто і зробив його багатим, вибравши для порту таке зручне

місце, де можна було збирати данину з усіх кораблів, що пливли із сходу й заходу.

Цар Сізіф був улюбленцем богів. Зевс запрошував його на олімпійські бенкети. Незважаючи на похилий вік, він усе ще був бадьорий і дужий, бо освіжав своє земне тіло нектаром та амброзією.

Люди перестали вмирати. Аїд пішов із скаргою до Зевса, і той послав Ареса звільнити бога смерті. Перший умер Сізіф. Але, вмираючи, він наказав дружині не ховати його тіла. Дружина виконала його прохання. Тому що душа, тіло якої не поховане, не могла ввійти до царства тіней, Сізіф блукав по березі Стіксу, голосно стогнучи й нарікаючи. Він так довго жалівся, що його привели до Плутона. Плачучи, Сізіф розповів, що негідна дружина викинула його тіло на смітник і не хоче влаштувати похоронного обряду. Плутон дозволив йому ще раз повернутися на землю, щоб покарати негідну й залагодити все як належить.

Цар Корінфа пішов, але більше не повернувся. Боги, яким доводиться правити усім великим світом, забули про нього, а він поводився тепер тихо і обережно, щоб про нього говорили якнайменше. Сізіф жив дуже довго, аж поки нарешті в печлі згадали про хитрого втікача. Танат застав його зненацька, відрізав у нього пасмо волосся і забрав непокірну душу до підземного царства. В Аїді Сізіфу визначили тяжку кару: він мусив підняти великий камінь на височенну круту гору. Сізіф відразу взявся до роботи, гадаючи, що легко виконає її, а потім буде вже вільний. Він витаскав камінь майже на саму вершину, коли це раптом той вирвався у нього з рук і покотився вниз. І вдруге було так само, і втретє, і вдесяте. Весь час. Ось уже Сізіф близько до мети, але завжди щось вириває камінь з рук, і бідолаха змушений починати свою працю знову. Можливо, переказ про «Сізіфову працю» виник тому, що в найдавніші часи втеклих злочинців та рабів приковували до важкого каменя чи колоди, які вони завжди мусили тягати за собою.

Онук Сізіфа був красень Беллерофонт, який у молодості через необережність убив власного брата. Його вважали злочинцем і вигнали з країни. Вигнанець заховався в царя Прета, але там у нього закохалася підстаркувата цариця. Беллерофонт опирався її зальотам, і це її так розгнівало, що вона наскаржилась чоловікові, нібито він хотів викрасти її. У Прета не вистачило мужності самому покарати юнака. Він послав його в Малу Азію до лікійського царя Іобата, давши йому добре запечатаного листа. Белле-

рофонт не знав, що там — смертний вирок йому. Іобат, прочитавши послання Прета, теж вирішив згубити нещасного не власними руками і зажадав, щоб він став на боротьбу з Химерою. Це була страхітлива потвора: спереду лев, ззаду дракон, а посередині коза. З усіх трьох її паш бухало полум'я. Іобат посилав проти Химери цілі загони війська, однак із тих походів ніхто ніколи не повертався. Люди замикалися в будинках, тремтячи від страху перед потворою, яка вешталася в полях і лісах.

Беллерофонт зовсім не злякався. Увечері він помолився Афіні й заснув. Прокинувшись на другий день, побачив поряд себе золоту вуздечку. Він узяв її, але не знав, що це означає. Лише коли в саду побачив крилатого коня Пегаса, зрозумів, що це на нього вуздечка і що все відбувається за велінням Афіни. Він скочив коневі на спину й знявся в повітря. Тепер він міг битися з Химерою. Чудовисько накинулось, диміло, гарчало, вивергало полум'я, але Беллерофонт був високо над ним і глузував з його люті, раз у раз підлітаючи близько, щоб штрикнути його списом. Нарешті йому вдалося встромити списа в горло Химері. Спис мав свинцевий наконечник, який розплавився в огні, що бухав з паші Химери, і залив їй внутрішні. Потвора здохла, а Беллерофонт переможно повернувся до Іобата.

Цар розчулився, порвав Претового листа, віддав героєві власну дочку за дружину й поділив з ним царство. Край ожив, бо Беллерофонт мужньо охороняв його. Жоден ворог не наважувався вдертися в його межі. Успіхи запаморочили Сізіфовому внукові голову, він був певен, що може всіх перемогти. Йому здавалося, що земля для нього замала. Він надумав завоювати Олімп і відібрати в Зевса блискавки. І це був кінець його величі й слави. Як тільки він піднявся в повітря на своєму крилатому коні, його оточили густі хмари, й блискавка скинула вершника на землю. Беллерофонт упав у гірську ущелину, обпалений небесним вогнем, поранений і знесилений. Збожеволівши від страшної поразки, Беллерофонт подався в пустелю і там, уникаючи людей, пережив свою ганьбу в самотності й забутті.

ЛАКОНСЬКІ ЛЕГЕНДИ

У Спарті, столиці Лаконіки, там, де Еврот несе свої ясні води серед темно-зелених миртових кущів, багато віків тому правив цар Тіндарей зі своєю дружиною Ледою. Обоє вони дуже сумували, бо в них не було дітей.

Одного разу, коли вони сиділи перед палацом і дивились, як сонце сідає за снігові вершини Тайгету, раптом появився Гермес і поклав Леді на коліна великі яйця, такі, які звичайно несуть лебеді. Леда заховала їх у золоту посудину, вистелену м'яким пухом. Через якийсь час яйця порозколювались і з них вийшли четверо прегарних дітей — дві дівчинки і два хлопчики. Хлопчиків назвали Кастор і Полідевк, а дівчаток — Єлена і Клітемнестра. Батька у них не було, тому вважали, що вони походять від Зевса.

Кастора й Полідевка виховували строго. Їх навчали бігати, стріляти з лука, метати спис і дротик, загнздувати диких коней і гарцювати на них по лаконських рівнинах. Їм дозволяли самостійно подорожувати в горах Тайгету. Ідучи стрімкими стежками серед тутових дерев і каштанів, вони потрапляли в голі ущелини, де не було ні деревця, ні кущика трави, у широкі, слизькі й небезпечні кам'яні коридори. Вони забиралися в глибокі, мов колодязі, урвища з блискучими алебастровими стінами, де з гулом летять водоспади, шукали проходів до балок на дні безодень, у яких зникає луна від кинутого каменя; їх оточували пустирі, сповнені задушливим, гарячим повітрям, а потім їх проймає холодою дивовижних проломів у скелях, де відчувався смак солоного морського вітру. Тайгет загартував їх, наділив нелюдською силою, здоровим тілом і здоровим духом.

Коли хлопці вирости, вони пішли в світ і здійснили багато героїчних вчинків. Очистили від піратів Егейське море, боролися з велетнями й потворами, брали участь у всіх походах героїв. Полідевк був особливо страшний у кулачних боях, а Кастор не мав рівного собі в приборкуванні диких коней. Вони були зразком братерської любові. Усі звикли називати їх не окремо, а спільним ім'ям — Діоскурі, тобто Зевсові сини. Була в них якась божя сила. Якось вони пливли на кораблі, і раптово знялася така буря, що вже не було надії на порятунок, але несподівано з неба впали дві зірки, мов два вогники, і опустились на голови братів. Буря відразу стихла, і море стало гладеньке й спокійне. Моряки знають ці вогники, що під час бурі спалахують на вершечках щогл, і називають їх тепер вогнями святого Ельма.

Коли в одній з битв Кастор загинув, Полідевк не захотів сам жити далі, і Зевс переніс їх обох між зорі, де вони сяють у сузір'ї Близнят.

Іноді вони спускаються на землю. Одного разу брати відвідали Спарту й зайшли до чоловіка на ім'я Форміон,

який мешкав у будинку, що був колись їхній. Вони прикинулися прочанами і попросилися переночувати в кімнаті, що виходила в сад. Форміон не погодився, бо там жила його дочка. Він дав подорожнім іншу кімнату, але Діоскури розгнівалися, що він їм не дозволив перебути одну ніч у своїй улюбленій дитячій кімнаті, і поїхали геть. Наступного ранку Форміонова дочка безслідно зникла, а біля її ліжка стояли статуї Діоскурів.

У багатьох містах, особливо в рідній Лаконії, Діоскурам присвячували храми і вшановували нарівні з богами. Їм молилися воїни перед битвою, а моряки благали порятунку під час бурі. Їх зображали безвусими юнаками, які їдуть верхи на конях. Культ Діоскурів пізніше поширився і в Римі, де вони були покровителями вершників³⁹. На Римському Форумі й тепер стоять три прекрасні колони, що вціліли від їхнього храму.

Сестра Діоскурів, Е л е н а, була найвродливішою жінкою у світі, саме через неї і почалася Троянська війна. Однак лаконські селяни не переймалися тим, що розповідали про красуню Елену поети, а з найдавніших часів вшановували її по-своєму — як богиню врожаю. Найушлавленіший храм Елени збудовано в місцевості Терапне, в ньому було її чудотворне зображення. Туди матері приносили хворих та негарних дітей, щоб богиня обдарувала їх здоров'ям та вродою.

КРИТСЬКІ ЛЕГЕНДИ

Європа, яку викрав Зевс, перекинувшись у бика, жила на Криті і народила двох синів — М і н о с а й Р а д а м а н т а. Коли вона померла, сини залишилися царювати на острові, але не могли дійти згоди і незабаром розлучилися. Радамант поплив з кількома кораблями й заснував власну державу на островах Егейського архіпелагу. Він правив мудро й справедливо, і підлеглий йому народ із вдячністю згадував, що він вивів їх із варварства до цивілізації. Наприкінці свого життя він переїхав до Беотії і там одружився з Геракловою матір'ю, Алкменою, що лишилася вдовою після загибелі Амфітріона. Коли Радамант умер, боги призначили його суддею в підземному царстві, бо він був дуже справедливий.

Тим часом Мінос царював на Криті. Це був мудрий цар. Він зумів зміцнити свою могутність мирним шляхом, підтримуючи добрі стосунки з іншими країнами та одержую-

чи прибутки від торгівлі з ними. Мінос мав великий флот і був справжнім володарем морів. Однак щастя в його домі не було. Його дружина, П а с і ф а я, народила дитину, яка була напівбиком-напівлюдиною. Цей потворний син виріс і став грізним чудовиськом, якого називали М і н о т а в р о м. Побоюючись, щоб страховисько не нашкодило підданам, цар вирішив замкнути його десь у безпечному місці. Для цього збудували чудову споруду, л а б і р и н т, де було безліч кімнат, з плутанини яких Мінотавр не міг вибратись. Після того як Тезей убив Мінотавра, цар звелів прибрати й очистити лабіринт і перетворив його на палац, у якому жив сам, а після нього — його спадкоємці.

Збудував лабіринт афінянин Д е д а л. Це був майстер на всі руки. Міста замовляли йому статуї богів і героїв, а люди здалеку з'їжджалися на великі свята, щоб помилуватись мистецтвом художника, про якого казали, що він умів удмухнути життя і в дерево, і в камінь — здавалося, ніби його фігури ворухнуться, ходять, дивляться. У деяких храмах жерці прив'язували його статуї ланцюгами, побоюючись, щоб вони не повтікали. Якось уночі Геракл побачив одну таку статую і, гадаючи, що перед ним ворог, почав кидати в неї камінням. Пізнішим грекам вони не видавалися ані такими гарними, ані живими, а скоріше — кумедними. Якийсь Парменіск із Метапона, котрий дав обітницю ніколи не сміятися, вибухнув реготом, побачивши одну з тих шанованих пам'яток.

Проте за часів царя Міноса ніхто не сміявся ні з Дедала, ні з його творів. Він був гідний слави, бо винайшов багато корисних речей, наприклад свердло, ватерпас. Цар дуже любив його і не хотів з ним розлучатися навіть тоді, коли Дедал, тужачи за батьківщиною, благав дозволити йому виїхати. Цар не дозволив. Він мав певні підстави, бо Дедал дуже довго був його довіреною особою і добре знав усілякі державні таємниці — така людина за кордоном легко могла стати небезпечною.

Тоді Дедал придумав новий, нечуваний спосіб утечі. З пташиних пер, зліплених воском, він спорудив величезні крила для себе і для свого сина І к а р а. Вони прикріпили собі крила до плечей, але, перш ніж вирушити в дорогу, батько сказав синові: «Пам'ятай, сину: летіти весь час треба посередині, між морем і небом. Не можна підніматися надто високо, бо гаряче сонячне проміння розтопить віск, яким скріплено пера; але і не лети дуже низько, щоб пера не звожились від води».

Дедал летів першим і показував дорогу синові. Рибалка,

закидаючи сіті серед очеретів, пастух, ідучи за своїм стадом, селянин, орючи поле,— усі зводили здивовані очі до неба, де в хмарах летіли два незвичайні птахи. Подив охоплював людей, коли вони бачили чарівника, який вирвав у птахів таємницю їхнього льоту і підкорив повітря, до того часу неприступне для жителів землі. Незабаром вони проминули острови Самос, Парос і Делос. Та Ікар, захопившись могутнім винаходом, забув про батькову пересторогу і піднімався все вище в блакитний простір. І сталося те, від чого застерігав Дедал. Гаряче сонце розтопило віск, і пера одне по одному почали осипатись. Наче вражений блискавкою, Ікар каменем упав з висоти на землю і розбився. Після довгих пошуків батько знайшов нещасні синові останки. Острів, на який упав Ікар, назвали Ікарією, а море навколо нього — Ікарійським.

Дедал поховав сина, а сам подався далі і прибув у Сіцилію, де в одного царя став придворним будівничим. Він викопав велике штучне озеро й на стрімких скелях збудував фортецю, в якій його новий володар зберігав свої скарби. Через кілька років Мінос з великим флотом вирушив до Сіцилії, щоб забрати назад Дедала. Однак загинув під час війни, яка саме почалась, а Дедал дожив до глибокої старості, оточений загальною пошаною.

У легендах про царя Міноса є частка правди, підтверджена розкопками, проведеними на Криті в нашому столітті. У Кноссі знайдено царський палац, що мав простору, кількаповерхову, майже сучасну конструкцію і міг видатися стародавнім людям якимсь надзвичайно заплутаним лабіринтом. Усе знайдене в цьому палаці — картини, скульптури, декоративний посуд, коштовності — свідчить про високу цивілізацію. Її назвали за іменем Міноса мінойською або егейською, бо вона була поширена на островах та на узбережжі Егейського моря. Творцем її був якийсь грецький народ невідомого походження. Мова його теж невідома. Коли егейська цивілізація досягла найбільшого розквіту, греків не було ще ні на Криті, ні в пізнішій Греції. Вони прийшли варварами з півночі і своїм навальним вторгненням зруйнували квітучі міста критських володарів, хоч самі підпали під вплив їхньої культури, запозичили в них писемність, яку нещодавно розшифрували і яка розповіла про ті далекі часи, що вже для самих греків були епохою міфів та легенд.

В Етолії, країні, розташованій між пінистими потоками Ахелою і широкими водами Евану, царював Ойней з дружиною своєю, прекрасною Алтеєю. Щастя їхнє стало повним, коли прийшов на світ син, Мелеагр. Але на сьомий день після його народження Алтея побачила дивний сон. Йй приснилося, що в кімнату ввійшли три Мойри, богині долі, і стали біля вогнища. Клото напророкувала Мелеагру хоробрість, Лахезіс — незвичайну силу, а богиня Атропа сказала, що він буде невразливим до будь-яких поранень і житиме доти, доки не згорить дотла головешка, яка саме зараз палає в огнищі. Алтея прокинулася страшенно перелякана. Побігла, вихопила з вогнища головешку, загасила її і сховала на дні в обкованій скрині.

Минали роки, Мелеагр виростав на втіху батькам. Одного разу, після жнив, того року багатих, як ніколи, Ойней приносив богам у подяку жертви. Щохвилини то корова, то теля, то бик падали під жерцевим ножом на жертovníк, і в небо здіймався стовп жирного диму. Всім богам по черзі було віддано належну шану, забули тільки про Артеміду, володарку лісів. Дочка Латони розгнівалася і наслала на царські володіння величезного вепра, який спустошував поля, дощенту руйнував хати, пожирав людей. Країну охопив панічний страх.

Мелеагр був тоді в розквіті сил. Він прагнув показати себе і водночас урятувати вітчизну від напасті. Він ударив у бронзовий щит і розіслав по всій Греції оповісників, запрошуючи всіх на полювання, на велике полювання! Звідусіль ішли герої. Афінянин Тезей вів свого фессалійського друга Пейрітоя; з багатой Фтії поспішав Пелей, батько Ахіллеса; з Лакедемона прибули Кастор і Полідевк, два брати, схожі один на одного, мов дві краплі води; з піщаного Пілосу з'явився молоденький Нестор, той самий, котрий потім дожив до ста років і допомагав троянським вождям своїми порадами й досвідом. Ойней двір засяяв розкішними обладунками, заповнився безліччю слуг, а в садібі з ранку до ночі ганяли собаки, численні зграї яких поприводили з собою мисливці.

Коли вже було все готове до полювання, з'явився ще один гість — нежданий: А т а л а н т а. На ній був чоловічий обладунок, волосся було стягнуте у вузол, на плечах побрязкував стрілами сагайдак, у лівій руці вона тримала лук, у правій — два списи. У неї було напівдівоче-напівхлоп'яче личко й сміливий, чистий погляд. Вона була цар-

ською дочкою. Але батько хотів мати тільки чоловіче потомство й звелів викинути маленьку Аталанту в неприступні гори, щоб вона там загинула. Дитину взяла до себе ведмедиця й вигодувала своїм молоком. Мисливці, вбивши її матір, знайшли дівчинку у ведмежому барлозі. Відтоді вона росла у лісовій хатині, серед нетрів, і виросла здоровою, дужою, трохи дикуватою дівчиною. Коли один з опікунів почав залищатися до неї, вона втекла, бо дала собі слово, що ніколи не вийде заміж, а залишиться дівчиною, як Артеміда. Дорогою на неї напали кентаври, та вона відлупцювала їх і прогнала. Жила вона самотньо, завжди була озброєна з ніг до голови, полювала в лісах на дичину, а коли хотіла пити, ударом списа добувала із скелі струмисько чистої, холодної води.

Цар Ойней широко привітав Аталанту, герої назвали її своїм товаришем, Мелеагр відчув, що може закохатися в неї. На другий день удосвіта вирушили на полювання.

Зима того року була сувора, випав пухнастий сніг — добра прикмета для мисливців, яким легше було на снігу знайти сліди звіра. Облава оточила калідонські ліси широким колом. Били в мідні казани, гуркотіли тріскачками, всі галасували, щоб сполохати вепра. Але він десь так причаївся, що його не було й чути. Спустили собак, що мали дуже тонкий нюх, проте за годину вони повернулися засоромлені, підібгавши хвости. Марні пошуки тривали аж до вечора. Довелося заночувати в лісі. Спорудили нашвидкуруч курені з хвої і вистелили всередині сухим гіллям. Мелеагр поставив свій курінь поряд із Аталантиним і приніс їй кілька оберемків сухого листя, щоб було м'якше спати. Посеред табору розклали велике багаття і всю впольовану за день дичину засмажили на рожнах. У всіх було порожньо в шлунках, тому їли, аж за вухами лящало. Собакам дісталися тільки найбільші кістки.

Усі ще спали, а нагоничі з першими сонячними променями вже зчинили галас. Мисливці поскоплювались, озброїлися й поставали за деревами на чатах. Гамір облави стих, почувся тріск дерев. Рушив вепр. У глибині лісу протікав струмок, невидний серед верб. Страхітливий звір продерся між вербами, крига на струмку тріснула під його ратицями, й зачлупотіла вода. Його ще не видно було в чорній гушавині, але вже виразно було чути зловісне рохкання, свист і шум, наче насувалася гроза. Він був один, а здавалося, ніби суне ціле стадо. Нарешті вепр продерся крізь зарості і став на галявині. Наїжений, з піною на рилі, він клацав великими, мов шаблі, іклами і місив сніг, наче топтав воро-

га. Він був величезний, схожий на чорну гору, в якій падали дві криваві западини очей. Вилетіла одна стріла і вцілила кабанові в око. Це Аталанта почала полювання. Вистріливши, вона метнулася вбік і заховалася. Вепр стрибнув на те місце, звідки вилетіла стріла. Розлютований побіг навколо дерева, і тоді кілька списів, кинутих одночасно, вп'ялись у його тіло. На нього накинулися собаки й почали рвати. Вепр струшував їх, відштовхував, давив, виривав їм іклами нутрощі, а сам щоразу все більше знесилювався, стікаючи кров'ю. Та ось Мелеагр поціливі його списом у саме серце і вбив.

Він був переможцем, і йому належала нагорода — вепрова шкура. Про це довго сперечалися, та все ж визнали його першість. Тоді сталося щось неймовірне: Мелеагр, засліплений коханням до Аталанти, віддав їй голову звіра як почесний дар за перший постріл. Зчинився галас. Він віддав перевагу жінці перед чоловіками, та ще такими уславленими героями! Насуплені і ображені гості відійшли вбік, але на Мелеагра з докорами й погрозами накинулись дядьки — брати цариці Алтеї. Сварка перейшла в бійку, і Мелеагр повбивав дядьків.

Цариці Алтеї відразу розповіли про все. Вона спокійно вислухала. Отже, її син перестав бути її сином. Заради любові до жінки він зганьбив честь дому, честь царського роду. Рішуча й незворушна, як богиня помсти, Алтея відчинила обковану скриню, що стояла в кутку спальні. Там було багато розкішних уборів, перекладених пахучим зіллям. Вона витягала їх один за одним, розкладала на лаві, розгладжуючи складки. Під останньою сукнею, на самому spodі, лежав чорний шмат обгорілого дерева. Коли вона взяла цю головешку приречення, в неї затремтіла рука. Поволі, важко, ніби це було важенне поліно, Алтея піднесла його до вогнища й кинула туди. Вогонь жадібно охопив дерево й запалив. Цариця не могла відвести погляду від головешки, яка тріскотіла і зойкала, палаючи кривавим полум'ям. А в цю мить посеред лісового табору молодий Мелеагр захитався, відчувши усередині пекучий, невимовний біль. Він упав, зблід, ніби з нього витекла вся кров, очі його згасли, і він умер.

Аталанта повернулася до батька. Після стількох років він прийняв цю вигнану колись дитину як незаслужений дар богів, оточив її піклуванням і ласкою. Побачивши, що з нею трапилося якесь лихо, нічого не розпитував її. Та він багато про що й сам здогадався, бо і в аркадійські гори дійшли чутки про калідонське полювання. Однак через

кілька тижнів батько дуже обережно й лагідно сказав Аталанти, що вона повинна вийти заміж. Він добродушно жартував, що йому вже час бавити внуків. На диво, Аталанта згодилася швидко й спокійно. Тільки поставила одну умову: вона віддасть свою руку тому, хто пережене її. А кого пережене вона, того вб'є, як собаку. Так і сказала — як собаку! Спочатку це не видалося небезпечним, але коли вже кістки більше ніж десяткох женихів забіліли на сонці, круг неї стало пусто. Саме цього й добивалася дика дівчина.

Та ось несподівано з'явився новий претендент. Звали його Гіппомен. Він був зовсім не поганий собою, молодий і сильний, але доти про нього ніхто не чув. Почалося змагання. Він побіг першим, Аталанта за ним. На бігу Гіппомен упустив золоте яблуко. Дівчина нахилилася, щоб підняти його: воно було дуже гарне. За хвилину Гіппомен упустив друге — дівчина підняла й те. Третє, четверте, одне від одного краще — як же їх було залишити?.. Ось уже і кінець. Але що це? Гіппомен давно добіг до кінця, ще тоді, коли Аталанта збирала на землі золоті яблука. Це була хитрість, якої навчила його сама богиня Афродіта. Що було робити? Аталанта вийшла заміж за Гіппомена. Щастя їхнє тривало не дуже довго. Вони накликали на себе гнів Деметри, яка перетворила їх обох у лева й левицю.

ПОХІД АРГОНАВТІВ

Цар фессалійського міста Іолка, набожний Езон, мав підступного брата Пелія, який весь час влаштував проти нього змови. М'якосердий цар завжди прощав його, аж поки Пелій, зібравши ватагу негідників, захопив палац і скинув Езона з престолу. Саме тоді в Езона народився син — Язон. Узурпатор, щоб утримати царську владу для своїх нащадків, вирішив убити немовля. Про це довідався старий слуга Езона і застеріг батьків. Ті поширили чутку, мовби їхній одинак захворів, а ще по кількох днях — що він помер. Рабині повибігали з дому і гірко заголосили. А тим часом під прикриттям ночі, єдиного свідка цих хитрощів, мати, сповивши Язона в пурпурові пелюшки, віднесла в печеру до кентавра Хірона.

Під наглядом мудрого півбога хлопець виховувався до двадцяти одного року, зберігаючи чистоту мови, помислів і звичаїв. Він нічого не знав про своє походження. Ставши дорослим юнаком, він подякував Хіронові й пішов у світ шукати пригод і слави. Одного разу він спинився біля річ-

ки, досить глибокої. Шукаючи броду, юнак дійшов до того місця, де річка утворювала широке мілке плесо. В цю мить перед ним з'явилася старезна бабуся й попросила перенести її на той берег. Язон охоче взяв її на спину і, перестрибуючи з каменя на камінь, перебіг на другий бік. Бабуся подякувала йому, побажала щастя і зникла. Царевич не знав, що то була богиня Гера, яка хотіла таким чином випробувати доброту його серця. Відтоді володарка небес стала його найдоброзичливішою опікункою.

Погода стояла чудова, і Язон, переповнений радістю молодості, йшов так швидко, що й не помітив, як загубив у річковому мулі одну сандалію. Десь під обід він побачив мури міста. То був Іolk. За містом ріс священний гай, а в тім гаю стояв найстародавніший жертovníк Посейдона, і на ньому в цей час приносили жертву. Серед жерців, сяючи золотом і пурпуром, молився заклопотаний і похмурий цар Пелій. Його гризли турботи. Нещодавно він послав гінців у Дельфи, і оракул зробив йому грізну пересторогу: «Уникай зустрічі з чоловіком, який буде водночас чужоземцем і земляком, який спуститься з гір, узутий в одну сандалію, і, прямуючи на захід, ввійде в славний Іolk».

З того часу Пелій не знав спокою. І навіть у цю мить, приносячи жертву й молячись богам, він тривожно озирався й пильно дивився на ноги всіх, хто проходив мимо жертovníка. Раптом помітив Язона й затремтів. Перед ним стояв русявий, вродливий юнак, міцний і високий, у крилатому дорожньому капелюсі, підвішеному на стрічці за плечима, із списом у правій руці, взутий тільки в одну сандалію. Пелій показав на нього розпорядникові і звелів запросити до палацу.

Язон ще ніколи досі не розмовляв з царями, але, опинившись перед Пелієм, не злякався. Сміливо сказав, як його звали. Тоді цар спитав:

— Що б ти зробив, Язоне, якби був царем і знав, що маєш загинути від руки одного з твоїх гостей?

— Я послав би того гостя на пошуки золотого руна.

— Чудово,— мовив цар.— То знай же, що це саме ти і є. Отож іди й принеси мені золоте руно.

Язонові відібрало мову. Ще до сьогоднішнього дня він був нічим і раптом став людиною, якої бояться царі. Коли він виходив з палацу, до нього підійшов старий слуга, той самий, який колись попередив його батьків про гнів Пелія, і розповів йому історію його роду. Потім слуга провів його до Езонової оселі. Колишній цар з дружиною і кількома рабами жив у бідній хатині тихо й відособлено, щоб не при-

вертати до себе уваги мстивого брата. Побачивши дорослого сина, Езон заплакав. Язон, глибоко зворушений батьковим нещастям, вирвався з його обіймів і побіг до палацу. Він у вічі сказав Пелієві про його негідну поведінку й зажадав, щоб той повернув багатство і владу. Хитрий цар відповів:

— Я став слабий і віддам тобі скіпетр, який уже обтяжує мої руки. Але ми говорили про золоте руно. Отож знай, цар Іолка мусить спочатку привезти руно золотого барана, інакше він накличе на себе гнів богів. Іди принеси його, як ти пообіцяв, і повертайся з благословенням богів, щоб сісти на престол у багатому Іолку.

Дивна була історія того золотого руна. Язон докладно знав її з оповідей Хірона.

У стародавньому беотійському місті Орхомені жив цар Атамас, якому дружина Нефела народила двох дітей: сина Фрікса і дочку Геллу. Коли Нефела померла, Атамас одружився з Іно, дочкою фіванського царя Кадма. Іно була злою мачухою і хотіла позбутися пасербів. Вона намовила жінок з Орхомена ошпарити посівне зерно окропом і таким чином викликати в країні неврожай. Так і сталося. Коли хліба не зійшли, Атамас відрядив гінців до оракула запитати, як відвернути божий гнів. Іно підкупила гінців, і вони принесли цареві відповідь, яку вона підготувала сама: боги вимагають, щоб їм принесли в жертву царських дітей.

Але й Нефела пильнувала дітей. Материна душа з'явилась у сні Фріксові й веліла йому тікати разом із сестрою. Нехай уночі вийдуть за місто, там на них чекатиме баранчик, який віднесе їх, куди вони захочуть. Фрікс одразу прокинувся, а його мала сестричка спала. Він узяв її на руки й вийшов з міста. Ще здалеку він почув мекання баранчика. Це була чудесна тварина, божественного походження, уся вкрита золотим руном. Баранчик умів промовляти людським голосом і літати в повітрі. Діти сіли йому на спину і, тримаючись за золоту вовну, їхали, мов на конику. Баранчик пролітав над горами, островами й морем швидко, мов ластівка. У вузькій протоці, що відокремлює береги Азії від Європи, зненацька знялась буря. Мала Гелла, злякавшись високих хвиль і завивання урагану, знепритомніла і впала в море, яке відтоді називається Геллеспонтом. Фрікс висадився в Колхиді, країні біля Чорного моря, де й жив спокійно до кінця своїх днів. Баранчика він годував і доглядав, аж поки той зістарився і сам попросив, щоб його вбили. Фрікс приніс його в жертву Зевсові, а золоте

руно цар Колхиди Еет повісив на дубі в священному гаю Ареса.

Усе це Язон пригадав собі, повертаючись від Пелія. Він був саме в тому віці, коли ні про що так палко не мріють, як про великі подвиги й славу. Тому Язон не вагався, коли трапилась така справді виняткова нагода. Він розіслав по всій Греції гінців, закликаючи охочих узяти участь у заморському поході. Ще ніколи Іolk не бачив серед своїх мурів стільки відважних мужів. Жителі міста, облишивши свої справи, збиралися біля міських брам і дивились, як прибували дужі, високі, уславлені видатними перемогами герої, оточені великим почтом. Першими з'явилися ті, які завжди опинялися там, де можна було проявити силу чи відвагу: богоподібний Геракл із своїм сином, прекрасним, як сонячний день, Гілом, Тезей, Пелей, Пейрітой, Кастор і Полідевк, Мелеагр, Нестор, бистроокий Лінкей, погляд якого сягав морських глибин. Потім прибули менш відомі, хоч не менш відважні герої, аж поки зібралось п'ятдесят учасників. До них приєдналися натхненний співець Орфей і Аполлонів син Асклепій.

Збудували великий корабель і назвали його «Арго», що означає «швидкий». Сама Афіна наглядала за цією роботою. У ніс корабля вставили шматок священного дуба з Додони. Цей шматок говорив людським голосом і вказував дорогу в морських просторах. Треба було вибрати вождя. Погляди всіх звернулися до Геракла. Однак він сказав:

— Нехай ніхто не наважується вшановувати цією честю мене чи себе. Той, чиє нещастя зібрало нас, повинен керувати нами.

І Язон став вождем походу аргонавтів. Він приніс жертви морським богам. Орфей заграє на лірі, і швидкий «Арго», відв'язаний від причалу, вплив на блакитний морський обшир. Погода стояла чудова. Теплий, але сильний вітер напинав вітрила, отож весла були непотрібні. Герої їли, попивали солодке вино й розповідали про свої пригоди. У дуже доброму гуморі вони прибули до Лемносу й вийшли на берег відпочити та розважитись.

На цьому острові панували дивні звичаї. Тут зовсім не було чоловіків, порядкували самі жінки; це тому, що кільканадцять років тому лемнійки накликали на себе гнів Афродіти. Через заклання богині від них почало так неприємно пахнути, що чоловіки відчували до них відразу і, розлучившись з ними, надумали взяти собі жінок з сусідньої Фракії. Тоді лемнійки змовились і за одну ніч повбивали всіх чоло-

віків. Певно, згодом у них зник той неприємний запах, бо аргонавти пробули в цьому жіночому царстві два роки, а Язон, закохавшись у царицю, взагалі не хотів і чути про дальшу подорож. І тільки Геракл суворими докорами пробудив у ньому колишній войовничий дух.

З Лемносу аргонавти попливли на острів, де було розташоване місто Кізік. Але звідти не могли виїхати через зустрічні вітри. Тоді вони пішли на недалеку гору, присвячену Великій Матері богів, і там гаряче помолились. Богиня виявила до них незвичайну милість. Дерева вкрилися плодами, а земля під ногами героїв прикрасилася розмаїтими квітами. Леви вийшли з своїх печер і стали перед ними, помахуючи хвостами. Із священної гори забило велике джерело, яке місцеві жителі з того часу називали Язоновим джерелом. Сповнені надій аргонавти спустились до пристані і застали там Геракла, який бився з велетнями. Поки аргонавтів не було, до моря збіглися дикі люди, здоровенні й дуже сильні, почали завалювати вихід з порту кам'яними брилами, щоб спіймати корабель, як звіра в ямі. Геракл дав собі раду з ними, а тих, кого він не встиг убити, повалили герої, які саме наспіли. Гарна погода, попутний вітер сприяли подорожі аргонавтів, які пливали вздовж берегів Фракії, аж поки прибули до місцевості, де жив сліпий цар-віщун Фіней. За те, що він самовільно пророкував людям майбутнє, боги покарали його сліпотою та ще й наслали на нього Гарпій — жорстоких потвор з жіночим обличчям і тілом птаха. Вони прилітали, як тільки Фіней сідав до столу, вихоплювали в нього їжу або так забруднювали її гидотою, що до неї не можна було доторкнутись. Бідний цар просто вмирав з голоду. В подяку за добре пророкування аргонавти звільнили його з-під влади Гарпій; сини бога вітру Борея, Калаїд і Зет, кинулися за ними в погоню і прогнали далеко за межі країни — Гарпії більше не повернулись.

Біля входу в Чорне море, там, де тепер відкривається сріблястий коридор Босфору, прохід закривали дві дивні скелі, звані Сімплегадами. Щохвили вони сходились, ніби хотіли обнятись, і знову розходились, відкриваючи намить прохід. Жодний корабель не був спроможний проплисти там, бо його могло розтрощити в кам'яних лабетах цих скель. Аргонавти, за порадою Фінея, спинилися перед самісінькими Сімплегадами й спочатку випустили голуба. Птах пролетів так швидко, що скелі, які з'єдналися, вирвали в нього лише кілька пір'їнок з хвоста. Герої, скориставшись хвилиною, коли скелі розійшлися, дружно взяли-

ся за весла й пропливли так швидко, що скелі встигли тільки розтрити шматок дерева на кормі корабля. Сімпегади завмерли й відтоді більше не ворухнулись, Орфей, який під час небезпечної переправи весь час грав на лірі й співав божественні пісні, згодом розповідав, що то його чарівна музика спинила Сімпегади.

Через кілька днів аргонавти прибули до берегів Колхиди. Герої міцними канатами прив'язали корабель до скель на пристані і подалися в столицю. Біля підніжжя Кавказьких гір, де колись страждав Прометей, стояв розкішний палац. Бронзові колони підтримували балкони й тераси, зарослі плющем, виноградом і квітами. У дворі були чотири фонтани. З двох лилося молоко та вино, з третього — пахуча олія, а з четвертого витікав чарівний струмінь, який узимку був гарячий, а влітку холодний, мов лід. Геракл не поділяв захоплення товаришів, він казав, що вже бачив таке у цариці Омфали і ще десь.

Цар Еет за чемною усмішкою приховав своє збентеження, яке охопило його, коли він побачив могутніх воїнів. Вислухавши, чого вони прийшли, цар сказав:

— Я не відмовляю благородному Язоні в золотому руні, хоча це талісман, що дає щастя моїй землі. Але хай він, за рицарським звичаєм, покаже свою силу й відвагу. У мене є пара биків — дарунок Гефеста. Вони бронзові, а з їхніх пащ і ніздрів вибухає нищівний вогонь. Нехай Язон запряже цих биків у плуг, виоре Аресове поле, посіє драконові зуби, які я йому дам, і переможе воїнів, що народяться з цього посіву. А тоді вже він матиме справу тільки з драконом, який стереже в гаю золоте руно.

Наступного дня, як тільки світанок прогнав з неба блискучі зірки, усе живе поспішало на священне Аресове поле. Окремо стали колхидці й окремо — греки на чолі з Язоном. Цар Еет у пурпурі і з скіпетром у руці сидів на узвишші. Посередині був великий порожній майдан. На ньому нетерпеливилися Гефестові бики, викидаючи полум'я з діамантових ніздрів. Від їхнього дихання навколо вигорала трава. Запанувала тиша, бо до биків ішов Язон — голій, блискучий від оливи, якою змастив своє тіло, гарний, мов статуя бога. Страшні голови з залізними рогами повернулися до нього, бронзові ратиці зловісно били об землю, грізний рик виривався в блакитне небо. Язон ішов без страху. Наблизився до потвор, ніби не відчуваючи їхнього отруйного подиху, сміливою рукою зігнув їхні шиї під ярмо, запряг у плуг і погнав через поле. Колхи були приголомшені. Греки радісно скрикнули.

Коли поле було вже зоране, герой посіяв на ньому драконові зуби. За кілька хвилин з отруйної ріллі виріс загін воїнів, які спрямували свою зброю на царевича з Іолка. Та він і тепер не злякався, а вхопив величезний камінь і кинув його на драконових синів. І сталося неймовірне чудо: ті, що хвилину тому лавиною наступали на нього, повернулися один до одного й почали битися, мов запеклі вороги. Ще й сонце не зайшло, а вони вже всі лежали мертві на землі, з якої вийшли кілька годин тому. І тоді народ ринув на майдан. Товариші обнімали й цілували Язона, а колки, занімівши від подиву, дивилися на гарного юнака, що в цей день здобув собі безсмертну славу.

Тільки Геракл щось буркотів і хитав головою. Здавалося, ніби він чомусь не довіряє. Язон уникав його погляду, бо сумніви Геракла мали підставу. Царевич з Іолка звершив усі подвиги за допомогою жінки. Дочка Еета, Медея, закохалася в нього, як колись Міносова дочка Аріадна в Тезея. Закохалася з першого погляду, тільки-но він прийшов до них, сміливий, вродливий і зовсім не схожий на чоловіків, яких вона бачила доти. Вона була чарівницею і допомогла обранцеві свого серця: дала йому чудодійний бальзам. Язон намастився ним і став невразливий — не боявся ні ран, ні вогню. В його тіло вступила надлюдська сила, а магичне зілля зробило так, що йому не шкодило отруйне дихання потвор.

Без Медеї Язон ніколи не зміг би ні перемогти бронзових биків, ані взяти золоте руно із священного Аресового гаю. Язон пішов туди вночі. На крислатому віковому дубі висіла шкура божественного баранчика, світячись у темряві, як зоряне небо. Біля дерева чатував дракон, який ніколи не спав. Герой облив його відваром з чародійного зілля і тричі вимовив слова, які приборкують навіть розбурхане море й повноводі ріки. Медея була з ним. Вона випромінювала велику силу, і під впливом її погляду, магичних слів і відвару чародійного зілля сон склепив повіки гадові. Дракон розтягнувся, мерехтячи своїми численними кільцями, ніби хвиля, що безшесесно лягає на берег. У цю ж мить Язон відрубав йому голову й зірвав з дерева золоте руно.

Сповнений гордістю і радістю, вивозив Язон із Колхиди золоте руно, разом з ним раділа Медея, яка втекла з батьківського дому. Вони відпливли рано-вранці. Близько полудня помітили на обрії корабель, за ним другий, третій, цілу флотилію. То цар Еет гнався за аргонавтами. Колхідські кораблі підпливали все ближче. Тоді Медея убила свого маленького брата, Абсірта, якого, втікаючи, ви-

крана з дому, порізала його тіло на шматки й розкидала по морю. Побачивши на хвилях шматки сиювого тіла, Ест зупинив кораблі, щоб позбирати їх. Тим часом швидкий «Арго» відплив далеко.

Ніхто не дякував чарівниці за рятунок. Жах охопив героїв. Караючи за нечуваний злочин, Зевс відвернувся від аргонавтів. Почалися дні злигоднів і поневірянь. Невелику відстань від Азії до Греції вони долали багато років: їхньому поверненню перешкоджала то буря, то якась грізна небезпека. Не було міста на заході і на півночі, де не лишився б про них спогад: тут вони збудували храм, там запровадили ігри, в іншому місці билися з дикими племенами. Вони поверталися вкриті славою.

Увесь Іолк вийшов вітати Язона. В натовпі, який зібрався, не було тільки старого батька. Він лежав дома безнадійно хворий. Коли Язон увійшов, старенький не впізнав сина, бо очі його були вже звернені в потойбічний світ. Царевич так вірив у всемогутність Медеї, що й зараз пильно вдивлявся у її обличчя, сподіваючись вичитати на ньому обіцянку, що подавала б надію. Чарівниця кивнула головою. Вона й справді мала велику силу. Їй служили духи повітря, землі, неба, вітри, гори, ріки, озера, різні лісові й нічні божества. За їхньою допомогою вона могла повертати течії струмків, зупиняти ріки, розбурхувати спокійне море, збирати й розганяти хмари, втихомирювати й насилати вітри, зрушувати скелі й виривати з землі ліси; за її велінням здригалися гори, стогнала земля, виходили з могил покійники, сонце і навіть рожева зоря вкривалися мертвотною блідістю.

На небі світив повний місяць. Медея вийшла з дому сама, не підперезана, боса, волосся в неї спадало на голу спину. В руці вона несла серп. Ішла через долини й ущелини Фессалії, стинаючи бронзовим серпом трави, які мали приховану силу. На дев'яту ніч вона повернулася з оберемком чародійних трав. З дерну вона склала два жертovníки: для Гекати, богині чарів, і для богині молодості. Прикрасивши їх зеленими галузками і листям, принесла в жертву підземним богам чорну вівцю, виливши її кров у викопані біля жертovníків ямки. Потім ще тричі приносила жертви з меду, змішаного з молоком, з вина і води, щоб ублагати богів смерті не зазіхати на Езонове життя. За наказом Медеї тіло старого винесли й поклали на траві. Тоді вона звеліла всім одійти. З розпущеним волоссям, як вакханка, вона обійшла довкола палаючих жертovníків, узяла смолоскип, вмочила його в кров тварини, запалила

від жертвовного вогню і тричі очистила Езонове тіло вогнем, водою та сіркою.

А в цей час у мідному котлі варилося зілля. Медея додала до нього роси, що впала з місяця, пир'я вампіра і таємничого каміння, принесеного з найдальших земель Сходу, трохи піску, вимитого морським припливом, кілька клаптів шкури отруйної змії і ще безліч усякої всячини. Коли все це закипіло так, що аж піна вкрила вінця посуду, Медея гострим мечем розітнула старому шию і влила в рану приготований відвар. Езон підвівся і став бадьорий, мов сорокалітній чоловік.

Звістка про це чудесне омолодження розійшлася по всьому світу. В самому Іолку говорили про нього цілими днями й ночами. А найбільше в палаці царя Пелія, який був старий і хворий. Дочки його довго радилися між собою і нарешті пішли до Медеї, щоб вона те саме зробила для їхнього батька. Медея знала, скільки лиха заподіяв Пелій Язоновій сім'ї, а тому що серце в неї було жорстоке, вона й помсту задумала жорстоку. Приготувала все, як і першого разу, але вкинула в казан не чудодійне зілля, а інше, що зовсім не мало сили. Потім звеліла дочкам убити батька й порубати його тіло на шматки. Коли вони зробили це, Медея поклала криваві останки в казан і пішла собі. Мимовільні батьковбивці збожеволіли з розпачу. Язонові тепер було небезпечно залишатися в Іолку. Всі забули про колишні Пелієві гріхи і були охоплені ненавистю до чарівниці з Колхиди. Подружжя потайки втекло з міста.

Після походу Язон став народним героєм, і перед ним усюди гостинно відчинялися двері. Найпривітніше зустрів його цар Корінфа, Креон. Він оддав йому частину палацу для житла і чути не хотів про від'їзд. Та й сам Язон не думав про це, відколи заприятелював з дочкою Креона, прекрасною Креусою. Правда, Медея теж була гарна. У неї було чорне волосся і чорні очі, що палали незвичайним вогнем. Сам Зевс закохався в неї, але вона відкинула його зальоти. А Креуса, проста й тиха гречанка, вабила Язнове серце своєю лагідною чарівністю. Йому було з нею добре й спокійно. Медеї він завжди боявся. Вона мала жорстоку силу, про яку він не міг думати без страху. Та ще й усвідомлення того, що він усім завдячує їй, було Язонові прикре, неприємне й палило його соромом. До того ж він відчував у ній щось чуже. Вона носила яскраве східне вбрання, яке дивно вирізнялося поряд із скромним одягом Креуси.

Бачачи, що корінфська царівна стає все прихильнішою

до нього, Язон набрався відваги й розповів Медеї правду: що він не кохає її, що заморські шлюбні в Греції незаконні і він має намір одружитися з Креусою. Він аж здивувався, що його слова майже не справили враження на Медею. Вона покійно поцілувала його в руку, подякувала за все добре, що знала від нього, і сказала, що збереже про нього найкращі спогади. А для нареченої зробила шлюбний дарунок — напрочуд гарну сукню.

На другий день мали відбутися заручини Язона й Креуси. Царівна зняла з себе пеплос і хітон і на голе тіло наділа дарунок Медеї. Сукня облягла її тіло, міцно приліпилася до нього й пекла, як вогонь. Золотий вінець на скронях тлів, і полум'я поповзло по її блідих щоках. Пробували гасити вогонь, але вода перетворювалась у пару й окутувала царівну молочною хмарою. Ніщо не допомогло. Вбрання, намочене в отруйних соках різного зілля, вп'ялося в тіло, і бідна дівчина горіла живцем. Вона кричала в смертельних муках. А Медея, почувши зойки Креуси, повбивала своїх дітей і на колісниці, запряженій крилатими драконами, втекла в Афіни. Тіла її синів корінфяни поховали в храмі Гери, і на їхній могилі щороку відбувалося богослужіння.

Невідомо, що сталося з Язоном. Кажуть, ніби через якийсь час він знову зустрівся з Медеєю. Вони простили одне одного й виїхали в Колхиду. Старий Еет радів поверненню зятя, бо не мав спадкоємця, а його царству загрозували вороги.

ІСТОРІЯ ТРОЯНСЬКОЇ ВІЙНИ

ОБЛОГА ТРОЇ

Морська німфа Фетіда була така гарна, що Зевс і Посейдон, коли були ще нежонатими, хотіли одружитися з нею. Але їх застерегла Феміда, пригадавши давнє прощтво, що ця гарненька дівчина народить сина, який буде могутніший за свого батька. Це відразу охолодило запал богів. Жоден з них не хотів виростити могутнішого від себе нащадка. Тому вирішили віддати Фетіду заміж за людину. А в німфу саме закохався фессалійський царевич Пелей. Та вона не хотіла його. Коли він підходив до неї, Фетіда втікала, а коли пробував спіймати, зникала, раптом змінюючи свій вигляд. Вона то ставала вогнем, то водою, то левом, то змією, набирала різних форм, ставала то зовсім невловною, то несказанно жахливою. Закоханий юнак не відступався, а коли ловив її в обійми, не відпускав, навіть якщо його палило полум'я чи дряпали лев'ячі пазури. Нарешті богиня скорилася долі.

Весілля справили в печері доброго кентавра Хірона, який заміняв молодому батька. Гермес та Іріда сповістили богів, і всі вони з'явилися, принісши молодятam розкішні подарунки. Хірон подарував їм чудовий спис із ясеня, Посейдон — пару безсмертних коней, Гефест — загартований меч, Афродіта — золотий келих, Гера — прекрасне вбрання, Афінa — флейту незвичайного звучання. Кожен дарував щось гарне чи корисне, а тещь, Нерей, старий морський дід, приніс банку чудової солі, яка збуджує апетит і поліпшує травлення. Щедро лився нектар, і від амброзії йшов такий п'який аромат, що гірські й лісові німфи, котрих, звичайно, не запросили, підповзали до входу, щоб нанюхатись чарівних пахощів і поглянути на препишні туалети олімпійських богинь.

Серед такого веселого бенкетування несподівано появився небажаний гість — Еріда, богиня розбрату. Знаючи її сварливий характер, Зевс велів не посилати їй

запрошення. Вона прийшла, щоб відомстити за це. Кинула на бенкетний стіл золоте яблуко з написом: «Найпрекраснішій». І богині відразу почали сваритися. Найголосніше кричали Гера, Афіна й Афродіта. Кожна вважала, що яблуко має належати їй. Зчинилося таке пекло, що мусив втрутитися Зевс. Коли всі вгамувалися, він сказав, що суперечку вирішить молодий пастух Паріс: який богині він оддасть золоте яблуко, тій воно й належатиме.

Паріс був сином Пріама, царя Трої — міста, розташованого на узбережжі Малої Азії⁴⁰. За кілька днів до його народження мати, Гекуба, побачила вві сні, що вона народила смолоскип, від якого загорілось усе місто. Ворожбити пояснили, що син, якого вона народить, спричиниться до загибелі держави. Тому немовля віддали пастухам, щоб вони віднесли його в ущелину гори Іди й там покинули. Так вони й зробили. Та через кілька днів один з тих пастухів, проходячи мимо місця, де покинули дитину, побачив, як ведмедиця годує Паріса своїм молоком. Пастух розчулився і забрав хлопчика додому. Пасучи стада названого батька, Паріс виріс гарним пастухом і нічого не знав про своє царське походження.

Він обдирав зелену кору з вирізаної стеблини очерету, коли перед ним з'явився Гермес. Паріс зняв капелюха й чекав, що скаже цей гарний чужинець. Але те, що він почув, було таке неймовірне, що Паріс попросив ще раз повторити. Врешті він зрозумів, сів на камені і почав судити трьох богинь, які підійшли до нього ближче, щоб він міг добре роздивитися їх.

Гера перша ступила крок і мовила: «Я цариця неба. Якщо віддаси яблуко мені, будеш великим царем, і народи схиллятимуться перед тобою, приносячи багату данину». Паріс подумав, що він справді бідний, а курінь, у якому він живе, під час дощів протікає. Царські палаци дуже гарні, і в них можна до полудня спати на пурпурових подушках. Міркуючи так, він дивився на посріблені снігом гори, на зелені луки, на ліси, які темніли вдалині, і раптом йому здалось, ніби хтось відгородив його від тих радісних просторів срібними дверима царського палацу, які з протяглим скреготінням зачиняються за ним.

Він оговтався і зупинив свій погляд на гордій постаті Афіни. Та мовила: «Я зроблю тебе наймудрішим з людей, якщо ти оголосиш справедливий вирок і віддаси яблуко мені». Молодий пастух пригадав одного сивого дідуся, котрий якось проходив селом; про нього казали, що він дуже мудрий. Але обличчя в нього було зморщене, очі смутні.

Його роздуми перебив ніжний голос Афродіти: «У далекій Спарті, в домі царя Менелая, живе найпрекрасніша в світі жінка — Єлена. Я віддам її тобі». Паріс не вагаючись віддав золоте яблуко Афродіті.

Невдовзі після цього суду на горі Іді в Трої було влаштовано публічні ігри. Паріс брав участь у змаганнях, став переможцем і так сподобався своєю вродою та привабливістю, що юнака взяли до царського двору. Через кілька днів розкрилася таємниця його походження. Старий цар Пріам плакав з радощів, плакала добра цариця Гекуба, усі забули про зловісне пророцтво і прийняли Паріса в грона царевичів. Тепер він міг здійснити свій давній намір. Він підібрав собі почет із знатних людей, сів на корабель і вирушив морем до прозорих Евровтих бродів, біля яких була розташована Спарта.

При лакедемонському дворі гостя сердечно зустріли. Усі були йому раді, а цар Менелай страшенно шкодував, що мусить виїхати у важливих справах. Прощаючися з Парісом, він просив, щоб той вважав його дім своїм і гостював, аж поки він повернеться. Але троянський царевич тієї ж ночі викрав його дружину Єлену і виїхав з нею до Трої. Уся Греція завирувала, дізнавшись, як заморський варвар знехтував священним законом гостинності. Було вирішено почати війну. Головним вождем став Агамемнон, цар Аргоса й Мікен, Менелай брат.

На рівнині під беотійським містом Авлідкою зібралися війська всієї Еллади, а на фіолетовому морі гоїдалися споряджені в дорогу чорні кораблі. Цар Агамемнон у золотому обладунку, з пурпуровим плащем на широких плечах оглядав своє військо. Він стояв на пагорбі, а перед ним проходив стрій воїнів. Велетень Аякс, син Теламона, із своїм братом Тевкром, неперевершеним лучником, вів мегарців і саламінських острів'ян. Другий Аякс, син Оїлея, заповнив сорок кораблів своїми локрами; значно менший від Теламоного сина, він ходив у полотняному панцирі й пишався своїм умінням кидати спис, перевершуючи в цьому всіх ахейців. Гучногolosий Діомед командував аргівською молоддю. З далекого Пілосу й прекрасних долин Арени прийшов старий Нестор, за яким пливли дев'яносто великих кораблів; ще відважний воїн, він був особливо незамінний на радах, бо пам'ятав великі давні часи. З Ітаки, з-під Неріта, який шумів лісами, приплив на дванадцяти червоних кораблях хитромудрий Одиссей. Крит'янами керував уславлений списоносець Ідомоней. Жителі глибокого Лакедедону,

Фар, Спарти і Мессенії, де літають зграї голубів,— виконували команди Менелая, який появився з шістдесятьма човнами. Воїни йшли звідусіль: беотійці й фокееяни, абанти з відважними серцями, і ті, хто володів Афінами, країною великодушного Ерехтея, і з-під чарівної Мантінеї, і з священних Ехінадських островів, і з Родосу, і з квітучих лук Піразу, і жителі Фери, розташованої біля Бебейських вод, і жителі морозної Додони. За царем Агамемноном ішло найбільше військо: з гарних Мікен, і з багатого Корінфа, і з чудових вулиць Клеон — з усього аргівського узбережжя.

Бракувало тільки Ахіллеса, сина Пелея і Фетіди. Від цього юнака залежала доля походу: оракули провістили, що без нього не здобути Трої. Дізнавшись про це, мати перевдягла його дівчиною і заховала при дворі Лікомеда серед царських дочок. Молоденький царевич був такої піжної вроди, що в жіночій сукні скидався на сестру царівен. Агамемнон послав туди найхитрішого з вождів — Одисея.

Одісей перевдягнувся мандрівним купцем, який розносить по дворах і замках різні прикраси. Сторожа в Лікомедовому палаці безперешкодно пропустила його. Царівни скрикнули від подиву, коли він розклав перед ними свій крам. Там були і великі золоті сережки з перлами, і срібні браслети, оздоблені гарною різьбою; прикраси з бурштину й слонової кістки; матерії пурпурового кольору, гіацинтового, блакитного, як море, і зеленого, мов луки, і все вигаптуване квітками або зірочками; пахла пахуча олія в коштовних флаконах з алебастру чи незнакого в Греції фінікійського скла. Усе це Одісей розкладав перед захопленими очима Лікомедових дочок і водночас пильно стежив, як кожна з них поводить ся. І помітив одну, яка стояла трохи осторонь, без особливого зацікавлення дивлячись на всі ті привабливі речі. Тоді Одісей вийняв з тайника гарний меч у бронзових піхвах. У тієї дівчини заблищали очі, і вона, зашарівшись, ухопилася за золоту рукоятку. Ще швидше схопив її за руку Одісей: «Ти — Ахіллес?» — «Так!» Одісей розповів йому, який чудовий воєнний похід готується і яка велика слава чекає його, коли він піде з ними. І Ахіллес пішов.

Та ось виникла нова перешкода — штиль на морі. Щоразу, коли спускали кораблі з канатів, вітрила опадали вздовж рей, не вловлюючи найменшого подиху вітру. Минали тижні, але навіть слабенький вітерець не брижив водної гладіні. Віщун Калхас оголосив, що розгнівана Ар-

теміда вимагає в жертву дочку Агамемнона — молоду Іфігенію. Отож послали до Мікен по неї. Вона приїхала разом з матір'ю Клітемнестрою, спокійна й весела, бо їй сказали, що відбудуться її заручини з Ахіллесом. Та дівчину не вдягнули у весільне вбрання, а сповили вовняними стрічками, наче жертвну тварину, і привели до жертovníка. Калхас підняв над нею ножа. Агамемнон затулила обличчя плащем, але в цю мить з неба спустилася богиня Артеміда, ведучи за собою лань. Вона звеліла принести в жертву лань, а дівчину забрала з собою і зробила її жрицею у своєму храмі в Тавриді.

Повіяв попутний вітер. Вожді, розмістивши військо на кораблях, зібралися на молитву. Жертovníк стояв на галявині, під явором, з-під якого витікав прозорий струмок. Раптом із-за жертovníка виповзла змія, укрита вогнистою лускою. Вона вилізла на явір, де під листям, на найвищій гілці було гніздо, а в ньому — восьмеро горобенят і дев'ять мати. Змія усіх їх пожерла і в ту ж мить сквиліла, ніби засвідчуючи видиме чудо. Калхас так пояснив це знамення: вони дев'ять років воюватимуть і тільки на десятій переможуть Трою.

Прибувши до берегів Азії, ахейські вожді послали в Трою Одиссея і Менелая з вимогою, щоб їм віддали Єлену. Незважаючи на пересторогу мудрого Атенора, троянці відкинули мирну пропозицію. Почалася війна. Грецький табір розташувався на узбережжі моря, біля витягнутих на пісок кораблів. Сірі полотнища наметів укривали великий простір, оточений довкола оборонним валом, під яким було викопано глибокий рів, наїжений гострими палями. За табором простягалась широка рівнина, яку перетинали дві річки — Сімоїс і Скамандр. Поодаль на пагорбі стояла Троя, оточена кам'яним кільцем мурів з високими баштами, серед яких виблискував бронзовими прикрасами дах храму Афін. Містом і країною правив старий цар Пріам. У центрі міста височів його палац, підтримуваний терасами, до яких вели сходи з гладеньких каменів. У палаці було п'ятдесят гарних кімнат, призначених для царських синів, які жили разом із своїми родинами. На протилежному боці, всередині двору, були приміщення царських дочок, теж одружених. Це був, за східним звичаєм, пишній, багатий двір, в якому полюбували бенкети й розваги.

Воєнні дії розгортались досить мляво. Місто відважно оборонялося, відбиваючи всі штурми; троянці, на допомогу яким прибуло багато азіатських царів, навіть самі часто робили виласки. Полем битви стала рівнина біля річки

Скамандру. І з одного боку і з другого виступали уславлені воїни в коштовних обладунках⁴¹, билися на колісницях, запряжених чудесними кіньми в позолоченій упряжі. З грецького табору, наче нестримний потік весняних вод, виривався Діомед і валив цілі зағони; величезний Аякс, мов гора, наса́дав на троянців, трошив ряди, і вороги, по́йняті страхом, тікали; Менелай, Агамемнон, Одиссей і навіть старенький Нестор мали свої славі дні, коли вони показували чудеса відваги й сили. А за вождями йшло народне ополчення — воїни, озброєні луками, пращами, списами, зчиняючи жахливий галас, здіймаючи хмари куряви, вони билися, поки було видно. Коли наставала ніч, ворожі війська відступали: греки до своїх наметів, де раби й полонені готували вечерю, а троянці — до міста, де біля брами на них чекали дружини, матері і сестри в вином, щоб підкріпити їхні сили, і з водою, щоб змити кров та куряву.

Інколи відбувалися поєдинки окремих воїнів. Вони, голосно вигукуючи, виходили на герць і доти рубали один одного мечами та кололи списами, поки хтось із них не падав мертвим. Переможець зривав зброю з переможеного і з триумфом повертався. І в поєдинках, і в загальній битві найстрашнішим був Ахіллес. Недарма його замолоду годували лев'ячими серцями і ведмежим салом. На колісниці, запряженій безсмертними кіньми, він вривався в самісіньку гущу ворожих лав, ранив, убивав і, мов пожежа, проносився над натовпом, невтомний і нездоланий. Бо в дитинстві Фетіда купала його в Стіксі — священній річці богів і зробила його тіло невразливим на всяку зброю. Але, занурюючи сина в воду, вона держала його за п'яту, і тільки в те місце, не обмите чудодійною водою, можна було його поранити. Троянці боялися Ахіллеса, і навіть Гектор, наймогутніший з троянських героїв, уникав зустрічей з ним.

Справджувалося пророцтво Калхаса. Минуло дев'ять років. Самі боги брали участь у цій безприкладній битві. На десятому році війни у грецькому таборі спалахнула пошесть. Душі героїв юрмами прямили до брами Аїда. Це Аполлон мстив Агамемнонові за його злочин: цар викрав дочку у Хріза, Аполлонового жерця.

Ахіллес скликав на раду все військо. Було вирішено, щоб головний вождь віддав полонянку. Агамемнон мусив погодитись. Однак, злий на Ахіллеса, відібрав у нього його власну рабіню, прекрасну Брізеїду. Ображений Пелеїв син присягнувся, що відтепер не воюватиме і візьме до

рук меч тільки тоді, коли троянці підійдуть до його наметів.

Для данайців⁴² настали важкі дні. Прихильний до Ахіллеса, Зевс допомагав троянцям. Гектор із своїм військом отаборився на рівнині. Агамемнон хотів помиритися з Ахіллесом, обіцяв йому золоті гори. Та герой затався і не виходив з намету. Ів жирне м'ясо биків, пив солодке вино й цілими вечорами грав на лірі. Одного дня Гектор сміливою атакою перейшов рів і вдерся на вал. Переаякани греки втікали на кораблі. Патрокл, найближчий друг Ахіллеса, впав перед ним на коліна і просив дозволити йому виступити з військом на допомогу землякам. Ахіллес дозволив. І дав йому свій чудовий обладунок із щирого золота, якого не було більше ні в кого в світі.

Троянці, побачивши знайомий обладунок, гадали, що це сам Ахіллес став до бою. Вони з шумом і галасом почали тікати. Патрокл відігнав їх аж під Трою. І тільки Гектор зупинив його. Від меча троянського велетня Патрокл загинув. Гектор зірвав з нього обладунок і хотів забрати тіло, але в цю хвилину на валу з'явився Ахіллес і гукинув так голосно, наче водночас засурмили всі труби. Троянці відступили. Греки винесли з поля бою голе Патроклове тіло.

Ахіллес посипав голову попелом, качався по землі й ридав. З морських глибин вийшла до нього мати й принесла нову зброю, ще кращу від тієї, яку зірвав з Патрокла Гектор. Зброєносці заметушилися біля вождя. Ахіллес надів наколінники, пристебнувши їх срібними застібками. Груди прикрив панциром, через плече повісив меч, у ліву руку взяв щит, що сяяв, як місяць. На голові у нього, мов зірка, виблискував шолом з пишним султаном. У праву руку він узяв спис, такий довгий і важкий, що його ніхто не міг би підняти.

Розлютований Ахіллес зім'яв стрій ворогів, зібрав їх перед собою, як отару баранів, і, встеляючи поле трупями, погнав до міських мурів. Однак путь йому перегородила ріка Скамандр. Він уже збирався перескочити її, коли раптом озвався річковий бог і заборонив переходити її. Ахіллес не послухався. Тоді бог став до бою з ним. Ріка завирувала, глухо ревучи, грізні хвилі вдарили в Ахіллесів щит. Герой знесилів, і його почала зносити течія. Він ухопився за берест, що ріс на березі. Високий берест ліг на воду, як міст. Ахіллес вистрибнув на нього і побіг на рівнину. Воїн біг величезними стрибками — як списом кинути, але вода з шумом і гуркотом наздоганяла його. Вона сягала все вище,

коліна в нього підгиналися, здавалось, земля втікає з-під ніг. Ахіллес напевно потонув би, але Гера покликала на допомогу Гефеста. І бог вогню виступив проти бога води. Ось як Гомер зображає цю страхітливу битву:

Щойно добігли трояни до броду ріки вирової,
До струменистого Ксанту, що Зевс породив не смертельний,
Іх розділив там Ахілл, і одних він погнав по рівнині,
Прямо до міста, шляхом, де за день перед тим утікали
З страхом ахеї, коли лютував там осяйливий Гектор.
Так в сум'ятті утікали й трояни. Глибоким туманом
Гера їм путь застелила, щоб стримати їх. Половину ж
До срібнохвиллої річки, о тоях глибоких, притис він,—
В хлань вони падали з шумом великим, і хвилі бурхливо
Зануртували, і стогін оббіг береги. А трояни
З криком пливли тут і там, розбурханим несені виром.
Як од навали вогню сарана порятунку шукає
Й хмарою мчить до ріки, а дихання вогню нездоланне
Раптом настигне її, і вся вона падає в воду,—
Так же і гнані Ахіллою мужі і повози з кіньми
Ксанту глибінь вирову всю впереміж заповнили густо.
Він же, народжений Зевсом, на березі спис свій облишив,
До тамариску його прислонивши, й, на бога подібний,
Кинувсь з мечем лиш одним і, жорстоке замисливши діло,
Став ним круг себе рубати, і зойки посічених вістря
Страшно лунали навкруг, і кров'ю вода обагрилась.
Як величезним дельфіном сполохані дрібні рибини
У потаємних глибинах затоки затишної прагнуть
Швидше сховатись, а він пожирає, кого лиш настигне,—
Так і троянські мужі у хлані бурхливої річки
Кривались під кручами.

Гомер, «Іліада».

Переклад Бориса Тена

Визволений Ахіллес побіг на рівнину. І вже все троянське військо почало тікати. Його вкрила хмара куряви, в якій виблискувала зброя і лунали вигуки воїнів. Люди й коні в паніці мчали до мурів Трої. Відчинилися брами, впустили втікачів і знову, грюкнувши, зачинились.

На рівнині лишився тільки один троянський воїн — Гектор. З міських башт його кликав повернутися батько, кликала, ридуючи і зойкаючи, мати. А він не зрушив з місця. Чекав. До нього підходив Ахіллес у золотистому обладунку, що сяяв, мов промінь ранкового сонця. Побачивши зблизька, як той ішов — велетенський, страшний, з облич-

чям, аж чорним від гніву,— Гектор затремтів і кинувся тікати. Вони тричі оббігли довкола міста. Коли вчетверте воїни опинились біля річки Скамандру, Зевс, сидячи на вершині Олімпу, взяв у руки золоті терези й поклав на них дві долі: Ахіллесову і Гекторову. Зважив — і доля Гектора упала в Аїд. Усі боги мовчки одступили від троянського героя. Після короткої сутички Ахіллес ударив ворога в те місце, де з'єднуються кістки рук і шиї. Цей удар був смертельний.

Ахіллес зірвав з нього зброю, гострим залізом попрочював ноги, у відкриті рани застромив мідні шпичаки й мотузком прив'язав тіло до колісниці. Голосний плач залунав на мурах Трої, коли там побачили, як Гектор волочиться в поросі за колісницею переможця. Навтішавшись ганьбою ворога, Ахіллес повернувся до табору й кинув Гектора на пісок біля мертвого Патрокла.

Під покривом ночі, у непроникній темряві старий цар Пріам, якого вів сам Гермес, в'їхав у грецький табір на повозці, повній золота й срібла. Він хотів викупити тіло свого сина. Під'їхавши до Ахіллесового намету, цар зупинив повозку, залишив біля неї слугу, а сам ввійшов усередину. Герой закінчував вечеряти. Цар упав перед ним на коліна. Замітав сивою бородою долівку і цілував руки, щойно обмиті від крові Гектора. Ахіллеса це схвилювало. Дві сльози скотилися по його молодих щоках. Він підвів старого, посадив, нагодував, напоїв і заспокоїв. Покликавши жінок, звелів їм обмити й натерти запашною олією тіло Гектора, а коли його прикрили саваном, сам узяв його на руки й поклав на повозку.

Дванадцять днів тривала жалоба. Трою потрясали плач і голосіння. Кожен знав, що відійшла чиста й благородна душа, що не стало чудового воїна, який, палко люблячи вітчизну, віддав за неї своє молоде життя. Над кожною Гекторовою думкою тяжіло криваве видіння Трої, яка ось-ось мала загинути. Він знав, що бореться за неправу й приречене діло, проте боровся до останнього подиху з почуття обов'язку і власної честі. Палаюче вогнище, яке поглинуло його останки, здавалося, було передвісником остаточної поразки.

Ахіллес недовго жив після смерті Гектора. Вражений стрілою Паріса, він упав, як молодий дуб, підтятий при самому корені. Грецькі воїни на знак жалоби постригли волосся. Ахіллесова мати Фетіда в колі нерейд оплакувала сина. Кістки героя склали в золоту урну й під спів муз поховали, а воїни насипали йому високу могилу. Аякс і Одиссей сва-

рилися за Ахіллесову зброю. Її віддали Одиссеєві. Аякс від люті збожеволів і напав на отару баранів, подумавши, що то військо царя Ітаки. Він повбивав багато невинних тварин, отямився і, побачивши свою ганьбу, покінчив життя самогубством.

У цей час загинув і Паріс. Єлену видали заміж за його брата Деїфоба. Але вона вже хотіла повернутися до своїх. Отож невимовно зраділа, побачивши однієї ночі перевдягнених Діомеда та Одиссея, які пробіралися до храму Афіни. Вони прослизнули в місто, щоб викрасти палладіон, чудову статую богині, яка мала таку силу, що поки була в Трої, ніхто не міг завоювати міста. Єлена провела обох героїв таємним ходом. Коли на другий день розійшлася чутка, що викрадено найдорожчу святиню, ніхто з троянців не сумнівався: настав день остаточної поразки. У всіх опустилися руки.

А через кілька днів — неймовірна радість: греки від'їжджають. Усі, хто був живий, кинулися до міських мурів. Не вірили власним очам — грецькі кораблі погойдувались на морі, табір був порожній. На всіх кораблях залунали сурми, напнулися вітрила, весла занурилися у спінену воду, і чорні корпуси кораблів почали віддалятися в блакитній простір. Троянці висипали на рівнину. В покинутих грецьких окопах бавилися троянські діти. У долині Скамандру не було вже ані одного ворожого намету. Лишилися тільки сліди: старе залізяччя, кістки з'їдених биків, брудне лахміття. Хвилі, накочуючись на берег, підхоплювали цей мотлох.

І ще одне диво: за Ахіллесовою могилою стояв дерев'яний кінь. Троянці збіглися до нього, обмацували, обстукували — нічого. Великий, як воєнна машина, кінь, зроблений з дерева. Хтось порадив забрати здобич у місто. Всі радо погодились. Ще б пак! У цей час прибіг жрець Лаокоон з двома синами. Він кричав, умовляв, благав не брати коня, а знищити, спалити його, бо це може бути якась хитрість. Яка хитрість? — сміялися всі. А тим часом з моря вийшли дві величезні змії, накинулись на жерця і тут же при всіх задушили його разом із синами й пожерли. Знамення божє. Боги покарали його за блюзнірство. Троянці принесли мотузки і потягли дерев'яного коня в місто. Ясновидиця Кассандра закричала: «Не впускайте його!» Божевільна. Кінь був такий величезний, що довелось розбирати мур, щоб його втягнути. Розвалили мур і потягли коня в замок — як жертву богині Афіні. А потім почався бенкет. Пили, танцювали, співали. Настала ніч. Сон окутав місто.

Так, то була хитрість. Жрець Лаокоон мав слушність. У череві дерев'яного коня сиділи дванадцятьеро найвідважніших ахейських воїнів разом з Одиссеєм, який і придумав цю хитрість. Вони вийшли вночі, розчинили міську браму. Кораблі, що ховалися недалеко за острівцем Тенед, повернулися. Греки вдерлися в Трою. Почалася різанина. Здавалося, боги забули про троянців. Гинув кожен, хто падав до рук завойовників,— і столітній цар Пріам, і немогла Астіанакс, син Гектора. Жінок в'язали й забирали в рабство.

Менелай увірвався в дім, де жила Єлена. Він убив Деїфоба і, мов буря, пролетів по його трупу у внутрішні покої палацу. Раптом розчинились якісь двері — на порозі стала бліда Єлена. На мить над її головою завис блискучий меч чоловіка. Та майже відразу висковзнув з отерплої руки і, брязнувши, упав на кам'яну підлогу. Побачивши цю прекрасну, таку кохану й жадану жінку, Менелай втратив і силу, й бажання покарати її. Подружжя помирило солодка богиня Афродіта.

ПОВЕРНЕННЯ ГЕРОІВ

Дехто з вождів через кілька днів після зруйнування Трої повернувся на батьківщину. Першими прибули старий Нестор, Діомед і син Ахіллеса, Неоптолем. Цар Агамемнон теж безперешкодно дістався до арголідського узбережжя.

Військо він розпустив по домівках, а сам із найближчими воїнами, військовополоненими та важкими від здобичі возами рушив до мікенських гір. Коли з високої сторожової башти подали знак, що на рівнині появився царський кортеж, у замку запала тиша, сповнена тривоги й очікування. Цариця Клітемнестра зрадила свого чоловіка. Кілька років із Трої не надходило ніяких звісток. Усі думали, що Агамемнон разом із своїм військом загинув. Клітемнестра, гадаючи, що зосталася вдовою, вийшла заміж за красеня Егіста.

Коли на дорозі почулося скрипіння царських повозів, обом провинним здалося, що настає їхня остання година, вони презирнулись і мовчки вирішили, як діяти далі. Клітемнестра вийшла у двір зустріти чоловіка. Агамемнон був зморений, вона приготувала йому купіль у ванній. Як тільки він увійшов до ванної, туди вдерся Егіст і Клітемнестра. Вони сокирами зарубали беззбройного Агамемнона.

Трон Атрідів посів зайда Егіст. Народ ремствував, але покійно гнув шию. А тим часом на чужині підростав мекник — син Агамемнона, Орест. У мікенському палаці виховувалась його сестра Електра, теж охоплена бажанням помсти. І ось Орест прибув до Мікен. Він зустрівся з сестрою біля батькової могили. Вони домовилися, що Електра проведе Ореста в палац, не кажучи, хто він такий. І знову кров обагрила трон Атрідів: Орест убив Егіста і свою матір.

Матеревбивцю почали мучити докори сумління. Його переслідували Ерінії, переганяючи з місця на місце батогами, сплетеними з отруйних змій. Кожен невиразний предмет видавався Орестові постаттю Клітемнестри, а її закривавлене обличчя з'являлося перед ним у ті короткі хвилини, коли він засинав важким, кошмарним сном. Нарешті він дістався до жертовника Аполлона в Дельфах. Бог звелів йому йти в Афіни, де настане кінець його стражданям. І справді, там відбувся суд над матеревбивцею, і рівну кількість голосів «за» і «проти» змінила на користь Ореста богиня Афіна.

Але Орестова душа лишилася хвора. Оракул порадив йому поїхати в Крим і привезти звідти чудову статую Артеміді, яка вилікує його. Син Агамемнона вирудився в дорогу із своїм нерозлучним другом Піладом. Щойно ступили вони на землю Тавриди, як їх схопила сторожа, закувала в кайдани й привела до жриці Артеміді. За тамтешнім законом, усіх чужоземців убивали і приносили в жертву богині. Жрицею була сестра Ореста, та сама Іфігенія, яку Артеміда забрала з жертовника в Авліді. У похмурому храмі брат і сестра впізнали одне одного, і вночі всі троє втекли, забравши з собою чудову статую.

Менелай не знав про те, що сталося в Мікенах. Він відплив із Трої раніше від Агамемнона, однак зустрічний вітер звернув його на манівці й примусив ще довго мандрувати. Сім років блукав він по морю. Був у Єгипті, Фінікії і скрізь добував багато золота, де торгуючи, де приймаючи гостинні дарунки, а де просто грабуючи. Повернувшись у Спарту, він так оздобив старий прадідівський замок, що, неприступний зовні, він усередині виблискував, як сонце чи місяць. У розмальованих кімнатах було повнісінько золота, слонової кістки й особливого бурштину, який за велику ціну привозили з берегів північних морів, оповитих імлою та легендами. Щасливий цар довго жив разом з завжди прекрасною Єленою, котра після повернення стала зразковою дружиною. Кожного разу, коли приїжджали гості, вона ви-

ходила із своїх покоїв, розкішно вбрана й запашна, сідала біля чоловіка з якоюсь роботою і розповідала, що відбувалося в місті Пріама, коли грецькі воїни стояли на рівнині.

Після смерті Менелая родина вигнала Єлену із спартанського палацу. Вигнана цариця знайшла притулок у своїй давньої приятельки, Поліксо, на острові Родос. По дорозі вона зупинилась у Лінді й залишила у храмі Афіни бурштиновий відливочок своєї правої груді на знак скорботи й розкаяння в гріхах. Але на Родосі їй не було спокою. Поліксо ненавиділа Єлену, бо її чоловік загинув під Троєю, воюючи в рядах греків. Одного разу, коли Єлена пішла купатися, Поліксо підслала до неї служницю, переодягнуту Ерініями. Вони прийшли в чорному вбранні, із зміями в руках, напали на Єлену, зв'язали її мотузками й повісили на дереві. Єлена вмерла, думаючи, що це справді пекельні потвори за життя покарали її. Проте через багато років жителі Родосу почали вшановувати Єлену як богиню і дерево, на якому вона померла, вважали священним. У визначені дні вони намащували його оливою й оздоблювали вінками.

МАНДРИ ОДІССЕЯ

Коли вибухнула війна, красуня Пене́лопа саме народила Одиссеєві сина. Колихати дитя, слухати його перше лепетання, брати його на руки й нести до дідуся Лаерта, сидіти у затінку дерев і дивитись на жінку, яка годує немовля, увечері вислухувати звіти управителів і головних пастухів про врожай, про те, скільки прибуло телят і поросят, удосвіта вийти у росяний сад і підрізати гілки дерев або доглянути виноградну лозу, влаштувати гулянку з друзями — чудове м'ясо, свіжий хліб, добре вино, — послухати пісень мандрівного співця чи оповідей старих і бувалих людей — такими здоровими щоденними радіощами замикалося коло прагнень Одиссея⁴³. Йому здавалося, що війна, яка раптово і силоміць відбирала у нього це все й закидала його в чужі, далекі краї, — жорстока несправедливість. Спочатку він прикидався божевільним, щоб не воювати, але обман було викрито.

Залишаючи дружину й сина Телемаха, він обіцяв якнайскоріше повернутись. Та роки минали, а війна тривала. Коли врешті Трою завоювали, в усьому грецькому таборі не було людини, яка з таким нетерпінням збиралася б

у дорогу, як Одиссей. Він був певен, що найдовше за два тижні, враховуючи неминучі зупинки й несподівані перешкоди, добереться до берегів Ітаки. Але доля вирішила інакше.

На морі знялася буря. Ураган поламав щогли й пошмагував вітрила. Знайшовши пристановище у якійсь випадковій пристані, воїни полагодили пошкоджені кораблі. Перепливали вже все Егейське море, коли зненацька зірвався вихор і прибив Одиссеєві кораблі до невідомих берегів. Це була країна лотофагів. Замість хлібів там на ланах росли лотоси, такі ніжні на смак, що той, хто скуштував цього чарівного зілля, вже не хотів повертатися на батьківщину. Деякі Одиссеєві товариші з'їли кілька лотосів, і їх довелося силоміць вести на корабель, бо вони виривались і кричали, що залишаться на острові.

Пливучи по Сіцилійському морю, Одиссеєві кораблі прибилися до дуже родючої землі, на якій випасалися незліченні стада кіз і отари овець. Усе це належало циклопам — велетням з одним оком посеред лоба. Наймогутніший з них був Поліфем, син Посейдона. Одиссей узяв дванадцять товаришів, бурдюк чудового вина, трохи харчів і пішов у гліб країни, щоб довідатися про звичаї дивних жителів. Печера, в якій жив Поліфем, була порожня — господаря не було вдома. Вони зайшли туди й стали чекати. Він прийшов аж надвечір. Побачивши його, мандрівники похололи: Поліфем був великий, як гора. Він загнав стадо в печеру, а вихід завалив такою величезною брилою, що й двадцять чотири бики не зрушили б її з місця. Потім подоїв кіз та овець, розпалив вогнище і при його світлі побачив у кутку купку людей. Одиссей сказав, що він зветься Нікто, проте Поліфем не слухав його, а, вхопивши двох Одиссеєвих супутників, розірвав на шматки і з'їв. На сніданок він з'їв ще двох і пообіцяв Одиссеєві, називаючи його Нікто, що залишить його собі наостанок.

Син Лаерта відповів, що він уміє оцінити таку честь, і почаствував велетня келихом старого вина. Поліфем ніколи не пив нічого такого смачного. Він звелів налити собі ще і пив доти, поки в нього запаморочилася голова і велетень упав, зморений міцним сном. Одиссей розпалив вогнище, поклав у нього величезний кілок з маслинового дерева і, коли він зайнявся, штрикнув головошкою в око Поліфемові. Осліплений циклоп так ревів од болю, що здригалися стіни печери. Але він не міг спіймати ні Одиссея, ні його товаришів, які спритно ховалися в закамарках печери. Тоді він сів біля виходу і став чекати. А хитрий цар Ітаки придумав

новий підступ. Він прив'язав себе й товаришів під черевами баранів і так разом з отарою вибрався із пастки.

Нарешті Поліфем упевнився, що зрадник утік. Він скликав своїх земляків, таких, як і сам, велетнів-циклопів, і попросив, щоб вони відомстили за нього. Ті спитали, хто випік йому око. «Ніхто! Ніхто!» — кричав Поліфем, бо так у перший день назвав себе Одиссей. Усі вирішили, що циклоп збожеволів: каже, що ніхто йому око не випік, і разом з тим просить, щоб за нього відомстили. І циклопи розійшлися по домівках. Одиссей встиг сісти на корабель і, відпливаючи від берегів, почав вихвалитись: «Послухай, циклопе, якщо хтось запитає, хто тебе осліпив, скажи: той, хто зруйнував Трою, син Лаерта!» Це було сказано в недобру годину. Поліфем став на березі й почав благати свого батька: «Зглянься на мене, Посейдоне, блакитногровий володарю землі, якщо я твій син, а ти мій батько, зроби так, щоб Одиссей не повернувся додому. А якщо йому судилося повернутись до рідної землі, нехай прибуде не скоро, нужденний, втративши всіх товаришів, на чужому кораблі, а дома хай його спіткає лихо». Посейдон почув його, і Поліфемове закляття збулося.

Заїхавши на острів Еолію, Одиссей заприятелював із царем вітрів Еолом, котрий так полюбив його, що на прощання дав йому шкіряний мішок, де були заховані всі вітри. Тепер Одиссей міг спокійно плисти додому, випускаючи з мішка тільки попутні вітри. І справді, дев'ять днів і дев'ять ночей він плив без будь-яких перешкод, певен, що на десятий день побачить дим рідної Ітаки. Та коли вночі він заснув, його супутники зібралися й почали говорити про той таємничий мішок. Вони гадали, що в ньому заховано великі скарби. Вирішили перевірити. Та тільки-но розв'язали мішок, як з нього вилетіли люті вітри, підхопили кораблі й занесли їх у далекі простори моря.

Почався новий період поневірянь. Через тиждень допливли до якоїсь зручної пристані, де Одиссей прив'язав кораблі, а сам видерся на найвище дерево в пуші. Ніде не було видно ні засіяних полів, ні стад худоби на пасовиськах, тільки в одному місці здіймався густий дим і випари, паче там було людне місто. Послали на розвідку двох чоловік, які швидко пробралися крізь ліс до того міста. В першому будинку, до якого вони зайшли, жив цар могутнього народу л е с т р и г о н і в — жорстокий велетень. Він ухопив одного з прибульців і з'їв живцем. Другий утік, бо той дім нагадав йому печеру Поліфема. Не встиг Одиссей підготувати кораблі в дорогу, як на березі вже кишали дикі лестри-

гони. Величезні кам'яні брили, мов град, сипались на кораблі бідного мандрівника, несучи смерть командам, ламаючи щогли, пробиваючи корпуси суден, які наповнювались водою і тонули. Уцілів тільки Одиссеїв корабель; решта одинадцять, разом з усією троянською здобиччю, поглинуло море.

Одиссеїв корабель треба було полагодити, люди потребували відпочинку та їжі. Вони причалили до острова, що був, як їм здавалося, безлюдним. Але сумний досвід спонукав їх до обережності. Вони поділилися на два загони. Одиссей з половиною команди залишився на судні, а решта, добре озброївшись, пішли в глиб острова. Недалеко від берега, у чудовій долині, вкритій м'якою травою, стояв великий замок із тесаного каменю. Навколо походжали приручені леви й вовки; із замку долинав милозвучний спів. Це був голос господині острова, дочки Сонця, прекрасної чарівниці Цірцеї. Помітивши біля замку гостей, вона перестала прядти, вийшла до них і запросила до господи. Дала їм їсти й пити, а коли вони вгамували голод, чарівною паличкою загнала їх у хлів. І тут вони побачили, що чарівниця обернула їх у свиней.

Одному з Одиссеєвих супутників пощастило втекти, ще не втративши людської подоби, і він розповів на кораблі про все, що сталося. Одиссей узяв меч і сам пішов до палацу. Дорогою він зустрів Гермеса, і той дав йому зілля, яке оберігало від чарів. Цірцея нагодувала й напоїла сина Лаерта і, побачивши, що на нього не діє їжа, приготована на чарівних травах, хотіла доторкнутись до нього своєю чарівною паличкою. Але він кинувся на неї з мечем. Черівниця впала на коліна, благаючи простити її. Вона повернула його товаришам людську подобу й була така лагідна та ніжна, що Одиссей цілий рік пробув у її гостинному тепер палаці. А коли від'їздили, Цірцея сказала, що за велінням богів він мусить поїхати на крайній захід, де є вхід до підземного царства, викликати душу віщуна Тірезія й дістати в нього пораду, як жити далі.

Довго плив Одиссей, поки дістався до похмурої країни кіммерійців, які ніколи не бачать сонця. Нарешті прибув у вказане Цірцеєю місце, витягнув судно на берег і разом з товаришами пішов до гаю Персефони, де був вхід у підземне царство. Викопавши мечем яму в землі, він почав приносити жертву: спочатку лив мед і молоко, потім вино, а тоді воду, змішану з пучкою борошна. По тому вибрав кілька чорних овець і, перерізавши їм горлянку, випустив кров у жертвну яму. Запах свіжої крові принадив блукаю-

чі душі померлих, і вони почали злітатись, як мухи. Кожна з них прагнула напитися теплої крові, щоб хоч на мить повернути собі свідомість, думку й слово. Але Одіссеї відганяв їх мечем, чекаючи на Тірезію. Той нарешті прийшов, опираючись на золотий жезл, і, напившись крові, почав ворожити. Він провістив Одіссеєві дальші мандри й повернення на батьківщину, а потім мовив: «І знову підеш ти у море і мандруватимеш далі й далі, поки не натрапиш на такий народ, який ніколи не бачив моря, і не знає, що таке корабель чи весло, і не вживає солі. Щоб ти не помилився, вкажу тобі одну прикмету: перехожий, побачивши тебе з веслом на плечі, скаже, що ти несеш лопату для перевіювання збіжжя. Тоді встроми весло в землю, принеси жертву Посейдонові і повертайся на батьківщину. Там наприкінці щасливої старості у своєму квітучому царстві ти чекатимеш приємної смерті, яка прийде по тебе з моря».

Тірезій пішов, з'явилися інші душі. Вони пили кров і розмовляли. Спочатку Одіссеєва мати, Антіклея, потім Агамемнон, Ахіллес, Патрокл, Антілох, Аякс. Крізь отвір у землі Одіссеї побачив глибину пекла: Мінос, суддя померлих, сидів на троні з золотим жезлом у руці, тінь Оріона ганялась на квітучих луках за тіннями тварин, ніби полюючи на них. Тітій, який колись образив Латону, лежав величезний, витягнувшись на землі, і два шуліки видирали з нього нутроші... Одіссеї дивився і не міг на все надивитись. Та ось почала злітатись така безліч душ, що, перелякавшись їх, герой утік, зібрав товаришів на корабель, відв'язав канати й відплив.

Назад він повертався тією самою дорогою, якою плив до підземного царства з острова, де мешкала Цірцея. Він ще раз відвідав свою приятельку, котра дала йому харчів та питва і цінні поради, як уникнути небезпек під час дальшої мандрівки. Попутний лагідний вітер заніс Одіссеїв корабель до острова сирен. Цар Ітаки знав, що йому загрожує. Сирени були морськими чудовиськами — верхня половина тулуба в них була як у прекрасних дів, а нижня — вкрита пір'ям, як у птахів. Кривими кігтями вони чіплялися за надводні скелі й тріпотіли крилами. Вони мали такі чудові голоси, що, почувши їх, кожен відкладав весло й забував про хвилі. Тоді бистра течія зносила човен у вирви між рифами й розбивала його. На острові сирен біліло безліч кісток загиблих моряків. Щоб товариші не піддалися чарам співу сирен, Одіссеї позаліплював їм вуха воском.

А себе він звелів прив'язати до щогли міцними мотуз-

ками. «І якщо я плакатиму, вириватимусь і благатиму вас одв'язати мене — не слухайте, а прив'яжіть ще міцніше».

Сирени знадчували моряків найпрекраснішим співом, та команда корабля не чула їх. А Одиссей, бачачи, що вони відпливають від тих чарівниць із солодкими голосами, і жадаючи ще слухати їхній спів, шарпав мотузки, які тримали його, і показував на мигах, щоб його відв'язали. Ніхто його не послухав. І так вони пропливли. Але на них уже чекала нова, ще небезпечніша пригода. Між островом Сіцилією і узбережжям Італії відкривалась дуже вузька морська протока. По обидва боки її височіли дві скелі. В одній, стрімкій і гладенькій, схожій на скляну гору, була печера, де жила та сама Сцїлла, в яку колись закохався Главк. Тільки-но туди підплив корабель, чудовисько хапало з палуби людей. А в другій скелі, на якій росло фігове дерево, жила Харїбда, страхітлива потвора, яка тричі на день усмоктувала море в свою бездонну горлянку й тричі випльовувала проковтнуту воду. Все, що було на поверхні, попадало в роззявлену пащу, наче в прірву, з якої немає рятунку. Коли Одиссеїв корабель підплив до того місця, Харїбда саме із страшним пожадливым бульканням всмоктувала спінену воду. Одиссей наказав сісти до весел і підпливти до другої скелі, під печеру Сцїлли. В ту ж мить звідти висунулися шість жахливих пащ і вхопили з палуби шістьох моряків. Ця втрата була неминуча, щоб зберегти корабель і решту команди. Пропливши повз Харїбду, яка з такої відстані не могла дістати корабель, мандрівники вирушили далі, оплакуючи долю шістьох товаришів.

Звідти вони припливли до острова бога Сонця. В Одиссея було погане передчуття, і він хотів обминути цей острів. Але команда не послухалась його: люди були стомлені й голодні. Вони витягли корабель на берег і накинулись на стадо биків, яке паслося на луці. Убили кількох найжирніших биків і з'їли. У чудовому настрої вони відв'язали кавати, підняли вітрила й рушили далі. Раптом сонце затьмарилось і знялась така буря, що корабель затонув. Бог Геліос покарав святотатців, які посміли вбити биків з його стада. Уцілів тільки Одиссей. Сидячи верхи на колоді, він дев'ять днів боровся з бурєю. Нарешті хвилі викинули його напівживого на піщаний берег острова Огігія.

Бідолаху знайшла німфа Каліпсо. Вона жила в дуже гарному гроті, навколо якого росли кипариси, тополі, осики. Вгору спиналися виноградні лози. З чотирьох джерел

витікали срібні струмені, а вічнозелені луки пахли фіалками. Каліпсо напувала Одиссея нектаром і годувала амброзією. До нього скоро повернулися сила та здоров'я. І тоді виявилось, що, незважаючи на роки, труди й страждання, син Лаерта ще був дуже гарним чоловіком. Високий, з могутньою шиєю, широкими грудьми й плечима, міцними ногами. Чорне волосся буйними кучерями спадало йому на плечі. Божественна рятівниця обіцяла йому безсмертя, вічну молодість і просила, щоб він став її чоловіком. А він цілі дні просиджував на березі моря і дивився в сторону рідної Ітаки.

На восьмий рік цього любовного полону несподівано з'явився посланець богів, Гермес. Він увійшов до печери. На вогнищі горіло смолисте кедрове дерево. Каліпсо поралася біля кросен і співала. Побачивши посланця з Олімпу, вона замовкла. Покірно вислухала веління Зевса і не поспішаючи пішла до моря шукати Одиссея. Він, як завжди, сидів, задивившись у синю далечинь. Показавши йому руку на плече, Каліпсо розповіла про Зевсів наказ готуватися до повернення. Вона, маленька, незначна німфа, не може опиратися волі повелителя богів. Сльози текли по її обличчю. Каліпсо пригадувала той день, коли знайшла Одиссея непритомним на березі, як повернула його до життя і як кохала. А він хоче поїхати, хоче покинути богиню і повернутися до дружини, звичайної жінки.

Одиссей стримав радість, що розпирала йому груди. Тільки-но Каліпсо відійшла, він узявся до роботи. За кілька днів спорудив міцний пліт, не такий гарний, як кораблі, на яких він плив до Трої, але зараз цей пліт видавався йому і домівкою, і широким, вільним світом. Каліпсо дала йому харчів на дорогу й мовчки пішла. Одиссей відштовхнувся веслом від прибережної скелі й віддався на волю вітрів та лагідних хвиль.

Самотнього мандрівника помітив на безкраїх водянних просторах Посейдон. Бог пригадав прохання Поліфема. Він тризубцем розбурхав море і звелів вихорам дути. Два дні й дві жахливі ночі серед завивання шторму й спалахів блискавок Одиссей, знову втративши судно, тільки руками борючись із страхітливими хвилями. Нарешті він дістався до якогось берега і впав непритомний у мулисту землю, порослу де-не-де кущами.

На другий день його розбудив дівочий сміх. Кілька дівчат грали на березі моря в м'яча. То царівна Навзікая, вакінчивши прати білизну, розважалася із своїми придворними. Коли Одиссей вийшов із кущів — голій,

вкритий мулом, страшний,— дівчата повтікали. Залишилася тільки царівна, в якій жалість до нещасного чоловіка перемогла страх. Вона дала йому їсти, пити й чистий одяг. Викупавшись і вдягнувшись, він із старця перетворився на царя. Побачивши, що він такий гарний, Навзікая вибачилась, що не може взяти його з собою в колісницю, бо коли побачать, як вона їде по місту з чужим чоловіком, то почнуться плітки. Отож вона показала йому дорогу до палацу, а сама поїхала.

Одіссей опинився на острові Схерія, який населяли феаки. Далеко від інших людей феаки провадять праведне й спокійне життя. Вони чудові моряки, але в море виходять тільки задля вдоволення, бо не знають ні торгівлі, ні воєн.

Їхні кораблі літають по морю швидше, ніж думка. Їм не потрібне стерно, бо кораблі мають власну душу, яка розуміє наміри мандрівників. Це ніби кораблі-привиди, що мчать серед хвиль, повиті хмарами і туманом. Ці люди не знають, що таке небезпека, море для них завжди гладеньке й спокійне. Життя феаків минає, як вічне свято. Вони люблять музику і всілякі ігри, вдягаються багатю, оселі в них чудові, з м'якими ложами, на яких вони відпочивають після теплої купелі. Феаки вважають за краще танцювати, ніж вимахувати мечем або списом. Зажуреному бідоласі Одіссеєві Схерія видавалася казкою, породженою тугою в довгі похмурі години морської бурі.

У палаці царя Алкіноя стіни були бронзові, а двері золоті. На високих постаментах стояли статуї юнаків із смолоскипами, їх запалювали, коли учти затягувались до ночі. За палацом був сад, у якому груші, фігові дерева, гранати, сливи та яблуні цілий рік ридили чудові плоди, бо в країні феаків не було зими. Коли Одіссей ввійшов до бенкетної зали, він побачив феакійських вельмож, що сиділи на оздоблених стільцях, застелених гаптованими килимами. Усі пили, сміялись і розмовляли, а веселим зібранням керував цар Алкіной, який сидів на троні, поруч із своєю дружиною. Син Лаерта розповів їм про свої пригоди й попросив дати корабель, який одвіз би його до Ітаки. Цар і вельможі зробили йому такі багаті дарунки, що своєю вартістю вони перевершили троянську здобич, яка загинула під час морських мандрів. Стонлений злигоднями й сподіванкою на повернення, Одіссей заснув на зручному ложі, поставленому для нього на палубі корабля. Перед його очима у сні довго стояв образ смутної Навзікаї, яка попрощалася з ним мовчазним поглядом.

Одіссей ще спав, коли феакійський корабель прибув до Ітаки. Його сонного винесли на берег, а скарби заховали між скелями. Сонце було вже високо, коли Одіссей прокинувся. І він не впізнав своєї землі. Тоді з'явилась Афіна, відкрила йому очі й повернула пам'ять. Він поривався бігти додому, до дружини, до сина. Та богиня стримала його. Треба бути обережним. Усі вважають, що він загинув. Із сусідніх островів поз'їжджалися молоді царевичі-женихи. Вони домагаються руки Пенелопи й спадщини після загиблого. Царство занепадає. Вірна дружина вже не має сили боротися з настирливістю женихів і обманює їх, як тільки може. Вона сказала, що не вийде заміж, поки не витче погребного покрову для батька. Щоб виграти час, вона ткала цей покров майже два роки: те, що вдень встигала виткати, розпускала вночі. Зрештою її хитрощі розгадали. Женихи наполягають, щоб вона вибрала котрогось із них. Якщо Одіссей раптом з'явиться серед них, вони його неминуче вб'ють.

Богиня доторкнулась до мандрівника чарівною паличкою. Руки й ноги його скорчилися, постать зігнулася вдвоє, шкіра обвисла. Брудне, діряве лахміття вкрило жебрака, в якому ніхто не впізнав би славного воїна з-під Трої. Змінений Одіссей узяв костур, закинув за плечі торбу й злидарем вирушив завойовувати власний дім і царство.

Справді, його ніхто не впізнав. Він усюди вільно заходив, харчуючись милостинею, як жебрак, що перебуває під опікою Зевса. Тільки коли він зайшов на подвір'я свого палацу, сталося несподіване. Під брамою, на купі гною, лежав Аргус — старий кволий пес. Його кусали паразити, добивав голод. І раптом до його запаршивілих, отупілих вух долинув знайомий голос. З-під тягара років і злигоднів виринули далекі спогади, а прогнилі ніздрі несподівано вловили під лахміттям мандрівного жебрака знайомий запах господаря. Він заворушився, хотів підповзти до ніг Одіссеєві, напружуючи всю силу собачої відданості, звівся на одерев'янілі лапи — і здох.

Одіссей увійшов до палацу. Він побачив розгнуданих женихів і, сівши біля порога, мовчки переживав ганьбу свого дому й думав про помсту. І час настав. Другого дня відбувалося змагання за руку Пенелопи. У підлогу бенкетної зали вбили в один ряд дванадцять сокир. Кожен з женихів брав величезний Одіссеєв лук і пробував так вистрілити, щоб стріла пройшла крізь отвори в обухах усіх сокир. Але ні в кого з них не вистачало сили навіть натягти

лук героя. І вони, засоромлені, передавали його один одному. Врешті жебрак, що сидів біля порога, попросив, щоб і йому дозволили спробувати. Телемах, якому батько відкрив свою таємницю, звелів подати йому лук. А в цей час непомітно було зачинено всі виходи. Одиссей натягнув лук, аж титива засвітіла, мов ластівка, випустив стрілу, і вона пройшла крізь отвори в усіх сокирах.

Тоді спало жебрацьке лахміття. Голий, могутній і гнівний став Одиссей на дверях, як бог помсти. Він підняв лук. Брав одну по одній стріли й випускав у женихів, що збилися юрмою. А коли покінчив з ними, стомлено відклав зброю. Слуги винесли із зали трупи, зміли кров із столів та лав, підмели і обкурили залу сіркою.

У верхніх покоях зчинилася метушня. Пенелопа ще спала, коли до неї вбігла стара ключниця й закричала, що повернувся господар і повбивав женихів. Цариця зійшла вниз. Одиссей сидів під колоною посеред порожньої бенкетної зали. Недалеко стояв син Телемах і дивився на батька. Віддалений двадцятьма роками розлуки, стомлений кривавими жнивами, які він щойно скінчив, чоловік видався Пенелопі якимсь чужим і далеким, вона не знала, як привітати його, що казати. Тільки коли він освіжився, викупавшись, перевдягнувся і заговорив про те, що знали лише вони вдвох, вона, ридуючи, упала в його обійми.

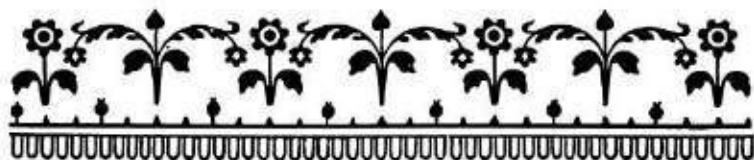
Під явором у дворі або в саду часто сиділи вчотирьох — старий батько Лаерт, Пенелопа, Телемах і Одиссей, який розповідав про все, що пережив: про історію Троянської війни і свої мандри. З далеких країв з'їжджалися рідні та знайомі або й чужі люди, щоб побачити чоловіка, який побував у підземному царстві, чув спів сирен і був коханцем німф, що живуть у таємничих гротах. А коли настав час, Одиссей, покірний волі богів і долі, відв'язав корабель і відплив у нові мандри, провіщені Тірезієм. Повернувся він через багато років і оселився в палаці — синопородий цар, який чекав смерті, що мала вийти до нього з моря.

ЧАСТИНА ДРУГА

РИМ

ОСОБЛИВОСТІ РИМСЬКОЇ РЕЛІГІЇ

Первісна римська релігія докорінно різнилась од грецької. Тверезі римляни, фантазія яких не створила народно-го епосу на зразок «Іліади» та «Одіссеї», не знали і міфології. Їхні боги безживні. Це були постаті невиразні, без родоvodu, без тих подружніх, батьківських і синівських зв'язків, які об'єднували грецьких богів у одну велику родину. Часто вони навіть не мали справжніх імен, а лише прізвиська, що визначали межі їхньої влади і діянь. Про них не складали ніяких легенд. Цей брак легенд, що свідчить про певну обмеженість творчої уяви, стародавні люди вважали достоїнством римлян, які мали славу найрелігійнішого народу. Греків дивувала ця релігія без міфів, які зачіпали честь і достоїнство богів. Світ римських богів не знав Кроноса, який скалічив батька й пожирав власних дітей, не знав злочинів і розпусти.

У первісній римській релігії відбилась простота працьовитих селян і пастухів, зайнятих тільки щоденними справами свого скромного життя. Схиливши голову над нивою, яку виорювало його дерев'яне рало, і над луками, де паслися його стада, стародавній римлянин не відчував бажання зводити свій погляд до зірок: він не поклонявся ні сонцю, ні місяцю, ані тим небесним явищам, що своїми таємницями збуджували уяву інших індоєвропейських народів. З нього досить було таємниць у найбуденніших життєвих справах і в найближчому оточенні. Якби хтось обійшов усю стародавню Італію, то побачив би людей, які моляться в галях, уквітчані жертovníки на полях, гrotи, прикрашені зеленню, дерева, обвішані рогами й шкурами тварин, кров яких зрошувала траву під ними, пагорби, оточені особливою шанобою, камені, окроплені маслинною олією. Усюди ввижалось якесь божество, і недарма один з латинських письменників сказав, що в цій країні легше зустріти бога, ніж людину.

За переконанням римлянина, людське життя у всіх, навіть найменших, проявах було під владою і опікою різноманітних богів, тому людина на кожному кроці відчувала залежність від якоїсь вищої сили. Поряд з такими богами, як Юпітер і Марс, що ставали дедалі могутніші, було безліч менших богів, духів, котрі опікувалися окремими життєвими чи господарськими справами. Обмежена сфера їхнього впливу поширювалась тільки на певні моменти в обробітку землі, рості хлібів, вирощуванні худоби, бджільництві, житті людини. Ватікан відкривав дитині уста для першого крику, Кушіна була покровителькою колиски, Руміна дбала про харч для немовляти, Потіна й Едуса вчили дитину їсти та пити, після того як її відлучали від грудей; Куба стежила, як дитину переносили з колиски до ліжечка, Оссіпаго пильнувала, щоб у дитини правильно зростали кістки, Статан учив її стояти, а Фабулін — говорити; Ітердука й Домідука вели дитину, коли вона вперше виходила з дому.

І так було в усьому. Гадали, що кожна невдача, навіть найменша, і кожен успіх, навіть найнезначніший, були проявом гніву чи доброзичливості божества. Римлянин знав богиню лихоманки, Фебріс, бога Верміна, який насилував паразитів на худобу, справляв свято молі й мишей, будував каплицю богині кашлю. Не раз глузували з цієї забобонної дріб'язковості. «Кожен у своєму домі, — каже святий Августин⁴⁴, — має одного воротаря, і цього загалом досить, бо він людина. Але вони помістили тут аж трьох богів: стулки віддали під опіку Форкула, завіси — богині Кардеа, а поріг — богові Ліменту. Напевно, той Форкул не вмів одночасно стеретти і завіси і поріг!»

Усі ті божества були зовсім безликі. Римлянин не осмілювався твердити, що він точно знає справжнє ім'я бога або що він уміє розрізнити, бог це чи богиня. У молитвах він теж був обережний і казав: «Юпітере Преблагий, Великий, чи, якщо хочеш, називайсь якимсь іншим іменем». А приносячи жертву, казав так: «Бог ти чи богиня, чоловік чи жінка». На Палатині⁴⁵ і досі стоїть жертвник, на якому не написано жодного імені, а тільки ухильна формула: «Богові чи богині, чоловікові чи жінці», і вже самі боги мали вирішувати, кому належать жертви, принесені на цьому жертвнику. Для грека таке ставлення до бога було б незрозумілим. Він напевно знав, що Зевс — чоловік, а Гера — жінка, і ніколи в цьому не сумнівався.

Римські боги не спускались на землю й не показувались людям так охоче, як грецькі. Вони тримались на від-

стані од людини і, навіть коли хотіли її від чогось застерегти, ніколи не з'являлися безпосередньо: в часи бни у гущавині лісів, у мороці храмів чи в тиші полів раптом чулися таємничі вигуки, якими бог і подавав застережливий знак. Між богом і людиною ніколи не доходило до фамільярності. Одисей, який сперечався з Афіною, Діомед, який боровся з Афродітою, усі сварки й любовні інтрижки грецьких героїв з Олімпом були для римлянина незрозумілі. Якщо під час жертвоприношення або молитви римлянин затуляв голову плащем, то робив він так, напевно, не тільки щоб краще зосередитись, а й побоюючись побачити обличчя бога, коли б той раптом надумав з'явитися поблизу.

Усе, що в найстародавнішому Римі знали про богів, зводилось, власне, до того, як їх належить ушановувати і в яку саме хвилину просити в них помочі. Досконало й точно розроблена система жертвоприношень та обрядів становила все релігійне життя римлян. Вони уявляли собі богів схожими на преторів і були певні, що в них, як і в судді, програє справу той, хто не розбирається в офіційностях. Тому були книги, в яких усе передбачалось і де можна було знайти молитви на всі випадки життя. Треба було точно дотримуватись правил, будь-яке порушення зводило нанівець наслідки богослужіння.

Римлянин увесь час боявся, що виконав обряди не так, як слід. Досить було найменшого пропуску в молитві, якогось непередбаченого руху, несподіваної заминки в релігійному танці, поломки музичного інструмента під час жертвоприношення, щоб той самий обряд повторювали спочатку. Траплялися випадки, коли разів тридцять усе починали спочатку, аж поки жертвоприношення не виконували бездоганно. Промовляючи молитву, в якій жрець звертався до бога з проханням, він повинен був пильнувати, щоб не пропустити якогось речення або не сказати його у невідповідному місці. Тому хтось читав, а жрець повторював за ним слово в слово; до того, хто читав, приставляли помічника, який стежив, чи все правильно читається. У жерця був ще особливий слуга, котрий пильнував, щоб присутні мовчали, і водночас сурмач з усієї сили сурмив, щоб нічого, крім слів виголошеної молитви, не можна було почути.

Так само обережно й сумлінно виконували всілякі ворожіння, які у римлян мали велике значення і в громадському, і в приватному житті. Перед кожною важливою справою спочатку дізнавалися про волю богів, яка прояв-

дядь у різних знаменнях, що їх уміли спостерігати й розтлумачувати жерці, звані авгурами. Грім чи блискавка, раптове чхання, падіння якогось предмета в священному місці, приступ епілепсії на публічній площі — усі такі явища, хоча б і найнезначніші, якщо вони сталися в незвичайну або важливу хвилину, набирали значення божественного знамення. Найулюбленішою була ворожба по лету птахів. Коли сенат або консули мали щось ухвалити, об'явити війну або проголосити мир, обнародувати нові закони, вони насамперед зверталися до авгурів, питаючи в них, чи слушний час вибрано для цього. Август приносив жертву, молився, а опівночі йшов на Капітолій, найсвятіший пагорб у Римі, і, повернувшись обличчям на південь, дивився в небо. На світанку пролітали птахи, і залежно від того, з якого боку вони летіли, які були і як поводитись, август провіщав, буде задумана справа успішна чи невдала. У клітках тримали курей, і у важливих випадках колегія жерців кидала їм зерна. Якщо кури їли охоче, це було доброю прикметою, а якщо ж відвертались од їжі — це провіщало невдачу. Так вередливі кури керували наймогутнішою республікою, і воєначальники на очах у ворога мусили коритись їхнім примхам.

Цю первісну релігію називали релігією Нуми — за іменем другого з семи римських царів, якому приписували запровадження найважливіших релігійних законів. Вона була дуже проста, позбавлена будь-якої пишності, не знала ні статуй, ні храмів. У чистому вигляді вона проіснувала недовго, і зараз ми насилу можемо відтворити її, приховану пізнішими нашаруваннями. В неї проникали релігійні уявлення сусідніх народів. У Римі легко приймали чужих богів. У римлян був звичай після завоювання якогось міста переселяти до своєї столиці богів переможених, щоб викликати до себе їхню прихильність і вберегтися від їхнього гніву.

Ось як, наприклад, римляни закликали до себе карфагенських богів. Жрець проголошував урочисте заклинання: «Бог ти чи богиня, котрий поширює опіку над народом і державою карфагенян, ти, що є покровителем цього міста, до тебе звертаюсь з молитвами, тобі віддаю шану, у вас милості прошу, щоб покинули народ і державу карфагенян, щоб покинули їхні храми, щоб від них пішли. Перейдіть до мене, у Рим. Нехай наше місто і храми будуть вам приємніші. Будьте милостиві й прихильні до мене, і до народу римського, і до наших воїнів так, як ми цього хочемо і як це розуміємо. Якщо зробите так,

обіцяю, що вам спорудять храми і справлятимуть на вашу честь ігри».

До того як римляни безпосередньо зіткнулися з греками, що зробили такий величезний вплив на їхні пізніші релігійні уявлення, інший народ, ближчий територіально, виявив перед найдавнішими римлянами свою духовну перевагу. Це були етруски, народ невідомого походження, чудова культура якого збереглася до нашого часу в тисячах пам'яток і промовляє до нас незрозумілою мовою написів, не схожою на жодну мову світу.

Вони заселяли північно-західну частину Італії, від Апеннін до моря, — країну родючих долин і сонячних пагорбів, що спускалась до Тібру, річки, яка з'єднувала їх з римлянами. Багаті й могутні етруски з висоти своїх міст-фортець, що стояли на стрімких і неприступних горах, панували над величезними земельними просторами. Їхні царі вдягалися в пурпур, сиділи на стільцях, інкрустованих слоновою кісткою, а оточувала їх почесна варта, озброєна пучками різок, в які було встромлено сокири. Етруски мали флот і з давніх-давен підтримували торгові зв'язки з греками в Сіцилії і на півдні Італії. У них вони запозичили писемність та багато релігійних уявлень, які, однак, переінакшили по-своєму.

Про етрусських богів можна сказати небагато. Серед великої кількості їх вирізняється трійця: Тіні — бог-громовержець, на зразок Юпітера, Уні — богиня-цариця, подібна до Юнони, і крилата богиня Менфра, яка відповідає латинській Мінерві, а всі вони — ніби прототип славетної капітолійської трійці. З перебільшеною побожністю етруски вшановували душі померлих як істот, жадібних до крові й жорстоких. Вони вбивали на могилах людей для жертвоприношень, і перейняті пізніше Римом бої гладіаторів були спочатку в етрусків одним з виявів культу померлих. Етруски вірили в існування пекла, куди відправляють душі Харун — старець напівзвіриного вигляду, з крилами, озброєний важким молотом. На розмальованих стінах етрусських могил проходить багато таких злих духів: Мантус, цар пекла, теж крилатий, з короною на голові й смолоскипом у руці; Тухульха, потвора з орлиним дзьобом, ослячими вухами і зміями на голові замість волосся, та багато інших, що зловорожою юрмою оточують бідні, залякані людські душі.

Етруські легенди оповідають, що одного разу поблизу міста Тарквініїв, коли селяни орали землю, з вологої борозни вийшов чоловік, у якого було тіло і обличчя дитини,

але волосся сиве і борода, наче в діда. Звали його Тагес. Коли навколо нього зібрався натовп, він почав проголошувати правила ворожіння і релігійних церемоній. Цар тієї місцевості звелів укласти книгу Тагесових повчань. Відтоді етруски вважали себе народом, що найкраще знає, як тлумачити божі знамення і провіщення. Ворожили особливі жерці — гаруспіки. Коли тварину приносили в жертву, гаруспіки уважно оглядали її нутроці: форму й положення серця, печінки, легенів і згідно з певними правилами провіщали майбутнє. Гаруспіки знали, що означає кожна блискавка, і за її кольором пізнавали, який бог її посилає. Величезну і складну систему надприродних знамень вони перетворили в цілу науку, яку пізніше перейняли римляни.

КУЛЬТ МЕРТВИХ І ДОМАШНІ БОЖЕСТВА

Римляни називали духів предків *манамі* — чистими, добрими духами. У цій назві було більше лестощів, аніж справжньої віри в доброту душ померлих, які в усі часи і в усіх народів викликали страх. Кожна родина вшанувала душі своїх власних предків, а 9, 11 і 13 травня всюди відзначали *Лемурії* — свята мертвих — і вірили, що в ці дні душі виходять з могил і блукають по світу, як привиди, котрих називали лемурами або ларвами. У кожній оселі батько родини вставав опівночі й босий ходив по кімнатах, проганяючи духів. Тоді обмивав руки в джерелькій воді, клав у рот зерна чорних бобів, які потім, не оглядаючись назад, перекидав через будинок. При цьому він дев'ять разів промовляв таке заклинання: «*Це віддаю вам і цими бобами викупляю себе і своїх близьких*». Невидимі духи йшли за ним слідом і визбирували розсипані на землі боби. Потім господар знову обмивався водою, брав мідний таз і з усієї сили бив у нього, прохаючи духів піти з його дому.

21 лютого було інше свято, яке називали *Фералії*, подібне до слов'янського обряду поминання духів, у цей день для померлих влаштовували учту.

Духи не вимагають надто багато, ніжна пам'ять живих миліша для них від багатих жертв. Їм можна принести в дарунок черепицю із зів'ялим вінком, намочений у вині хліб, трошки фіалок, кілька пшеничних зернят, пучку солі. А найкраще — помолитися їм від щирого серця. І треба пам'ятати про них. Одного разу під час війни забули відзначити *Фералії*. У місті почалась моровиця, а ночами з могил виходив цілий натовп душ, які сповнювали вулиці голосним плачем. Та, як тільки їм принесли жертви, вони повернулися в землю, і моровиця припинилась. Країною померлих був *Орк*, як у греків *Аїд*, — глибокі підземні печери в неприступних горах. Так само звався і володар

цього царства привидів. Ми не знаємо його зображення, бо він ніколи не мав його, так само як не мав жодного храму, жодного культу. Однак недавно на схилі Капітолію знайшли храм іншого бога смерті, *Вейовіса*, ім'я якого ніби означало заперечення благодійної сили *Йовіса* (Юпітера).

Близько споріднені з духами предків генії, що втілюють життєву силу чоловіків, і юнони, які були чимсь на зразок ангелів-охоронців жінок. Кожна людина залежно від статі має свого генія або свою юнону. Геній вступає в чоловіка, коли він народжується, і покидає його, коли той вмирає, стаючи одним з манів. Геній наглядає за чоловіком, допомагає йому в житті, як тільки може і вміє, а в тяжкі хвилини добре звертатись до нього, як до найближчого захисника.

Дехто твердив, що людина, народжуючись, дістає двох геніїв: один напучує її на добре, а другий підмовляє на погане, і залежно від того, за яким з них вона піде, після смерті її чекає благословенна доля чи кара. Але це вже було скоріше богословське вчення, аніж загальна віра.

У день народження кожен приносив жертву своєму генієві. Генія зображали або у вигляді змії, або римським громадянином у тозі, з рогом достатку.

До цієї ж родини духів-покровителів належать ларі, які оберігають поле й хату селянина. У Римі не було культу, популярнішого за культ ларів. Кожен у своєму домі молився їм і набожно вшановував тих добрих божків, яким приписував усі успіхи, здоров'я і щастя родини. Ідучи з дому, господар прощався з ними, а повертаючись, з ними ж першими вітався. Вони з дитинства дивилися на нього із своєї каплички, що стояла біля домашнього вогнища, були присутні на кожній вечері, поділяли з усіма домоцадцями їхні радощі й смуток. Кожного разу, коли родина сідала до столу, господиня спочатку вдіяла їжі ларам, а в особливій, присвяченій ларам дні приносила їм у жертву вінок із живих квітів. Культ ларів, спочатку суто домашній, поширився на місто, його дільниці, а потім і на всю країну. На перехресті вулиць стояли каплички дільничних ларів. Навколишні жителі оточували їх великою шаную. Щороку на початку січня відзначали свято дільничних ларів. Це була весела розвага для простого люду. У святі брали участь комедіанти й музики, атлети й співаки. Розважались і випивали не один жбан вина за здоров'я ларів.

У тій самій капличці біля домашнього вогнища разом з ларами вшановували і благодійних богів — пенатів. Вони опікувалися коморою.

Щоб зрозуміти первісний культ ларів і пенатів, треба уявити собі найдавнішу римську оселю, селянську халупу з однією головною кімнатою, світлицею, — атріумом. В атріумі було вогнище, на якому готували їжу і яке водночас обігрівало родину, що найчастіше збиралася в цій кімнаті. Перед вогнищем стояв стіл, довкола якого всі сідали їсти.

Під час сніданку, обіду й вечері пенатам ставили на вогнище мисочку з їжею в подяку за домашній достаток, який вони оберігали. Завдяки цій жертві всі наїдки ставали ніби священними, і коли на долівку падала бодай крихта хліба, її треба було побожно підняти й кинути у вогонь. Державу вважали великою родиною, тому були також і державні пенати, яких вшановували в одному храмі з Вестою.

Споріднена самим іменем із грецькою Гестією, Веста теж була уособленням родинного вогнища. Її вшановували в кожній оселі і в кожному місті, та найбільше в самому Римі, де її храм був своєрідним центром столиці, а отже, і всієї держави. Культ Вести був стародавній і дуже поважний. Храм містився в гаю на схилі Палатинського пагорба, поблизу від Ф о р у м у ⁴⁶, біля самої Віа Сакра — священної дороги, якою проходили триумфальні процесії звитяжних вождів. Поряд був так званий атріум Вести, тобто по-сучасному монастир весталок. А недалеко стояла Регія — оселя верховного жерця, її називали «царським палацом», бо колись там жив цар (Рекс), який був одночасно верховним жерцем і безпосереднім главою весталок.

Сам храм, малий, округлий, своїм виглядом скидався на глиняні хатини найдавніших, ще сільських жителів Риму. Він поділявся на дві частини: в одній палав вічний вогонь Вести, і вдень вона була доступна для всіх, а вночі туди заборонялося заходити чоловікам; друга частина, ніби «святая святих», була схована від людського ока, і ніхто достоту не знав, що там міститься. В ній зберігали певні таємничі священні предмети, від яких залежало щастя Риму. У самому храмі не було статуї Вести, вона стояла перед дверима, зроблена за зразком грецької Гестії.

Службу в храмі виконували шість весталок. Їх вибирав верховний жрець із найкращих аристократичних родин. Дівчинка поступала в монастир між 6 і 10 роками життя і залишалася там протягом тридцяти років, присягнувши зберігати цнотливість і зректись світу.

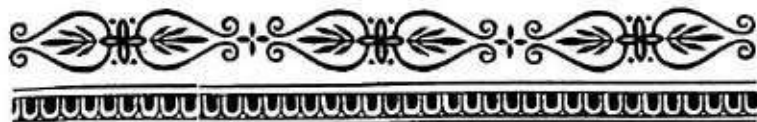
Перші десять років її навчали всіляких обрядів, наступні десять років вона сама правила в храмі, а останні десять років навчала новоприбулих весталок. Через тридцять років весталка могла залишити монастир, повернутись до світського життя, вийти заміж і створити власну родину. Але так траплялося дуже рідко, бо існувало загальне переконання, що весталка, яка покидає храм, не знайде щастя в житті. Тому більшість із них вважали за краще лишатись у монастирі до кінця днів своїх, користуючись повагою товаришок і суспільства.

Головним завданням весталок було підтримувати вічний вогонь на жертівнику богині. Вони стежили за ним удень і вночі, весь час підкладаючи нові тріски, щоб він не погас. Якби він погас, це було б не тільки великим злочином недбалої весталки, а й провіщало б нещастя для країни.

Розпалювання нового вогнища було дуже урочистою церемонією. Огонь добували, тручи один об одного два шматочки дерева, тобто первісним способом, який застосовували в кам'яному віці і яким у наш час користуються люди в найглухіших закутках землі, куди ще не дійшла цивілізація. Усі знаряддя в храмі — ніж, сокира — мали бути бронзовими, а не залізними, бо культ Вести зберігав форми побуту найстародавньої Італії. Весталкам не дозволяли виходити з міста, вони завжди мали бути поблизу священного вогню. Жрицю, з вини якої загасав вогонь, шмагали на смерть.

Така ж сувора кара спадала на весталку, яка порушувала обітницю цнотливості. Її садовили в щільно зачинений паланкін, щоб ніхто не міг ні побачити її, ні почути, і несли через Форум. Коли паланкін наближався, перехожі мовчки спинались і, похиливши голови, йшли за процесією до місця страти. Воно було поблизу однієї з міських брам, де вже чекала викопана заглибина, досить велика, щоб там поставити ліжко й стіл, на якому засвічували невелику лампу і залишали трохи хліба, води, молока та оливи. Ліктор відчиняв паланкін, а в цей час верховний жрець, піднявши до неба руки, молився. Скінчивши молитву, він виводив приречену, накриту плащем, щоб її обличчя не міг побачити ніхто з присутніх, і велів їй спуститись по драбині у приготовану заглибину. Драбину витягали й заглибину замурували. Звичайно весталка вмирала через кілька днів. Але іноді родині вдавалося таємно визволити її. Проте така звільнена весталка мусила назавжди відійти від суспільного життя.

Весталок оточували великою шанною. Коли котрась із них виходила на вулицю, її, як найвищих сановників, супроводжували ліктори. Їм відводили найпочесніші місця в театрах і цирках, а в суді їхнє свідчення було рівнозначне присязі. Коли злочинець, якого вели на страту, зустрічав одну з тих убраних у біле дівчат, він міг упасти їй до ніг, і якщо весталка проголошувала помилування, його відпускали на волю. Молитвам весталок надавали особливої ваги; вони щодня молилися за успіхи і єдність римської держави. А на дев'ятий день червня, в урочисте свято Весталій, римські матрони йшли до храму Вести, несучи в глиняному посуді скромні жертви. У цей день млини прикрашали вінками й квітами, а пекарі бучно веселились.

ГОЛОВНІ БОГИ

ЯНУС

Янус був духом-опікуном дверей і воріт, а пізніше став богом усякого начала. Йому присвячували світанок, початок кожного місяця, а січень, як перший місяць року, дістав від нього назву — Януар. Перше січня було загальне свято. Цього дня нові сановники урочисто займали посади, приносили жертви богам, приймали поздоровлення від друзів і знайомих. Усі жителі ходили одно до одного в гості, обмінювались маленькими подарунками, переважно ласощами: фігами, фініками, печивом — на добру ознаку.

Янусові присвячували всі двері (по-латинському — януа), біля яких нерідко ставили його статуї. Головний храм Януса стояв на північній стороні Римського Форуму, недалеко від курії, де збирався і засідав сенат. Це була просто арка — брама найдавніших укріплень. Коли з розбудовою міста стародавні укріплення розвалились, браму зберегли, вважаючи її священною. Її чорні, зарослі мохом стіни, складені з нерівних камінних брил, було вкрито бронзовими плитами, а всередині поставлено дивовижну статую бога. Вона зображала поважного чоловіка з двома бородатими обличчями, зверненими в протилежні боки: одне дивилося на схід, друге — на захід. У храмі був стародавній звичай: зачиняти двері на час миру і відчиняти їх, коли Рим воював. Та як тільки наставав загальний мир і в Римській державі не чути було бряжчання зброї, браму Януса дуже урочисто, з жертвоприношеннями, серед загальної радості зачиняли. Протягом усієї римської історії, сповненої війнами, браму зачинили всього кілька разів.

З дальшим розвитком римської релігії уявлення про цього бога зазнавало різних змін. Із звичайного бога дверей він став і богом джерел, і початком усього сущого, ніби першим божеством, творцем богів і людей. І навіть тоді, коли Юпітер перетворився в головного бога римлян, Янус зберіг свої почесті: у всіх молитвах його називали на

першому місці. А ще пізніше, під впливом грецьких богословських мудрувань, Янус із бога став царем, який начебто прибув із Фессалії до Риму і навчив дикий ще тоді римський народ прав і законів. Кажали, що він жив на тому пагорбі, який за його ім'ям назвали Янікул. Але такі речі розповідали вчені або поети. А народ, як і раніше, вірив у колишнього Януса, сторожа дверей, і побожно зберігав перші римські монети — старі, важкі, позеленілі шматки бронзи, на яких зображено дволикого бога.

ЮПІТЕР — ЮНОНА — МІНЕРВА

Римський Юпітер (назва ця походить від латинського *Ювіс Патер* *) був дуже подібний до грецького Зевса. Він був насамперед богом світла. Його часто називали *Люцетій* — світлодар, а днем, присвяченим Юпітерові, були кожні іди — середина місяця, на яку припадав місяць уповні. Він був повелителем усіх небесних явищ і ніби самим небом. Римляни казали: «*Суб Юве*» — просто неба, «*Суб Юве фрідідо*» — на морозі тощо. І ниви, і виноградники залежали від його милості чи гніву. Він посилав дощі й посуху. Під час дозрівання винограду йому приносили в жертву ягнят. Його зброєю була блискавка. Грім завжди вважали проявом доброї чи злої волі Юпітера. Це була кара або знамення. Віщуни намагалися розгадати значення грому. Місце, вражене блискавкою, ставало священним. Його оточували огорожею і біля нього приносили жертви.

Бог небесного вогню рано взяв на себе роль бога війни. Римляни вбачали в ньому свого найголовнішого союзника, допомога якого приносить перемогу. Будували храми його різним втіленням: *Статору*, тому, який затримує на місці римські шеренги, що похитнулися; *Версору*, який примушує ворога тікати; *Віктору*, тому, який приносить перемогу. Вирушаючи на війну, воєначальник молився у храмі Юпітера, обіцяючи принести йому жертви, а коли повертався переможцем, знову схилявся перед статуєю бога.

Тріумф був найурочистішою церемонією на честь Юпітера. Він не тільки уславляв переможного вождя, але передусім був релігійним актом, виявом шани і вдячності найдостойнішому покровителю римського народу, який при-

* *Ювіс Патер* — батько *Ювіс*.

носить звитягу й славу,— Юпітерові Преплагому Великому. Це було незрівнянне торжество, про яке мріяли римські воєначальники протягом усіх віків республіки і яке врешті цезарі зберегли лише для себе, не допускаючи, щоб поряд з ними хто-небудь так високо підносився над рештою підданих.

Приготування починалися ще задовго до призначеного дня. У цирках, на площах і в усьому місті — всюди, звідки можна було добре спостерігати процесію, — будували дерев'яні трибуни, які потім заповнював величезний натовп глядачів, одягнених у білі тоги. У цей день відчиняли всі храми, прикрашали їх гірляндами квітів і зелені, а на жертовниках весь час палили дороге пахуче зілля. Порядок підтримували ліктори та інша міська служба, стежачи за тим, щоб на вузьких вулицях Рима було досить місця для процесії.

Рано-вранці біля Тріумфальної брами, на Марсовому полі⁴⁷, збирався сенат і найвищі сановники, щоб привітати тріумфатора. Звідси процесія вирушала через цирк Фламінія до міста, проходила через Бичачий ринок до Великого цирку, щоб Священною дорогою піднятися на Капітолій. Іноді такий похід тривав кілька днів, особливо якщо воєнна здобич була дуже велика й багата — усе треба було показати народові. Тоді на возах везли пограбовані у завойованих містах і храмах статуї й картини. За ними, теж на возах, везли бронзові або сталеві обладунки розгромленого ворога, оздоблені золотом і коштовним камінням. Цілими купами лежали шоломи, щити, панцирі, поножі, сагайдаки, а між ними, мов язички полум'я, стрімчили оголені мечі й накопечники списів. Усе це мигтіло на сонці й бряжчало. За повозками йшли раби. Одні з них несли корзини й посудини із срібними та золотими монетами, інші — срібні кратери⁴⁸, роги, келихи, різноманітні коштовності, нерідко шедеври золотарського мистецтва, іноді — таблиці з назвами підкорених міст і народів, а часом навіть картини, на яких було зображено недавні битви.

Здалеку чулися звуки труб. Серед святково прикрашеного міста лунав воєнний сигнал римських легіонів. За трубачами виступали білі жертовні бики з позолоченими рогами, прикрашені стрічками й гірляндами квітів. Їх вели хлопчики в багато вишитих фартухах, а за ними йшли юнаки із золотим жертовним посудом. Якщо було переможено якогось царя, то везли всі його скарби, гнали рабів і рабинь, а на окремі повозці лежали його обладунок і

царська корона. Слідом йшли його діти із своїми вчителями і сам цар у чорному вбранні, плачучи й благаючи помилування. Його оточувала юрба друзів і придворних.

В кінці їхав сам тріумфатор. Про його наближення сповіщали все голосніші вигуки натовпу. Він їхав у розкішній колісниці, запряженій чотирма білими кіньми; на ньому була розшита пальмовим листям і зображеннями богині перемоги туніка, а поверх неї — вигаптувана золотом пурпура тога; у руці він тримав жезл із слонової кістки, голову його прикрашав лавровий вінок, а обличчя було пофарбоване в червоний колір, ніби в живого втілення Юпітера Капітолійського. За ним у бойовому строю йшла вся армія. Воїни з маслиновими гілками в руках співали різні пісні, часом дуже легковажні, бо в цей день усе було дозволено і навіть вважалося, що сміх і жарти забирають силу в злих духів, які могли б зурочити тріумфатора.

Біля підніжжя капітолійського пагорба похід спинявся, полонених відвозили до в'язниці й там страчували. Тріумфатора сповіщали, що полонених уже немає в живих, і тоді він виходив з колісниці й пішки прямував до храму Юпітера. Це була велика й урочиста хвилина. Юлій Цезар хоч і невіруючий, але під час свого тріумфу був такий зворушений, що всю цю дорогу пройшов навколішки і з сльозами на очах дякував великому богові за перемогу. Після молитви тріумфатор клав на коліна Юпітерові свій лавровий вінок і пальмову гілку. Потім приносили жертву і в храмі відбувалася загальна учта, в якій брали участь сенатори і сановники. Після бенкету тріумфатора проводжали додому. А в місті до пізньої ночі лунали співи й вітальні вигуки.

З усіх храмів Юпітера і в Римі, і в найвіддаленіших околицях країни головним і найшановнішим був храм на Капітолії. Його заклав останній цар Тарквіній Гордий⁴⁹. Спочатку храм був досить скромний, на зразок яскраво розмальованих етруських храмів, усередині якого стояла зроблена з випаленої глини статуя бога з пофарбованим у червоний колір обличчям. Юпітер Преблагий Великий з висоти цього храму, збудованого на горі, наглядав за містом, як цар. Сановники, перш ніж зайняти посаду, приходили до нього, щоб розпочати свою діяльність з жертвоприношення і молитви. У цьому храмі збирався сенат на своє перше урочисте зібрання в новому році, і здавалося, ніби сам бог очолює його. На стінах Капітолію були прибиті бронзові таблиці з міжнародними угодами, які таким чином потрапляли під опіку Юпітера, і порушення вмі-

щених там присяг викликало гнів найвищого охоронця законів.

Жрець Юпітера називався фламін Діаліс. Йому заборонялося виконувати будь-які інші обов'язки, і все життя його обмежувалося суворими приписами. Він не мав права сісти на коня, узяти до рук зброю чи навіть дивитися на озброєних людей. Йому заборонялося давати клятву, носити на руці персні, а в його вбранні не мало бути жодного вузла. Бороду й вуса йому стриг чоловік вільний і тільки бронзовими ножицями; його обрізані нігті й волосся закопували під плодовим деревом. Йому не вільно було доторкатися до вівці, до собаки, до сирого м'яса, до плюща, до бобів, присвячених померлим, до тіста. Жерцеві Юпітера не годилося навіть згадувати про ці речі. Ніжки його ложка були трохи обмащені глиною, і ніхто не смів спати на його постелі. Виходячи з дому, жрець надівав свою гостроверху шапку, і кожен день був для нього святковим. Він сам і його дім були захистком: якщо злочинцеві вдавалося зайти в дім жерця, його повинні були відпустити на волю. Жрець міг тільки один раз одружуватись, а якщо жінка його вмирала, він складав за себе обов'язки жерця. Він не міг перебувати поблизу могили, не міг торкатися небіжчика й брати участь у похороні. Такі ж правила визначали життя і його дружини, котра, як фламініка Діаліс, була жрицею Юнони.

У бічних нефах капітолійського храму стояли статуї Мінерви і Юнони, які разом з Юпітером були божею трійцею, створеною за етруським зразком.

Мінерва була давнім італійським божеством. Її ім'я означало духовну силу, думку, тому її вважали покровителькою всіх мистецтв і ремесел, як грецьку Афіну. Хоча вона ніколи не досягла в римській релігії такого значення, яке мала достойна покровителька Афін.

Інша річ Юнона. Під впливом грецьких понять її зробили дружиною Юпітера, царицею богів. Вона була уособленням римської матрони — ідеальної дружини й матері. У перший день березня, який вважався днем народження Марса, жінки відзначали свято Юнони, зване Матроналіямі. У цей день приносили жертви за подружні зв'язки, чоловіки дарували жінкам подарунки, господині влаштовували частування для рабниць.

Юпітер капітолійський мав ще одного співмешканця. Це був скромний Термін, бог межі й кордону. Коли Тарквіній починав будувати храм на Капітолії, він застав там капличку цього бога, і жерці вирішили, що не годиться зрушувати з місця того, хто піклується про непорушність кордонів. Термін був прадавнім селянським богом, що стеріг межові камені. У селах на свято, яке звалося Терміналії, його зображення прикрашали гірляндами та квітами і приносили йому безкровні жертви з молока, меду й фруктів. Свято закінчувалося загальною учтою сусідів.

МАРС

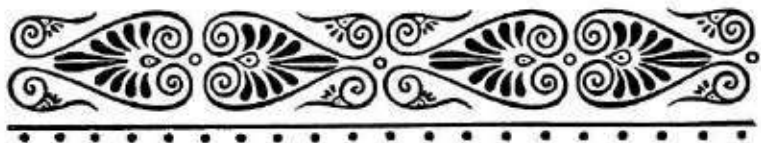
Римський вождь, вирушаючи на бій, вигукував: «Марсе, пильнуй!» Цей заклик ніби вводив легіони під команду вічного воїна, покровителя всіх сварок і чвар. Римляни добре знали його ще з самого початку своєї історії. Марс був загальноіталійським богом війни. Його первісним зображенням був ідол, що мав вигляд списа. Вовк вважався священною твариною Марса, а відтоді, як вовчиця виховувала Марсових близнят, Ромула й Рема, вовчий рід оточили майже релігійною шанобою: вовка зображали на військових штандартах, а відлиті з бронзи фігурки вовків нерідко стояли у храмах. Та й тепер, піднімаючись на Капітолій, ліворуч від великих, широких сходів можна побачити обвиту плющем клітку, де живе пара вовків, яких годує все місто. Жалібно завиваючи, вовки виливають тугу за холодними горами й темним лісом.

Марс був охоронцем кордонів і водночас сторожем полів та врожаїв. Приносячи йому своветаврілію — жертву із свині, вівці й вола, — селянин так молився йому: «Батьку Марсе, благаю і прошу тебе, будь до мене, до мого дому і всієї моєї родини завжди добрим і милостивим. Щоб запобігти ласки твоєї, я звелів обвести довкола мого поля, моєї землі, моїх угідь твої жертовні тварини — свиню, вівцю та вола. Захисти нас від усяких хвороб, видимих і невидимих, від пошесті й голоду і від усякого лиха. Усім плодам землі, злакам, і виноградним лозам, і садам пошли врожай. Охороняй пастухів і худобу, а мені, моему дому і всій моїй родині пошли здоров'я та щастя».

Жерці Марса називалися саліями, або плігунами. Про їхнє походження розповідали таку легенду. За царювання Нуми в Римі спалахнула епідемія. Люди вмیرали

як мухи. Набожний цар Нума щоранку виходив перед свій дім, зди́ймав до неба руки і просив у бога милості. Одного разу, коли він так стояв, заглибившись у молитву, з неба впав йому до рук маленький бронзовий щит, а згори озвався голос, який сказав, що римська держава буде доти існувати й зміцнювати свою могутність, доки цей щит зберігатиметься серед найбільших святинь. Тоді цар Нума за порадою німфи Егерії, яка була його повірицею і порадицею у всіх релігійних справах, звелів зробити ще одинадцять таких самих круглих щитів. Один умілий коваль зробив одинадцять щитів, таких схожих на той, який упав з неба, що сам Нума не міг розпізнати, де серед них справжній. Опіку священними щитами доручили колегії з дванадцяти жерців, званих саліями. Під час свята Марса, у березні місяці, салії під проводом жерця Марса (фламін Мартіаліс) ішли до оселі верховного жерця, де зберігалися ці щити. Там вони вдягали пурпурові туніки і плащі, оздоблені пурпуром. На голові в кожного був шолом, при боці — меч, на лівій руці — один із священних щитів, а в правій — спис. У такому вбранні салії виходили на вулицю, супроводжувані флейтистами. У такт музиці вони вдарили списами в щити й виконували старовинний воєнний танок довкола жертовника богів. Водночас співали величальні пісні Янусові, Марсові, Юпітерові та іншим богам. Ці пісні були складені такою стародавньою латиною, що пізніші римляни майже не розуміли їх.

Найкращий храм Марса, збудований у Римі Августом, — Марс Ультор (Месник) — на згадку про покарання вбивць Цезаря. Храм став форумом для Августа. Недалечко від нього височів старий храм Беллони, воєвничої богині, спорідненої з Марсом.

БОЖЕСТВА ЗЕМЛІ, ПОЛІВ, ЛІСІВ І ДЖЕРЕЛ

Найважливішим із земних божеств була прадавня богиня обробленого поля *Теллус Матер* — Мати Земля, яка приймає зерно, вкинуте рукою сівача, і дозволяє йому прорости в родючій ріллі.

Звертались до неї, називаючи її *Деа Діа* — Ясна чи Божественна Богиня. Її культ справляли так звані Брати Орачі (*Арвальські брати*). Їх було дванадцять. Щороку в половині січня глава братів виходив на сходи якогось храму і, обернувшись на схід, накривши голову плащем, оголошував людям день, коли буде свято *Деа Діа*. Звичайно воно припадало на кінець травня, коли в Італії вже дозрівають хліба і надходять жнива. Свято тривало три дні. Першого й третього дня Брати Орачі збиралися в Римі, у будинку глави братства. Сходилися туди вранці, одягнені в облямовані пурпуром тоги, й приносили Божественній Богині жертву з вина й пахощів. Потім вони сідали на табуретах, а перед ними клали хліб, прикрашений листям лавра, колоски з торішнього і цього річного врожаю, і брати доторкалися до них, ніби благословляючи. На цьому ранкова урочистість закінчувалася. Надвечір брати знову поверталися, мили руки, перевдягались у зручніший одяг і сідали на свої місця. Після цього починалася трапеза, влаштована за рахунок держави. Під час трапези молилися при засвічених лампах. Спалювали пахуче зілля, виливали вино в жертву богині. Співрозмовники підводилися з-за столу, дарували один одному букети троянд і прощалися з побажаннями всіляких благ.

Другий день свят був найважливішим. Церемонія відбувалася поблизу Рима, в священному гаю, де стояв невеликий округлий храм богині. Недалеко від гаю височіла чотиристинна будівля — місце зібрань Братів Орачів. Усередині будівлі була бенкетна зала, оточена чотирма рядами колон. На світанку того дня глава братства приносив

біля входу в гай покутну жертву — римляни вірили, що лісові божества не люблять, коли порушують їхній спокій. А пополудні святково вбрані брати з вінками з колосків на головах простували в урочистій процесії до храму, де їхній керівник приносив у жертву вгодоване ягня. Двоє з братів ішли в цей час на сусіднє поле, щоб принести кілька молодих колосків. Ці колоски передавали тепер з рук у руки: кожен брав їх лівою рукою, а правою віддавав наступному. Церемонію повторювали двічі. Після цього всі поверталися у храм. Тут кожен брат брав книгу з стародавньої молитвою, такою стародавньою, що в пізніші часи жоден з жерців не міг би повторити її без помилки, якби не мав перед собою написаного тексту. Помолившись, брати співали й танцювали. Свято закінчувалося загальним бенкетуванням. Римляни вважали, що врожаєм своїх полів вони завдячують молитвам Братів Орачів.

Поряд з поважною Матір'ю Землею багато віків стояла інша другорядна богиня, Церера, покровителька врожаїв, яку, однак, поезія поставила на чільне місце. Сталося це завдяки грецькій Деметрі, з якою ототожили італійську Цереру. Відтоді з її іменем пов'язували всі міфи про «скорботну матір», а її дочка Прозерпіна стала втіленням грецької Персефони.

У первісній римській релігії було чимало богів, які опікувалися землею та її плодами. З часом імена багатьох з них стерлися з людської пам'яті й загинули і тільки деякі збереглися до кінця стародавнього світу. Конс, бог жнив, мав у Великому цирку (Циркус Максимус) підземний жертвник, який у святкові дні відкопували. Богиня Опс давала достаток, їй молились у багатьох капличках і приносили багаті жертви. Культ її брав початок у найдавніші часи. Колись у царському палаці було її святилище, доступ до якого мали тільки весталки і верховний жрець. Пізніше їй збудували один храм на Форумі і другий — на Капітолії. Відзначали два її свята — Опіконсівія 25 серпня, після жнив, і Опалія 13 грудня, після сівби. Припадали вони на четвертий день після свят Конса, її співтовариша по каплицях і жертвниках. У ці дні навіть домашня худоба відпочивала.

Покровителькою городів, добрим духом дині, гороху й петрушки була Венера, ім'я якої означає «чарівність», звичайно чарівність квітучої природи. Пізніше вона стала прекрасною господинею весни, квітів і всього привабливого в природі. Городники, квітникарки й продавці овочів вважали її своєю покровителькою.

Згодом її ототожили з грецькою Афродітою, а найпишніший розквіт культу Венери починається з часів Цезаря, який вважав себе нащадком богині і спорудив їй чудовий храм Венери Родительки (Венус Генетрікс).

Поряд з Венерою вшановували Флору, богиню квітів і весняних радощів, свята якої відзначалися надмірними, трохи розбещеними веселощами.

Сади й фруктові дерева були під опікою бога пір року, що змінюють одна одну, Вертума, з яким була близько споріднена богиня спілих яблук — Помона.

Чудову казку про цих двох богів розповідає поет Овідій⁵⁰. Помона була німфою садів. Цілими днями вона ходила з ножем, обрізаючи сухі гілки на деревах і доглядаючи молоді щепи. Всі боги й божки полів, лісів і садів хотіли одружитися з нею. Але Помона, заклопотана своєю роботою, не звертала на них ніякої уваги. Не знала вона й того, що в неї закоханий бог Вертумн. А кохання його було справді шире й глибоке. Щоб прихилити серце Помони, закоханий бог з'являвся до неї в образах косаря, погонича волів, садівника, солдата, рибалки. Одного разу він прийшов у її сад, переодягнувшись бабусею. Сива, мов голубка, старенька, важко спираючись на сучкувату палицю, почала вмовляти Помону, щоб вона вийшла заміж, і то не за будь-кого, а тільки за Вертумна, котрий так само, як і вона, любить сади й плодові дерева. Коли й це не допомогло, Вертумн постав перед нею у власній подобі. Виявилось, що це було найкраще, бо він був молодий і дуже гарний. Вертумн полонив серце Помони, й відтоді вони ніколи не розлучаються. У промінні їхнього щасливого кохання дозрівають сади — їхнє спільне замилювання.

З богів урожаю найпопулярнішим був Сатурн, бог посівів, якого пізніше цілком ототожили з грецьким Кроносом. На його честь відзначали щорічні свята Сатурналії. Вони припадали на другу половину грудня і тривали цілий тиждень. Тоді в місті відбувалися веселі карнавали. У світлих radoщах, серед бенкетів, під час яких господарі частували своїх рабів, пригадувались незабутні часи «золотого віку». В ці дні зникала не тільки нерівність становищ, а й будь-яка ворожнеча, відкладалися суди й виконання вироків над засудженими, у цей час навіть не годилося обмірковувати військові плани.

Під час сатурналій знайомі обмінювались різними подарунками. Звичайно це були хустки, ложки, келихи, а найчастіше воскові свічки й глиняні лялечки. До цього додавали дотепного листа, а хто міг — то й жартівливі вірші. По

всьому місту ходили веселі підпилі юрми і, вигукуючи «Іо Сатурналія!», витягали вночі з ліжок сплюхів. Імператори в ці дні влаштовували пишні ігри й на виставах під час перерви наказували кидати в публіку недорогі подарунки. У шкільної молоді в цей час були канікули.

Богом лісів був Фавн. Ім'я його означає — «добрий», «милостивий». Це й справді був добрий дух лісу, який своєю волю вигодошував дивним шелестом дерев. З глибини лісового мороку не раз чули його застережливий голос, а люди богобоязливі йшли вночі до священних гаїв і потім розповідали, як з ними розмовляв Фавн і давав їм поради. Через схожість із грецьким Паном Фавна спочатку ототожнювали з ним, а пізніше почали говорити про фавнів у множині і вважали їх подібними до грецьких сатирів. Та найдавніша римська релігія знала тільки одного Фавна й вшановувала його дуже оригінальним способом.

На північно-східному схилі Палатину був священний грот, званий Луперкаль, який з давніх-давен був центром культу Фавна. Розповідали, що саме в цьому гроті вовчиця годувала близнят Ромула й Рема. Культ бога лісів відправляли жерці луперки. Свято його називалось Луперкаліями, і відзначали його 15 лютого. Починалось воно принесенням у жертву козла, з шкури якого жерці робили собі пов'язки на стегна й ремені. Голі, прикриті тільки тими пов'язками, луперки бігали по вулицях міста й шмагали зустрічних перехожих ременями.

Фавна вважали не тільки лісовим духом, а й богом полів, а насамперед стад, яких він охороняє від вовків. Поет Горацій⁵¹ звертається до нього з такою молитвою: «Фавне, коханку полохливих німф, прошу тебе, прийди на мої поля і сонячні ниви й будь добрим до мого молодого стада. Для тебе щороку забиваю молоденьке козеня і ставлю тобі повні келихи вина, для тебе старий жертovníк оповивається клубами диму. А як настане твоє свято, худоба вільно гуляє на буйних пасовиськах, і все село виходить на луки, і вівці не бояться вовків. Дикий ліс осипає для тебе листя, а селянин на твою честь танцює і весело тупає в немилу землю».

Згодом поряд з Фавном, тільки як бог лісів, з'являється Сільван, якого нерідко ототожнювали з Сіленом. На вигляд це лісовий бородатий чоловік, голий, який тримає в руці серп, а в згорнутій козячій шкурі — різні плоди землі; біля його ніг сидить собака — чуйний товариш на безперервних полюваннях. У його культурі було дивне правило: жінкам не дозволяли брати в ньому участі; вони не сміли

навіть дивитися на статуї Сільвана. Щоб обергти жінок від мимовільного святотатства, ці статуї найчастіше ставили в чоловічих лазнях.

А виключно жіночим божеством, на жертвоприношення якому не міг дивитися жоден чоловік, була Фауна, що невідомо ким доводилася Фавнові — дружиною, сестрою чи дочкою. Називали її Бона Деа — Добра Богиня. Вона була богинею родючості та врожаю. Свято її відзначали в грудні під керівництвом дружини котрогось із найвищих державних сановників — консула або претора. Того дня всі чоловіки йшли з дому. Залишалися тільки жінки, які прикрашали кімнати виноградною лозою, молилися і приносили жертви під наглядом весталок. У 62 році нашої ери нечуваний скандал влаштував молодий гульвіса Клодій, який задля жарту ввійшов, переодягнувшись жінкою, у дім, де відзначали свято Доброї Богині. Однак його впізнали і з великою ганьбою вигнали, а потім судили за святотатство.

З пастуших божеств найпопулярнішою була богиня Палес. Вона опікувалася худобою і пастухами. Її свято, зване Палілія, відзначали 21 квітня дуже урочисто, бо на цей день припадала ще й річниця заснування Рима. Її не можна було приносити криваві жертви. Замість них спалювали якусь дивну суміш, яку весталки готували таким способом: кров, узятую з коня, принесеного в жертву Марсові під час торішніх червневих свят, змішували з попелом спаленого за кілька днів перед тим ягняти й додавали різне зілля, насамперед сухі пагони квасолі. Це все разом спалювали як очисну жертву. На свято ранком усі хліви замітали новими мітлами, худобу кропили джерельною водою, а на дверях вішали вінки. У кухні розпалювали вогонь із гілок розмарину, смоковниці, маслин та лаврового дерева, і якщо вони гучно тріскотіли, це вважалося доброю прикметою. В жертву приносили просяне тісто й молоко.

Молилися, щоб богиня благословила стада і щоб простила пастухів, коли котрийсь із них ненароком загнав худобу на якесь священне місце або зламав гілку в священному гаю; її просили дарувати гарну траву, здорову воду, найбільший приплід у худоби, просили відвернути пошесті та всілякі хвороби. Молитву цю повторювали чотири рази, повернувшись обличчям на схід, потім випивали кухоль молока, змішаного з суслом торішнього вина, і стрибали через палаючі снопи соломи, як слов'яни в ніч на Івана Купала.

Усі ці божества полів, лісів і врожайів, хоч і дуже шановані й прадавні, щоразу все більше відступали на другий план під натиском новомодних богів, які зуміли поєднати

свої імена з уславленими постатями грецького Олімпу. Діана була однією з тих богинь, які рано скинули строгий римський одяг і, вдягнувши легке грецьке вбрання, стали надихати поетів і художників. Після цього перетворення Діана, яку ототожнили з Артемідою, багато втратила із свого первісного характеру. Адже раніше вона була богинею квітучої природи, господинею зелених гаїв, покровителькою тварин. Як і личило римлянці, вона була богинею поважною і статечною. Наслідуючи Артеміду, вона захопилась полюванням, про що раніше навіть не думала, придбала собі срібну колісницю, щоб кожної ночі, як богиня місяця, їздити по небу. Однак ще пам'ятали ті часи, коли єдиним її храмом був гай. Міська й сільська біднота вважала її своєю особливою покровителькою, бо добра богиня втішала в горі й зціляла змучене хворобами тіло. Імператор Сервій Тулій збудував їй храм на Авентині, тобто в кварталі, де жили бідні.

Але найвідоміший храм Діани був розташований в Аріції, недалеко від Рима. Це була дика місцина, оточена з усіх боків горами, серед яких виблискувало чудове озеро⁵² з такою прозорою водою, що його називали «Дзеркалом Діани». Римляни, котрих греки зуміли переконати, що вони все запозичили в Елладі, розповідали, ніби Діана з Аріції була тією самою Артемідою, яку вшановували в Тавриді, жорстокою богинею, котра вимагала людських жертв. Ще й придумали таку легенду: коли Орест утік з Тавриди, забравши з собою сестру й статую Артеміди, він потрапив до Італії, оселився в Аріції і прищепив тут культ таврійської богині. Цю легенду нібито підтверджував дивний звичай у храмі Діани в Аріції. Посеред священного гаю росло дерево, на якому не можна було ламати гілок. Той, хто зламав гілку, мав право вбити жерця і посісти його місце. Жерцєві надали титул Рекс Неморенсіс — цар священного гаю. Він був недоторканий. Найбільший злочинець міг бути в повній безпеці, коли ставав «царем», тому що будь-яка земна влада втрачала силу вже біля перших дерев священного гаю. Однак життя його не було солодким. День і ніч цей «цар» з мечем у руках охороняв священне дерево. Адже кожної мінти міг з'явитися ворог. Узимку і влітку, в гарну погоду і в сльоту він мусив чатувати один-однісінький, пам'ятаючи, що сон може принести йому смерть. Старість — якщо він доживав до старості — була для нього вироком, бо, ставши недужим, він не міг опиратися навіть кволішому ворогові. Такий «цар» ніколи не царював довго: надто багато було в нього ворогів і суперників. Серед них

завжди знаходився сильніший від нього, який перемагав і вбивав його так само, як він це вчинив із своїм попередником. Збігли раби, гладіатори, різні злочинці втікали насамперед в Аріцію, де ціною нового вбивства здобували на певний час відстрочку від кари.

Храм Діани в Аріції, поблизу цього гаю, обслуговували жерці, які разом з тим займались лікуванням і утримували лікарню. Вода у місцевих джерелах була здорова, смачна й мала лікувальні властивості. Люди, які завдяки богині видужували, приносили в храм вироби з обпаленої глини або металу: маленькі статуетки Діани чи самого жертводавця або зображення якогось зціленого органа. Проте це могли бути й різні інші предмети: брошки, браслети, персні, лампи, посуд, монети, навіть одяг. Із тих дарунків набирувалося велике багатство храму, яке зберігали в спеціальних складах і капличках.

Урочисте свято Діани припадало на 13 серпня. У цей день римлянки, прикрашені квітами, йшли до Аріції, щоб подякувати богині за її благодіяння і просити про нові. Свято відбувалося вночі, а тому з Рима треба було виходити вдосвіта, щоб устигнути на призначену годину. Тридцять кілометрів відокремлювало Аріцію від Рима. Шлях пролягав по Аппієвій дорозі — «цариці римських доріг». З раннього ранку було людно біля Капенських воріт. Убогі жінки йшли пішки; заможніші або слабші їхали на конях і мулах чи на возах; багатих матрон несли в паланкінах, в оточенні численних слуг. Натовп паломниць прибував до Аріції ввечері. Більшість із них розташовувались для відпочинку у заїздах. Діставали з клуночків запаси харчів, запивали їжу гарним аріційським вином, а на десерт ласували грушами, які славилися на всю Італію. З настанням ночі юрми богомолки простували гірською дорогою до храму. Чудова зоряна серпнева ніч, сповнена запахом сосни, розступалася перед походом жінок, котрі йшли з смолоскипами і співали гімни на честь богині, яка «ласкаво прислухається до прохань дітей». Вони несли статуетки, вінки, гірлянди квітів, картини, що зображали чудесне зцілення, і все це складали до ніг могутньої володарки гаю. Напевно, чудовий вигляд мало це нічне богослужіння в освітленому смолоскипами храмі, серед палаючих жертвників і диму кадильниць, під місяцем, що, мов срібна лампа, висів над озером Немі — «Дзеркалом Діани»!

На латинській землі було безліч священних гаїв. Навіть у самому Римі, хоч він і розбудовувався, зберігся не один такий шанований затишний куточок. Так, на Марсо-

вому полі був гай стародавньої богині Феронії, котра ще пам'ятала етрусків, від яких, може, й почався її культ.

Жоден раб не пройшов мимо нього, побожно не зітхнувши, бо саме тут, у храмі Феронії, відбувалася церемонія відпущення на волю. На храмовому камені сиділи раби з поголеними головами, чекаючи звільнення, а урядовець, уповноважений здійснити цей акт, надівав їм шапку, яку звали пілей, і казав: «Заслужені раби, які тут сидять, нехай встануть вільними».

Римляни поклонялись божествам вод. Їхня земля, не така суха, як грецька, з усіх щілин і розколин бризкала джерелами й струмками, підтримуючи у своїх мешканців постійну живу любов до таємничих сил, які з глибини твердих скель і недоступних для ока печер видобувають ясні, цілющі струмені.

Біля кожного джерела насаджували священні гаї, будували жертovníки й каплиці. Порухення усталеної течії ріки вважалося святотатством, і коли за цезаря Тіберія хотіли врегулювати вередливий і грізний Тібр, який, розливаючись, щороку знищував плоди людської праці, до сенату збіглися численні посланці з усіх кінців басейну Тібру, бажаючи не робити цього. «Найкраще, — казали вони, — людськими справами керує сама природа, яка і річкам встановила верхів'я і гирло, початок і кінець. Тібр ніколи не згодиться, щоб у нього забрали притоки і щоб він плинув з меншою, ніж колись, славою». У деяких річках не дозволяли купатись, а на інших заборонялося плавання.

Кожен, хто проходив біля джерела, потоку чи струмка, кидав у їхні води квіти, шепотів молитву або клав на березі тістечка. Водяні божества були вдячні за виявлену їм увагу. Цей звичай зберігся до наших днів, хоч ми й не задумуємось над його смислом. У Римі є фонтан ді Треві, води якого спадають дзвінкими, буйними каскадами під мурами Палаццо Полі. Кожен, хто відвідує Рим, вважає за свій обов'язок стати біля фонтана і, відвернувшись від нього, кинути в його шумливі води дзвінку мідну монету; той, хто зробить так, може бути певним, що незабаром знову повернеться до вічного міста. Ця монетка — жертва. І жертва та не належить ні грізному Нептунові, вирізьбленому П'єтро Браччі, ні богиням Здоров'я і Родючості, які оточують його, а тільки справжній господині фонтана, німфі Аква Вірго. Тепер, як і багато століть тому, туристи, відвернувшись, щоб не зіткнутись лицем до лиця з богом, несвідомо приносять стародавню жертву. Саме там, на Марсовому полі, був храм богині вод Ют у р н и, яку, кажуть, Юпітер удо-

стоїв своїм коханням. Її свято відзначали 11 січня, і це було свято робітників водогонів та міських фонтанів, а також пожежників. Нічого не лишилося від того стародавнього храму, але на його місці під Палатіном, поблизу руїн будинку весталок, і зараз б'є джерело, що має ім'я Ютурни. З нього весталки брали воду для жертвоприношень.

Стародавні римляни уявляли собі джерела в образі чоловіків, а ріки й струмки — в образі жінок або чоловіків, залежно від нуртуючої сили їхніх вод. Вони гадали, що боги великих рік — це старці з лагідними батьківськими обличчями; колись вони були царями в тих країнах, через які біжать їхні потоки. У джерелах живуть водяні діви, каменни, співучі богині, які мають віщий дар і дають натхнення поетам. Коло однієї римської брами їм був присвячений чудовий гай, порослий м'якою травою. Зайняті своїми забавами, милі богині не потребують ані багатих жертв, ні жерців, ні сяючих золотом храмів. Не так, як старому дідові Тіберіну, богові Тібру, найважливішої для Риму ріки, що гнівається з будь-якого приводу, загрожує повинню і хтозна, чи в давні часи не вимагав, щоб для жертвоприношень йому вбивали людей.

У пізніші часи водяних богів очолив Нептун. Римляни вважали його своїм Посейдоном і зображали так само з тризубом, як володаря моря. Але спочатку це був другорядний бог хмар і дощу.

ПЕРСОНІФІКАЦІЯ

Характерною рисою римської релігії є безліч персоніфікацій, або втілень моральних понять, людських почуттів тощо. Була в них богиня Фідес (Вірність), зображувана з колосками й повною корзиною фруктів; Конкордія (Згода) — з рогом достатку; Гонос і Віртус (Честь і Відвага), обидва озброєні; Спес (Надія) — з квіткою в руці; Пудіцітія (Сором'язливість) — у грубому покривалі; Клементія (Лагідність) з жезлом у руці, вона втілювала милостивість правлячого цезаря; Пакс (Мир); Ювентус (Молодість), вшановувана в окремій каплиці в нефі Мінерви Капітолійської; Гіларітас (Веселість) і навіть Діес Бонус — День Добрий!

Греки перетворили б усі ці божества в милі, привабливі персонажі, які втручаються в людське життя, овіяні легендами, осяяні поезією. А римляни зуміли тільки набудувати їм безліч храмів, установити свята і жертвоприношення. Лише одна з тих персоніфікацій стала більш життєвою. Це був Меркурій — втілення торговельного шахрайства. Однак і він завдячував своїм успіхом тому, що греки визнали його своїм Гермесом. Тоді римляни пересвідчилися, що грецьке вбрання дуже личить йому, широко полюбили його і в усіх країнах ставили статуї як покровителів римської торгівлі, що слідом за переможними легіонами завойовувала світ.

У день 15 травня всі купці відзначали свято Меркурія. Зранку спалювали пахуче зілля перед статуєю бога, потім, підперезавши туніку, йшли з коновками по воду до священного джерела біля Капенських воріт. Принісши воду додому, занурювали в неї лаврову гілку й кропили свої товари і самих себе, а тоді проказували приблизно таку молитву: «Змий з мене, боже, всі колишні клятвopушення, і якщо я коли-небудь клявся тобою, якщо брехливо присягався іменем Юпітера або іменем якогось іншого бога — нехай ці

негідні слова розвіються з вітром. Однак дозволь мені і в майбутньому обдурювати й порушувати клятву, а боги нехай не зважають на мої слова». Напевно, Меркурій був дуже поблажливий бог, якщо до нього не боялися звертатися з такими молитвами.

НАПЛИВ ЧУЖИХ РЕЛІГІЙ

Надзвичайно широкий, віротерпимий політеїзм римлян легко вбирав у себе чужі релігійні уявлення, так що врешті та дивна релігія скидалася на зборище богів з усіх кінців світу. Це, звичайно, не сталося відразу. Але почалося рано, і в міру пожвавлення стосунків Риму з окремими країнами чужі боги прибували все жвавіше і чимдалі в більшій кількості. Привезені здалеку раби, іноплеменні купці, солдати, що поверталися з воєн, чужоземці, які оселялися назавжди, — усі приносили якісь свої власні святині.

Найглибше проник вплив греків. Їхня релігія так злилася з римською, що згодом самі римляни не бачили різниці між своїми і грецькими богами. В жодну епоху і в жодного народу ми не натрапляємо на приклад такого цілковитого підпорядкування чужій релігії, і найдивніше, що відбулося це добровільно, а не з примусу. Значною мірою це сталося завдяки Сивіллиним книгам.

Легендарна історія цих книжок така. Одного разу до царя Тарквінія прийшла незнайома жінка й принесла дев'ять книг, у яких, за її словами, були божі провіщення. Тарквіній запитав про ціну книг. Незнайомка назвала дуже велику суму, і цар вирішив, що має справу з божевільною. Тоді жінка в його присутності розклала вогнище й спалила три книги з дев'яти, а потім спитала царя, чи не хоче він купити решту шість книг за ту саму ціну. Це здалося Тарквінію справжнім божевіллям. Але коли незнайомка спалила ще три книги і за ті три, що залишились, заправила ту ж саму ціну, цар здогадався, що тут криється якась таємниця, узяв книги і заплатив визначену суму.

Незнайомка відразу ж пішла з палацу, і її ніколи більше не бачили. Казали, ніби то була вішунка на ім'я Сивілла. Три книги, названі з того часу Сивіллиними, цар віддав на збереження в священне місце, доручивши наглядати за ними спеціальним жерцям.

Спочатку таких жерців було два, потім десятеро і нарешті п'ятнадцятеро. І коли на країну звалилось лихо,

римський сенат викликав їх, щоб вони подивилися в Сивілліні книги й знайшли в них пораду, як позбутися лиха. І, о диво, Сивілліні книги завжди радили однаково: припести в Рим якесь нове божество. Адже це були просто книги з грецькими релігійними приписами, і хоч як би їх читали й тлумачили, незмінно знаходили в них посилання на ще невідомий у Римі культ. Таким чином опинився в Римі грецький Аполлон і навіть зберіг своє ім'я, і його син Асклепій, якого вшановували на берегах Тібру під іменем Ескулапа, і Діоскури — Кастор і Полідевк, і Геракл, якого римляни називали Геркулесом, та багато інших. Римляни мали таку величезну кількість богів, що завжди котрийсь із них міг, зрештою, відповідати новозапровадженому богові. Саме тоді Мінерва дала своє ім'я грецькій Афіні, Церера — Деметрі, Персефону перейменували на Прозерпіну, яка в римлян була однією з богинь врун. Венера нероздільно злилася з Афродітою. Зрештою вся грецька міфологія перебралася до Риму, де її дуже прихильно зустріли римські поети. Незграбні римські боги ожили, поєдналися в подружні пари, прийняли, як власні, всі грецькі легенди. Грецька міфологія заповнила ту пустку, якою віяло від суворої римської релігії.

Разом з грецькими до Риму напливали східні божества. Першою з'явилася «мати богів», малоазійська Кібелла. Сталося це в тяжкий для Риму період — під час війни з Ганнібалом⁵³. За порадою Сивілліних книг, сенат вирішив привезти з Пессінунта, в Малій Азії, статую матері богів. Корабель, що віз святиню, прибув у гирло Тібру. Зустрічати богиню вийшли сенатори, воїни, весталки, натовп народу. В той час була посуха, і луки пожовкли й вигоріли. Корабель, застрявши у річкових заростях, спинився і став, мов припнутий. Народ відчув у цьому погрозу божества. Ніякі зусилля веслярів не могли зрушити корабель з місця. Усі почали казати, що зробити це спроможна тільки безгрішна жінка. З гурту заміжніх жінок виходить Квінта Клавдія. Довкола неї чуються обурені голоси. Їй не вірять, не вірять у її праведність. Але вона йде на берег Тібру, тричі зачерпує долонею воду, тричі зрошує чоло і тричі здіймає руки до неба. Натовп вражений. А вона, впавши на коліна, пильно вдвляється в статую богині, яка стоїть на палубі корабля, і каже: «Вислухай мою молитву, милосердна мати благословенних, і вияви до мене свою милість. Мене вважають грішницею. Я скорюсь, якщо ти одвернешся від мене; осуджена божим судом, я спокутую ганьбу своєю смертю. А якщо я без-

грішна, ти, господине непорочна, підтримай мене доторком непорочної руки своєї». Промовивши це, вона взялася легкою рукою за корабельний канат — корабель зрушив з місця й поплив слідом за нею...

Супроводжувана таким чудом, ввійшла до Риму велика матір богів, відкриваючи дорогу іншим східним божествам, які невдовзі мали прийти слідом за нею. Проте це вдалося їм нелегко. За часів республіки римляни не були прихильні до них, вважаючи, що східна релігія аморальна й поширює зіпсованість. Але держава дедалі розросталася, а Рим усе очевидніше ставав столицею світу. На його тісних вуличках з'явилися юрми різного люду, а в публічних лазнях, театрах і концертних залах виступали грецькі філософи, проповідуючи вчення, не сумісні з вірою батьків. Під впливом цих учень релігія почала все більше занепадати, і у вік революцій, що передували виникненню Римської імперії, протягом цих ста років до нашої ери, старі храми руйнувалися, жертovníки давніх богів покривалися пилом і павутиною, деякі обов'язки жерців забувалися. Цезар Август (31 р. до н. е. — 14 р. н. е.), установивши порядок і мир в усій країні, з запалом узявся до відродження римської релігії: споруджував розкішні храми й відбудовував старі, повернув колишню повагу до жрецьких колегій, усі торжества, релігійні церемонії та ігри влаштував дуже пишно.

Однак це небагато допомогло. Народ Римської імперії втратив довіря до давніх богів* і шукав релігійної втіхи в східних культах. Мабуть, ні в який інший період не було такого великого прагнення віри, яке намагалися вдовольнити різними забобонами. Саме тоді римський світ уперше познайомився з астрологією — таємничою наукою про зорі, яка з того часу протягом століть панувала над людським розумом. Астрологія прийшла зі Сходу, найобізнаніші з нею були халдейські жерці⁵⁴. Вчення це ґрунтувалося на переконанні про незмінність порядку світу, доказом і виявом якого є незмінний рух зірок. Небесні тіла мають душу, яка виникла з того самого ефіру, що й людська душа. Життя зірок пов'язане з людським життям, а за їхнім розміщенням можна визначити, точно обчисливши, майбутнє. Тому астрологів називали «математиками». У поєднанні з магією, яка знаходила в той час прихильників серед найвищих верств суспільства, астрологія за-

*«Навіть діти вже не вірять у духів, у підземні царства, у чорних жаб Стіксу й перевізників із довгими жердинами, які в одному човні перевозять тисячі людей», — писав сатирик Ювенал,

довольняла низькі релігійні інстинкти, насамперед прагнення чудес, такого характерного для римського суспільства I та II століть нашої ери.

Водночас все більше відчувалася вища потреба: встановлення певного порядку в релігійних поняттях. Римлянин II століття нашої ери був оточений римськими, грецькими, єгипетськими, східними богами, не кажучи про тих, що наступали з Півночі й далекого Заходу. Люди були пересичені такою кількістю різномовних богів. Мимоволі виникав потяг до якоїсь єдиної спільної віри. Робили спроби усунути суперечності між окремими віруваннями, вважати тисячі імен богів за різні назви того самого божества, якого людина ні пізнати, ні побачити не може. Ще до того, як у світі запанувало християнство, стародавні люди засвоїли деякі християнські уявлення. Так, наприклад, вони довідалися, що аскетизм, тобто зречення житейських насолод, життя чисте й сповнене самопожертви можуть наблизити до непізнаваного божества. Ці погляди проповідувались у східних містеріях, які далеко на другий план відсунули стародавні грецькі містерії. Східні релігії приваблювали людей ще й тим, що вони не обмежувались якоюсь країною чи народом, не робили різниці між греками чи римлянами й варварами, різниці між панамі і рабами, а до кожної людини, незалежно від її стану чи походження, ставились як до грішника, котрий шукає розради. Тому не дивно, що кількість їхніх прихильників зростала передусім за рахунок рабів, бідняків і солдатів. У всіх кінцях стародавнього світу ми натрапляємо на храми, каплиці та жертівники цих східних божеств.

Найпоширенішим був іранський культ Мітри. Римські легіони, де він мав найбільше прихильників, занесли його на береги Дунаю і в ліси Германії; серед пісків Африки і в туманній Британії стояли жертівники цього бога світла. Він називався Соль Інвіктус — Сонце Непереможне. Містерії Мітри повчали, що кожна людина стоїть між ворожими силами світла і темряви, а після смерті за її душу борються злі і добрі сили. Тільки перед взаємничими, які знають слова заклинання, відчиняються вісім брам, що ведуть у найвищі небесні сфери, до вічного щастя. Слабкій і вбогій людській істоті допомагає Мітра як у земнім житті, так і в потойбічнім. Він же сам колись зійшов на землю і знову повернувся на небо. Взаємничі проходили різні стадії, і їм давали різні імена: круків, солдатів, левів тощо. Найвища стадія означалась іменем «батька». У мітроїстів був різновид хрещення, яке очища-

ло від гріхів, вони влаштовували загальні трапези на ознаменування різних подій із життя Мітри. Усі ці обряди виконувались у підземних гротах.

Тепер уже ніхто не боровся з чужими богами. У небуття пішли часи, коли за наказом сенату й консулів руйнували каплиці Ізиди. І сенатори, і консули вже давно самі сповідували східні релігії. Це просто вважалося добрим тоном, відколи самі цезарі стали підтримувати чужих богів замість деяких вітчизняних. Зрештою і цезарі були вже не римського походження. Так, наприклад, Геліогабал, у тоненьких жилах якого текла сірійська кров, 219 року нашої ери привіз у Рим кам'яний фетиш бога сонця, Ваала, і коли урочиста процесія несла цю східну святиню, статуї всіх римських богів супроводжували його, ніби почет слуг. Огонь Вести, як і раніше, горів у поважаному храмі, Брати Орачі все ще повторювали свої незрозумілі молитви, луперки бігали навколо Палатину, як і за часів Ромула, проте римської релігії вже не було. Була якась мішанина всіляких богів Сходу і Заходу, Півночі і Півдня, дикий розгардіяш суперечливих релігійних понять, збиранина вірувань, культів і обрядів, у яких не було ні порядку, ані провідної думки. Кожен вірив у що хотів, а насправді з дня на день очікував нового одкровення. Його дало нарешті християнство і дивовижно легко здобуло перемогу над старезними й почасти мертвими релігіями.

Найдовше опиралася чужим впливам і навіть переможному походу християнства в італійських селах староримська релігія. Жителі сіл — пагани (звідси походить наше «поганин»), коло землеробських робіт яких на полях, виноградниках та в садах лишилося незмінним від прадавніх часів, були глухі до закликів із далекого світу й свято дотримувались прадавніх заповідей доброго царя Нуми. У їхніх хатинах, таких самих, як і та, де жив Ромул, завжди найбільшою святинню було вогнище, яким опікувалися домашні божества. Їхня релігія ґрунтувалася на почуттях, пов'язаних з таємничим життям землі, і на непохитних давніх звичаях. Крім того, в ній була якась дивовижна постійність. Завжди той самий прастарий дуб, та сама гірська вершина, той самий священний гай зосереджували на собі релігійну увагу спокійного народу, який жив оддалік від гамору й злигоднів великого світу.

Не можна визначити, коли, власне, зникла та сільська — «поганська» — релігія, але, мабуть, сталося це дуже пізно: тоді вже в Римі, «столиці апостола Петра», сиділи верховні жерці нової, загальної релігії.

КУЛЬТ ЦЕЗАРІВ

Багато хто здивується, що в епоху такого високого рівня цивілізації, як за часів Римської імперії, виникає так званий культ цезарів, тобто обожнювання особи володаря. Воно спиралося на переконання стародавніх римлян, що людина за свої заслуги, силу або розум може здобути справжнє безсмертя і порівнятися з богами. Особливо міг претендувати на титул бога цар, що мав необмежену владу і, здавалося, був такий самий могутній, як і бог. З давніх-давен єгипетським фараонам та ассирійсько-вавілонським володарям їхні піддані віддавали божественні почесті.

Сповнена героїв грецька релігія не проводила чіткої межі між людиною і богом, тому культ великих і ушлякених людей поширився в Греції без зовнішніх впливів. Кожному засновникові нового поселення, а пізніше й деяким особливо заслуженим громадянам у рідному місті віддавали божественні почесті як героям. Спочатку був звичай шанувувати людей як героїв тільки після їхньої смерті, але близько 400 року до нашої ери ми натрапляємо на перший на грецькій землі випадок обожнювання людини за життя. Щасливим обранцем був Лізандр, спартанський адмірал, завойовник Афін, людина, яка після багаторічної війни встановила мир і порядок у Греції. «Йому першому,— пише історик Плутарх,— грецькі міста споруджували жертovníки, як богам, приносили жертви і вперше на його честь співали гімни». З того часу все більше людей помножують і так уже тісні ряди богів. Починаючи з Олександра Македонського, обожнювання царя за життя стає правилом у всіх новостворених елліністичних державах.

Римська релігія теж підходила для сприймання культу царської особи. Божественні почесті, що ними шанувували померлих, яких називали ді манес — добрими бога-

ми, стирали різницю між людиною і богом. Обожнювання, як, зрештою, і кожна справа в римляни, набуло певних сталих юридичних норм. Його запроваджували після смерті цезаря ухвалою сенату. Це називалося консекрацією. Консекрований цезар діставав титул *divus* — божественний, мав свої храми і своїх жерців. Йому могли також надавати імена й атрибути вже існуючих богів. Тому ми зустрічаємо імператорів, зображених у вигляді Юпітера, Геркулеса, Марса, Аполлона, а імператриць — у вигляді Юнони, Церери, Венери і навіть Вести. Першим був удостоєний такої честі Юлій Цезар⁵⁵, якому ще за життя почали ставити статуї у храмах. У цьому нащадкові Венери справді вбачали якусь божественну істоту й розповідали, ніби його смерть провістили дивні знамення. З чорних хмар, що клубочилися, лунали хрипкі звуки сурм і військових рогів, сонце поблідло, серед зірок з'являлись якісь лики, ішов кривавий дощ, і місяць наливався кров'ю, а із священних гаїв чулися грізні вигуки. Коли тіло диктатора поклали на вогнище, в небі з'явилась комета. Ніхто не сумнівався, що то душа Цезаря іде в небо, щоб віднині жити серед богів.

У той період людей охопила ніби манія обожнювання. Кожен, хто мав хоч трохи влади, наказував, щоб його вшановували, як бога. Найбільше вигадливості в цьому проявив суперник Октавіана Антоній. Діставши владу над східними провінціями, він більше думав про те, як зробити своє життя приемним, аніж про державні справи. Він оточив себе флейтистами, арфістами, азіатськими комедіантами і всюди подорожував з ними. Найбільше він любив, коли його називали Бахусом, і вважав себе за нове втілення цього веселого бога. До Ефеса він в'їхав у супроводі жінок, наряджених вакханками, і юнаків, перевдягнених силенами й сатирами. По всьому місту мигтіли тирси, прикрашені плющем, лунали звуки флейт, сірінг та вигуки на честь нового доброго бога. Назустріч Антонієві виїхала в Сіцилію цариця Єгипту Клеопатра⁵⁶. По річці Кідн пливла її позолочена галера з пурпуровими вітрилами; постріблені весла рухалися в такт звукам флейт, музика яких зливалась із звуками лір та сопілок. Цариця, перевдягнена Афродітою, спочивала на ложі під гаптованим золотом балдахіном; хлопчики, які зображали амурів, обмахували її віялами, вродливі рабині, вбрані мережами й харитами, сиділи біля стерна і корабельних канатів. Далеко понад берегами ріки плинув аромат пахучого зілля, яке весь час спалювали на кораблі. Юрми людей ішли дорогою по

березі, вигукуючи: нова Афродіта їде на зустріч з новим Діонісом.

Отакій був настрій в часи, коли утверджувався культ цезарів. Завершив це утвердження засновник Римської імперії Октавіан Август⁵⁷. Намагаючись не образити почуттів римського народу введенням східних форм деспотизму, він діяв дуже обережно, відсуваючи власну особу на другий план і оточуючи почестями свого названого батька, Цезаря. Завдяки обожненню Цезаря і розширенню культу Венери, яку вважали праматір'ю Юліїв, увесь цей рід був опромінений ореолом божественності. Довкола нього почали створюватись легенди. Розповідали, наприклад, що коли одного разу Лівія, невдовзі після шлюбу з Октавіаном, їхала до своєї приміської вілли, до неї злетів орел і опустив їй на коліна білу курку, яка тримала в дзьобі лаврову гілку. Ця курка вивела так багато курчат, що з того часу віллу Лівії називали курячою, а з посаженої лаврової гілки виріс цілий гай — з нього цезарі брали гілки, щоб прикрасити свої тріумфи. Кожен цезар саджав у тому гаю своє дерево, і помітили, що в день його смерті дерево засихало. А коли помер Нерон, останній з династії Юліїв, засох увесь гай, усі кури подохли, а в храм, що стояв у гаю, вдарила блискавка; статуї імператорів попадали, розбившись на друзки, і навіть з рук самого Августа випав золотий скіпетр.

Консекрація, тобто юридичний акт, яким сенат залічував померлого імператора до сонму богів, установлював для нього храми й призначав жерців, усе більше поширювалась. Після Августа обожествили Клавдія, що викликало багато жартів, — збереглася сатира на це обожнення здитинілого дідуся. А про Веспасіана кажуть, що, передчуваючи наближення смерті, він жартував: «Я відчуваю, як уже стаю богом». Однак Веспасіан, храм якого й досі зустрічає нас біля підніжжя Капітолію своїми прекрасними колонами, відкрив собою майже безперервну серію обожнюваних монархів. Їхній культ був особливо живучий у різних провінціях імперії, де особа володаря символізувала могутність Риму. Культ Веспасіана поєднувався з культом богині Рома⁵⁸ — опікунки Вічного міста. Римські власті підтримували цей культ.

Поступово, під впливом східних уявлень, і в самому Римі звикли вважати живого цезаря богом. Йому надавали титул «бог і володар наш» і падали перед ним на коліна. Таке ставлення існувало досить довго і в часи християнських імператорів. Їм теж давали імена «божественний» чи

«святий» або й «вічний». А після смерті сенат консекував їх спеціальною постановою у справжніх богів. Християнський імператор Костянтин так само мав храми і вівтарі, як і язичник Марк Аврелій. У II столітті нашої ери ще один смертний став богом. Прекрасний Антіно́й. Імператор Адріан, подорожуючи по Греції, зустрів вісімнадцятилітнього юнака незвичайної вроди і взяв його до свого двору. Антіно́й був родом з Віфінії, але предки його прийшли туди з Аркадії, уславленої поетами країни пастухів. Антіно́й став нерозлучним Адріановим супутником. Двірські інтриги не зачепили його, бо всі бачили, що Антіно́й не займається політикою. У ньому було так багато привабливості, що його любили всі. Антіно́й брав участь у всіх подорожах імператора: по Малій Азії, Сирії, Палестині, Єгипту. Це був останній етап його життєвих мандрів. Він помер з любові до імператора. Коли Адріанові провістили скору загибель, Антіно́й вирішив віддати себе богам смерті замість свого друга, як Алкеста. Він виплив човном на зелені води Нілу і втопився. В імператорському дворі запанувала глибока жалоба. Адріан оголосив, що Антіно́й не вмер, а повернувся до богів, від яких він походив. З того часу йому почали будувати храми, називати його іменем міста, біля статуй прекрасного юнака палили жертвні кадила.

РИМСЬКІ ЛЕГЕНДИ

МАНДРИ ЕНЕЯ

У ту жахливу ніч, коли греки вдерлись у Трою, боги вирішили врятувати Енея від поголовної різни. Постановили це раптово і, здається, тоді, коли не було Юнони, а вона єдина спротивилася б цьому. Після сумної історії з яблуком Паріса вона ненавиділа всіх троянців. До того ж Еней був сином Венери, її переможної суперниці. І врешті — це була головна причина ненависті — Еней мав стати засновником могутнього Риму, а Юнона опікувалася молодим Карфагеном, який, за провіщенням богів, римляни повинні були зруйнувати. Крім Юнони, в Енея не було ворогів на Олімпі. Він був чоловік спокійний і дуже релігійний. У троянській війні він нічим не відзначився. Свої воїнські обов'язки він виконував без поспіху й без ентузіазму.

Крізь пожежі, убивства й руїни, під гуркіт будинків, що розвалювались, повз конаючих братів Еней утік з міста лише йому одному відомим шляхом. Він чув останній передсмертний крик сивого Пріама, жахливе голосіння цариці Геккуби, яка оплакувала смерть синів, і бачив, як голову Гекторового сина, Астіанакса, розбили об мур. Еней утік, несучи на спині батька Анхіза й ведучи за руку малого сина, Асканія. Дружина йшла позаду, але, попавши в завірюху битви, загинула від грецьких мечів. За містом Еней зустрів гурт людей, яким теж пощастило уникнути смерті. Вони разом збудували кораблі і відпливли в море.

Боги обіцяли Енееві нову батьківщину. Тільки, як заведено в богів, сказали йому про це так загадково, що він не знав, де її слід шукати. Почалися роки довгих мандрів. Вигнанці приставали до чужих берегів, зазнавали небезпечних пригод і, де тільки могли, засновували нові міста, щоразу марно сподіваючись, що нарешті їхнє блукання скінчилось. Їх приваблювали родючі поля, пагорби, які були б добрим захистом для замків, зручні для кораблів пристані; траплялись їм такі чудові місця, де можна було відпочити

й забути про злигодні Трої; але тільки-но вони поселялися й починали господарювати, як з'являлось якесь знамення — дерево раптом промовляло людським голосом або спалахувала пошесть. І всі ті пророкування, застереження, божі знамення так переплутували всі їхні плани, що вони знову відпливали в море, назустріч новим бурям і шквалам. Звичайно, все це відбувалось за велінням Юнони.

Першу чіткішу вказівку про мету своєї подорожі Еней дістав там, де найменше сподівався. Після трьох днів і трьох ночей страшної бурі на морі троянські кораблі допливали до Строфадських островів. Там жили гарпії, ті самі женоподібні потвори, які колись мордували й переслідували царя фракійців Фінея. Одна з гарпій сказала троянцям, що їм треба плисти на захід, а обітованою землею буде та, де їх мучитиме такий лютий голод, що вони з'їдять навіть столи.

Звідти Еней поплив прямо до Італії. Він уже не раз опинявся поблизу її берегів, але злостива Юнона весь час відганяла його і штовхала в обійми нових злигоднів.

На щастя, у цих мандрах він ніде не зустрівся з Одисеем, за яким ішов наче тінь. Він був усюди, де перед цим побував цар Ітаки. Просто йшов слід у слід за ним. Якби вони зустрілися, уся Одиссея скінчилась би інакше. Одиссей не міг би погодитися з тим, що хтось інший весь час іде за ним по п'ятах, ніби перевіряє його пригоди. Тому не розповідатимемо, як Еней проплив мимо Сцилли й Харібди і як завернув на острів Поліфема, бо в тому дивному дзеркалі обидва мандрівники зіткнулися б носом до носа, мов два цапи на вузькій кладці над прірвою, ладні накинутись один на одного й битись рогами.

У той час, коли найхитріший із греків розважався у доброго царя Алкіноя, найпобожніший з людей, Еней, ввійшов у карфагенський порт, бо гнів Юнони знову відкинув його від берегів Італії, хоча він уже побував на Сіцилії, де поховав батька Анхіза.

Карфаген у ту пору саме зводився. У місті правила фінікійська царівна Дідона. Це була прекрасна діва. У високих мисливських чобітках і короткому пурпуровому плащику, з луком у руці й позолоченим сагайдаком за плечима, вона була викапана Діана. Крім великої відваги, Дідона мала ніжне серце і, тільки-но побачила троянців, відчула до них щирю приятель.

Це були часи, коли при всіх дворах багато говорили про Троянську війну, і Дідона дуже зраділа, що нарешті довідається правду від безпосереднього свідка. Вона влаштувала бенкет, на якому Еней розповідав про зруйнування Трої

та про свої власні пригоди. Весь вечір Дідона тримала на колінах малого Асканія, чудового хлопчика, якого цілувала й пестила. А він бавився золотою стрілочкою і навіть злегка дряпнув царівну біля серця. Ніхто не звернув на це уваги, але Дідона тієї ж миті закохалася в Енея.

Пізніше виявилось, що в неї на колінах сидів не справжній Асканій, а Амур, переодягнений в Енеевого сина. Це була невинна хитрість Венери. Побоюючись, щоб Юнона не порадила Дідоні вбити Енея як майбутнього засновника римської могутності, богиня викликала в неї любов до героя. Це міг зробити тільки Амур. Вона одягла його, як Асканія, і ввела в бенкетну залу, а справжнього Асканія приспала й перенесла на гору Іда. Там хлопчик проспав весь бенкет у Дідони, а всі тістечка й ласощі поїв замість нього Амур.

По суті, Енееві вже не загрозувала ніяка небезпека. Закохана царівна водила його по місту, показувала, де стоятиме замок, де арсенал, де буде військовий порт, а де біржа, отож Еней міг би накреслити точний план Карфагена й передати його в спадок Сціпіонові⁵⁹. Але він не зробив цього, тому що був дуже заклопотаний. Щодня по кілька разів він повторював Дідоні, що має їхати шукати Італію. Проте вона влаштовувала прийоми, розваги у парках та садах і казала, що Еней залишиться в Карфагені, одружиться з нею і владарюватиме над фінікійцями. Зрозуміло, не годилося погоджуватись на таку плутанину в історії. Еней таємно зібрався в дорогу і вночі відплив. Невірність коханого позбавила Дідону бажання жити. З розпуки вона вбила себе мечем.

А троянці по кількох днях спокійного плавання висадились біля міста Куми в Неаполітанській затоці. Недалеко звідти був вхід під землю, і Еней скористався нагодою відвідати царство тіней. Для Енея, якого вела душа батька Анхіза, це була дуже повчальна подорож: він бачив не тільки тих, хто вже помер, а й тих, хто мав тільки народитись. Анхіз називав йому всіх їх на ймення, різних Марків, Люційів, перебираючи всю римську історію аж до імператора Августа⁶⁰. Ці всі царі, політики, вожді тільки й чекали, щоб Еней приїхав до Італії і почав засновувати Рим. Час квапив. Вийшовши з-під землі, герой відразу ж поплив на північ.

На берег висадились у тому місці, де Тібр вливає свої жовті води в море. Еней хотів тільки відпочити і пласти далі, бо нікому й на думку не спадало, що це і є земля обітована. Не було тут ні апельсинових гаїв, ні молочних

джерел, ні лісів, повних дичини, яка сама йде в пастки, ні пахучих дерев, під якими засинаєш навіть тоді, коли не хочеться спати, — одне слово, цілковите розчарування та ще й сумний вигляд пустельної, піщаної місцевості, де-не-де порослої кущами. На всьому просторі ріс тільки один дуб, а під ним — миршава трава. Там троянці посідали й повитягали запаси харчів. Виявилось, що в них є трохи фруктів та засохлих пшеничних коржів. Коржі поклали на траві, а на них — фрукти. Коли з'їли фрукти, один по одному почали розламувати й гризти тверді, мов камінь, коржі. «Ого! Навіть столи з'їдаємо!» — вигукнув маленький Юл, який, щойно ступивши на італійську землю, перестав називатись Асканієм, щоб мати змогу завдяки своєму новому імені бути праотцем роду Юліїв. Почувши несподівані віщі слова, побожний Еней здійняв руки до неба. «Це кінець наших страждань, — промовив він. — Тут наш дім, наша вітчизна. Вітай мене, призначена долею ниво!» І обвів все довкола поглядом, наче своє господарство.

Та воно ще не належало йому. В цій країні правив старий цар Латин — син лісового бога Фавна. Він мав єдину дочку, Лавінію, яку призначив у дружини молодому Турну, вождеві сусідніх рутулів. Невдовзі мав відбутись шлюб. Однак саме в той день, коли Еней з товаришами їв під дубом фрукти і пшеничні коржі, стався випадок, який усе змінив. У затінку прастарого лавра Латин приносив жертву. Біля нього стояла Лавінія. Потім вона підійшла до вогню, щоб укинути пригорщ запашного зілля. Усім присутнім здалось, що її охопило полум'я: волосся й одяг яскраво запалали, а на голові царівни з'явилась осяйна корона. Лавінія нічого не відчувала, бо це був чарівний вогонь, який не обпікав, а тільки сяяв, наче пророче знамення. Усе з'ясувалось вночі. Латин почув уві сні голос батька, Фавна, який звелів йому віддати Лавінію за чужинця, котрий прийде до нього.

А наступного дня прийшов Еней. Він попросив, щоб йому дозволили оселитися в країні латинян. І який же він був здивований, коли Латин, не дочекавшись, поки він скінчить прохання, обійняв його і назвав своїм зятем. Побожний герой побачив у цьому божу волю і відразу погодився, тим більше що Лавінія була вродлива дівчина. Але шлюб відбувся не так скоро. Спершу проти одруження була Амата, Латинова дружина, потім із своїми претензіями виступив Турн. Усе це робилося за намовою Юнони, яка викликала з пекла відьом незгоди і посіяла чвари між латинянами й рутулами.

Почалася війна. Обидві сторони добре озброїлись і прикликали звідусіль союзників. Еней, у якого не було кінноти, звернувся по допомогу до царя Евандра. Це був грек, родом із Аркадії. Він оселився на Палатинській горі, у тому самому місці, де через кілька сотень років Ромул заснував Рим. Жив він, як людина золотого віку. Під його стріхою, повною щебетливого птаства, поселилося щастя. З призьби свого дому Евандр дивився на стада, що паслися на Римському Форумі, й наглядав за дівчатами, які збирали молоко для сиру. Енея він зустрів привітно і дав йому чудовий загін добірної кавалерії під командуванням свого сина Палласа. Венера принесла Енеєві чудовий обладунок, що його викував сам Вулкан. Коли троянський вождь на чолі свого війська з'явився в цьому обладунку, усі зрозуміли, що починається нова «Іліада». Головні ролі виконували: Еней — Ахіллеса, Паллас — Патрокла, Турн — Гектора. Відбулося багато сутичок, зовсім за зразком Троянської війни. Нарешті дійшло до вирішальних поєдинків: Турн убив Палласа, а Еней — Турна*.

Увесь цей час чарівна Лавінія шила собі посаг і чекала кінця війни. Та ось повернувся увінчаний славою Еней, одружився з царівною і на її честь збудував місто — Лавіній. Однак через чотири роки знову почалися сутички з рутулами. Під час бою Еней пропав безвісти. Лавінія не знала, чи може вважати себе вдовою. Гідні довіри люди запевняли, що він потонув у річці. Але інші розповідали вірогідніші подробиці, ніби Венера винесла Енея з бою і забрала на небо. Після батька почав правити його син від першого шлюбу, Юл, якого раніше називали Асканієм.

ВИНИКНЕННЯ РИМА

Асканій заснував власне місто, назвавши його Альба-Лонга, справжню резиденцію династії Еней. Там правили царі, їх було так багато, як біблійних патріархів. Останній, Прокас, мав двох синів: Нумітора й Амулія. Нумітор був старший, і влада після батька перейшла до нього. Амулій заздрило йому. Він зібрав військо і скинув брата з престолу. Щоб забезпечити престол своїм синам,

---

* Подорожі й війни Енея оспівав римський поет Публій Вергіль Марон у поемі «Енеїда». Він так старанно наслідував Гомера, що нерідко пригоди його героїв є точним повторенням «Іліади» й «Одіссеї». (Прим. автора).

він зробив дочку Нумітора, Рею Сільвію, весталкою. Тоді сталося несподіване: весталка народила близнят — Р о м у л а і Р е м а. Відбулося це за велінням богів. Батьком тих дітей був Марс. Усі повірили в це, крім Амулія. Він звелів заморити весталку голодом, а близнят кинути в Тібр.

Ріка на той час широко розлилася. Царські слуги поклали дітей у корзину й пустили за течією. Вода віднесла її аж під Палатинський пагорб, де росло фігове дерево. Корзина зачепилась за стовбур дерева і так залишилась, аж поки Тібр увійшов у своє річище. Діти були голодні й плакали. Плач почула вовчиця й прийшла погодувати їх. Щодня вона приходила в той самий час і годувала їх своїм молоком. Але у вовчиці були власні діти, і траплялося, що в неї лишалося дуже мало молока. Тоді прилітав дятел, птах Марса, і кидав хлопчикам фрукти й лісові ягоди.

Одного дня побачив це диво царський пастух Ф а у с т у л. Причайвшись у заростях, він зачекав, доки пішла вовчиця і полетів дятел. Тоді вийшов із схованки й побачив двох прегарних близнят, саме таких вони з дружиною давно хотіли мати. Він забрав дітей додому. В пастуховій хатині обидва царевичі вирости міцними юнаками. Вони верховодили цілим гуртом своїх ровесників. Влаштовували полювання, змагання, боротьбу, походи на справжніх розбійників. Ніхто нічого не знав про їхнє походження. Одного разу між пастухами Нумітора й Амулія зчинилася бійка. Ромул і Рем, які перебували на службі в царя, стали на бік людей Амулія. Сутичка закінчилася викраденням Рема, якого, щоб вирішити суперечку, привели до Нумітора. Старий, позбавлений влади цар почав розпитувати юнака, чий він син. Рем розповів йому те, що чув від Фаустула: про фігове дерево, вовчицю й дятла. Нумітор пізнав у ньому свого внука і звелів таємно привести Ромула. Вони втрьох обміркували план повалення Амулія. Двоє братів з гуртом озброєних людей напали на палац, порубали варту, засудили до страти узурпатора й посадили на престол дідуся Нумітора.

Проте в Альбі-Лонзі Рем і Ромул не хотіли лишатися. Вони прагнули заснувати нове місто і для цього вибрали те чудове місце, де їх знайшов Фаустул. Та відразу ж почали сперечатися, хто з них дасть ім'я новому місту. Вони не могли дійти згоди й вирішили дізнатися про волю богів. Ніби два авгури, вони засіли вночі на чати на двох пагорбах: Ромул — на Капітолійському, Рем — на Авентинському. Рем перший побачив, як летять шість яструбів, та ще не встиг подати знак, як над Ромулом їх з'явилося двана-

дцять. Усі визнали, що боги вибирають Ромула на засновника міста. Він звелів, щоб йому принесли плуг, запряг пару волів і оборав довкола Палатіна землю, де мав постати Р о м а (Рим). Широка борозна позначала межі майбутнього міста і ніби його перший оборонний вал. Увесь цей час Рем ходив по полю й насвистував. Нарешті він спинився біля розораної землі і почав сміятись. «Могутнє місто будуєш!» — гукнув він до брата й перескочив через борозну. Але Ромул уже не був пастухом і вихованцем Фаустула. Він уже був царем Рима, праотцем усіх його володарів, вождів і диктаторів. Він витягнув меч і вбив Рема. І, думаючи про історію, яка з цієї миті готова була записати кожне його слово, сказав, щоб усі чули: «Нехай так загине кожен, хто насмілиться силоміць порушити кордон моєї держави».

Місто з'явилося, але жити в ньому не було кому. З Ромулом залишився тільки невеликий загін. Молодий цар обгородив на Капітолії гай, який назвав а з і л у м — захисток, і оголосив: хоч би хто туди ввійшов, навіть якщо він матиме на сумлінні дуже великий злочин, може почувати себе в безпеці, як житель нового поселення. Це був рай для всіх навколишніх розбишак. Звідусіль збігалися палії і конокради, бандити й кишенькові злодії, несосвітенна голота, — люди, для яких не було нічого святого, але всі вони були кремезні й відважні, готові йти за Ромулом в огонь і в воду. За їхньою допомогою Рим оточив себе мурами, забудувався, скільки вистачило місця, мав воду, яку тримали в добре утрамбованих цистернах, і всього вдосталь.

Однак у цій гарній, розквітаючій країні бракувало жінок. А без жінки жодне господарство не було господарством і жоден дім не був домом. Ромул вибрав найвродливіших і найкрасномовніших хлопців, одягнув їх якнайкраще й послав у навколишні общини з проханням породичатися з Римом. Але всюди, де тільки вони з'являлися, відразу замикали ворота, піднімали мости, і кожен житель хапав, що попадало під руку — дрючок чи меч. Із-за валів гукали, що Рим — місто волоцюг і злодіїв. «Нехай ваш цар, — казали вони, — збудує захисток для жінок. Є такі, що підуть туди, достойні жінки достойних чоловіків!»

Ромул вирішив зачекати. Весь цей час він тримав у шорах своїх шибайголів. Жодна вівця не пропала з чужого пасовиська, не підпалили жодної стріхи, уникали сварок із сусідами, намагаючись здобути їхню прихильність. Коли навколо Рима справді стало спокійно, Ромул оголосив, що влаштовує велике свято, ігри й гуляння. Він розіслав по

всій окрузі запрошення. Матері, жінки й дочки намовляли своїх чоловіків і батьків, щоб вони прийняли запрошення. Чоловіки й самі схилилися до того. Вони хотіли передусім побачити нове місто, про яке розповідали різні дива. Прийшли. Почалося свято. Поставили столи, винесли бочки вина, жінок запросили танцювати. Раптом Ромул дав знак, і кожен з його людей ухопив ту жінку, біля якої стояв. Зчинився неймовірний гамір, наступила ніч, і чоловіки повернулися додому без жінок, батьки без дочок.

Скривджені общини зібралися разом і, озброївшись, рушили на Рим. Перед вели сабіняни, хоробрі горці, які потерпіли найбільше, бо їхні жінки славилися вродою, і римляни викрали переважно сабінянок. Сам Ромул узяв за жінку сабінянку. На чолі військ став сабінянський цар Тіт Татій. Захопили фортецю Рима, і битва завирувала на міських вулицях. Тоді жінки, які вже встигли прихилитися до своїх викрадачів, вбігли в місто. Криками, сльозами, просьбами вони заклинали батьків, братів і чоловіків припинити війну. Обидва царі оголосили перемир'я і пішли радитись. Повернулись вони, дійшовши згоди. Сабіняни об'єдналися з Римом в одну країну. І Ромул правив разом із Тітом Татієм.

Одного разу Ромул, уже дуже старий, робив огляд війська. Раптом зірвалася буря, і густа імла заступила від людей місце, де сидів цар. А коли хмари розійшлися, всі побачили, що трон порожній, а цар зник безслідно. Не знали, що й думати. Були докази, що царя вбили сенатори. Але все з'ясувалось наступного дня, коли на народне зібрання прийшов один із сенаторів і розповів, що йому з'явився Ромул, який перетворився на бога. Самі боги забрали його з-поміж людей і дали місце на небі. Народ вигукнув од захоплення і розійшовся по домівках. З того часу Ромула вшановували під іменем Квірін а.

Втративши чоловіка, плакала Герсілія, та сабінянка, яку, викравши, віддали як найвродливішу цареві. Юнона послала до неї Ірід у, і та мовила:

— Не плач. Твій Ромул став богом. Якщо хочеш побачити свого чоловіка, ходімо зі мною в гай, який росте на квіринальському пагорбі.

— О богине,— відповіла цариця,— веди мене, куди хочеш. Я згодна навіть піти на небо, аби тільки побачити свого чоловіка.

Вони зішли на пагорб. З неба впала зірка й освітила неземним блиском сиве волосся Герсілії. І цариця перетворилася в богиню. За мить вона вознеслася на небо, де

залишилась назавжди поруч із Квіріном, під новим ім'ям **Г о р и**.

Незважаючи на ці божественні перетворення, римляни з властивою для стародавніх людей непослідовністю вшановували могилу Ромула на Римському Форумі. Це було священне місце, повз яке кожен проходив з побожністю. Викладене плитами з чорного каменю, воно виднілось уже здалеку. В наш час цю могилу розкопали. На квадратній основі, біля якої колись стояли кам'яні леви, як біля єгипетських або етруських могил, підноситься стовп із туфу, на якому з чотирьох боків є написи такою стародавньою латиною, що вчені не можуть ні правильно прочитати, ні тим більше зрозуміти їх. Вдалося розшифрувати лише кілька речень, з яких можна зробити висновок, що йдеться про царя і якісь жертви. Під час розкопок, проведених на тому місці, знайшли багато кісток тварин, статуеток і шматків випаленої глини. Усе це свідчить про те, що тут від найдавніших часів справді відбувалися якісь релігійні обряди і що, мабуть, цей пам'ятник належить до епохи царів.

*

Після Ромула правили ще шість царів, а потім було встановлено республіку. Роль цих володарів дуже сумна. Історія не хоче визнавати їх, хоча не можна зрозуміти, чому саме. Адже вони будували мости, храми, фортечні мури, проводили каналізацію, споруджували порти, встановлювали закони, свята й ігри — займалися всіма корисними справами, за які інших царів історія прославляє. І в той же час вони народжувались, одружувались і вмирили звичайно, уникали будь-яких чудес, не походили від богів, не підтримували близьких зв'язків із надприродними силами. Вони нічого не зробили для міфології. Тому й міфологія не може їх прийняти.

ПРИМІТКИ

¹ Греки називали свою країну Елладаю, а себе — еллінами. Крім цієї загальної назви, було багато інших — за назвою племені, міста-держави: іонійці, спартанці, абанти, фіванці тощо.

² Пліній Старший (23—79 рр. н. е.) — видатний римський учений і письменник. Автор «Натуральної історії» — зводу знань тих часів.

³ Герооном називали храм, присвячений героєві, свято на честь героя, а також могилу героя.

⁴ Перікл (490—429 до н. е.) — вождь афінської рабовласницької демократії у період її найбільшого розквіту, стратег (головнокомандуючий) Афін. За часів Перікла Афіни стали найкрупнішим центром економічного, політичного і культурного життя всієї Греції.

⁵ Політеїзм — многобожжя, поклоніння багатьом богам; політеїст — людина, яка вірить у багатьох богів.

⁶ Фрігія — країна у північно-західній частині Малої Азії.

⁷ Стоїки заперечували божественне походження міфів, але не відкидали релігії. Вони вважали, що всі речі зв'язані божественним началом. Завдання мудреця — пізнати цей розумний зв'язок речей і «жити відповідно до природи», звільняючись від гніту пристрастей, зовнішніх речей, стійко й мужньо зносити життєві випробування й горе. Цивіки вважали найвищою мудрістю зневагу до багатства, заперечували громадську й політичну діяльність, панівну мораль і суспільні умовності.

⁸ Платон (427—347 до н. е.) — старогрецький філософ-ідеаліст.

⁹ Плутарх — старогрецький письменник-мораліст (близько 46—120 рр. н. е.), автор «Порівняльних життєписів», у яких зіставлено біографії видатних грецьких і римських діячів.

¹⁰ Фемістокл — видатний афінський вождь і полководець. У 480 р. до н. е. перська армія Ксеркса вторглася у Грецію, спустошила Аттику, пограбувала й спалила Афіни. Базою афінян і їхніх союзників, спартанців, став острів Саламін. У вузькій Саламінській протоці відбулася запекла битва грецького і перського флотів. Перський флот було розгромлено.

¹¹ Трієра — військовий корабель з трьома рядами веслярів.

¹² Тобто племінники царя Ксеркса.

¹³ **Омест** — «той, що поїдає сире м'ясо» — одне з прізвиськ Діоніса.

¹⁴ **Олімпійські ігри** були присвячені Зевсу, найславніший храм якого був в Олімпії; проводились вони через кожні чотири роки, переможця нагороджували маслиновим вінком. Піфійські ігри присвячувались Аполлону і відбувалися в Дельфах, де містився храм Аполлона — Піфіон, названий так на згадку про перемогу Аполлона над драконом Піфоном; ігри проводили один раз на п'ять років, переможця діставав лавровий вінок. Істмійські ігри (від слова «істм» — перешийок) відбувалися один раз на три роки в Коринфі (на Коринфському перешийку) під час торжеств, присвячених Посейдону; переможців нагороджували сосновими вінками (із священного гаю Посейдона). Немеїські ігри також були присвячені Зевсу (другі за значенням), їх проводили через кожні два роки в Немеїській долині в Арголіді; тут нагородою був вінок із петрушки.

¹⁵ **Понт** — Понтом Евксієським стародавні греки називали Чорне море.

¹⁶ Старогрецький філософ і вчений **Тиртам**, учень Арістотеля. За незвичайне красномовство Арістотель прозвав його «Теофрастом», тобто «божественним оратором». Це прізвисько стало іменем творця наукової ботаніки, твору «Характери». Арістотель (384—322 до н. е.) — найбільший філософ стародавності, автор численних праць — «Афінської політії», «Політики», «Етики», «Поетики» тощо.

¹⁷ **Есхіл** (525—456 до н. е.) — великий старогрецький драматург. **Софокл** (нар. близько 487—406 р. до н. е.) — великий старогрецький драматург. **Поряд з Есхілом і Евріпідом створив і розвинув класичну трагедію. Піндар** (нар. 518 чи 522 — помер близько 442 до н. е.) — старогрецький поет, автор ліричних творів.

¹⁸ У Стародавній Греції не було царів у нашому розумінні. **Вождь племені звався «базилевс».** Слово «цар» тут і далі вживається для спрощення.

¹⁹ **Ім'я Пандора** буквально означає — «всіма обдарована».

²⁰ **Кіфара** — споріднений з лірою струнний щипковий інструмент стародавніх греків з резонаторним ящиком. Виконавців на кіфарі називали кіфаредами.

²¹ **Фідій** (близько 490—432 до н. е.) — найвидатніший старогрецький скульптор класичного періоду.

²² **Акрополь** — «верхнє місто» — підвищена й укріплена частина старогрецького міста. Акрополь в Афінах розташований на високій скелі.

²³ **Піррійський танець** виконували дівчата у воїнських обладунках.

²⁴ Аполлону поклонялись як могутньому богові світла, звідси його прізвисько «Феб» — «осяйний». Цим іменем дуже часто називав Аполлона **Пушкін**.

²⁵ **Петрарка Франческо** (1304—1374) — великий італійський поет епохи Відродження.

²⁶ Підлітки займалися спортом у приватних школах — палестрах; молодь продовжувала спортивні заняття у гімнасіях — державних навчальних закладах.

²⁷ Геллеспонтом стародавні греки називали Дарданельську протоку, що з'єднує Мармурове море (Пропонтида) та Егейське море.

²⁸ Сократ (469—399 до н. е.) — найвидатніший грецький філософ, учитель Платона і Ксенофонта. Його звинуватили в безбожжі й присудили до смертної кари.

²⁹ Вакханки — учасниці нічних свят Вакха (Діоніса). Менада — «шалена», «божевільна» — те ж саме, що й вакханка.

³⁰ У римляни — Нептун.

³¹ Тритони — нижчі божества, служники й виконавці наказів Посейдона.

³² Елізій, елізіум.

³³ Публій Вергілій Марон (70—19 до н. е.) — славетний римський поет, автор епічної поеми «Енеїда» та ін. Данте Аліг'єрі (1265—1321) — великий італійський поет, автор «Комедії», яку за її високі достоїнства стали називати «Божественною комедією».

³⁴ Арістофан (близько 446—385 до н. е.) — видатний старогрецький комедіограф.

³⁵ Епоніми (букв. «на ймення») — ті, що дають своє ім'я чомунбудь. Епонімами звали богів, іменем яких назване місто, героїв, які дали ім'я племени, архонтів, іменами яких позначалася колегія чи роки, в які вони були головами колегій.

³⁶ Гесперіди — дочки титана Атланта і Гесперії (західної країни).

³⁷ Лапіфи — одне з легендарних грецьких племен північної частини Фессалії.

³⁸ Ефеб — юнак віком від 18 до 20 років.

³⁹ У Римі Діоскурів називали Кастор і Поллукс. Вершники — один із привілейованих станів у Стародавньому Римі.

⁴⁰ Друга назва Трої — Іліон (від імені легендарного засновника міста — Іла); звідси назва поеми Гомера — «Іліада».

⁴¹ Обладунок грецького воїна складався з шолома, панцира, поножів, які прикривали гомілки, і щита. Озброєний воїн був списом і двосічним коротким мечем або дротиками, луком з сагайдаком чи пращею з запасом камінців.

⁴² Данаї, данайці — плем'я, що жило в Арголіді. Гомер називає данайцями взагалі всіх греків.

⁴³ Римляни звали Одиссея Уліссом.

⁴⁴ Августин Аврелій (Блаженний) — один з перших християнських «отців церкви», автор багатьох богословських творів; воюючи з «язическою» античною філософією, утверджував християнське віровчення.

⁴⁵ Палатин — один із семи пагорбів, на яких був розташований Стародавній Рим.

⁴⁶ Форум — площа, ринок, взагалі місце, де збиралось багато народу. Форум був центром економічного й політичного життя. У Римі таким центром став Римський Форум (Форум Романум).

⁴⁷ Марсове поле — низина в завороті Тібру, де в часі республіки відбувалися вибори магістрату. Священна дорога (Via Sacra) — вулиця, що пролягала мимо Палатинського пагорба, через Форум до Капітолійського пагорба, на вершині якого стояв храм Юпітера Капітолійського.

⁴⁸ Кратер — ваза з двома ручками, в якій вино змішували з водою.

⁴⁹ Тарквіній Гордий — за переказами, останній (сьомий) цар у Стародавньому Римі. За жорстокість повсталий народ вигнав його з Риму в 510 р. до н. е., після чого було встановлено республіканський устрій.

⁵⁰ Публій Овідій Назок — найвидатніший римський поет (43 до н. е. — 17 н. е.). Його збірка поем «Метаморфози» — це художня обробка грецьких і римських міфів.

⁵¹ Квінт Горацій Флакк (65—8 до н. е.) — римський поет класичного періоду античного Риму.

⁵² У стародавні часи — озеро Немус, тепер — Немі.

⁵³ Ганнібал (247—183 до н. е.) — видатний карфагенський полководець, який неодноразово завдавав римлянам поразок, у тому числі в славетній битві під Каннами.

⁵⁴ Халдеї — плем'я, що в кінці II тисячоліття до н. е. укріпилось на березі Перської затоки. Завоювавши Вавілон, халдеї утворили Халдейське царство (626—538 до н. е.), пізніше повністю злилися з вавілонянами. Халдеї славилися своїми астрономами, астрологами, тому в Стародавньому Римі і навіть пізніше слово «халдеї» стало означати «астролог», «провісник».

⁵⁵ Цезар Гай Юлій (100—44 до н. е.) — один з найвидатніших державних діячів, полководців, письменників і ораторів Стародавнього Риму. Розгромивши захисників республіки, Цезар став довічним диктатором, єдиним володарем Риму, імператором.

⁵⁶ Клеопатра (69—30 до н. е.) — остання цариця Єгипту з династії Птолемеїв. У 37 р. до н. е. стала дружиною Марка Антонія. Обидвоє скінчили життя самогубством у 30 р. до н. е., коли війська Октавіана, з яким Антоній боровся за владу в Римі, вступили в столицю Єгипту, Олександрію.

⁵⁷ Октавіан Август — наступник Цезаря, римський імператор з 43 р. до н. е. по 14 р. до н. е.

⁵⁸ Місто Рим по-латинськи називається Рома.

⁵⁹ Сципіон (близько 185—129 до н. е.) — стародавній римський полководець; 146 р. до н. е. захопив і зруйнував Карфаген.

⁶⁰ Тобто до того часу, коли Вергілій написав поему «Енеїда», в якій змальовує пригоди Енея,

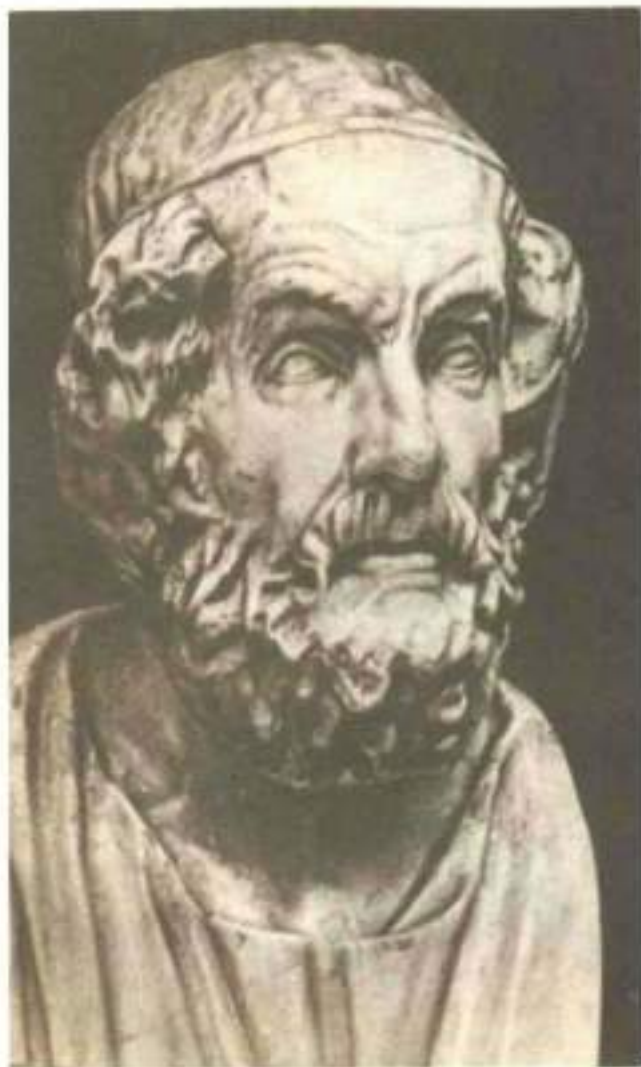
ЗМІСТ

Частина перша. Греція

Вступ	6
Виникнення світу	26
Олімпійські боги	36
Боги світла й повітря	65
Земні боги	73
Морське царство	92
Підаемне царство	97
Боги долі й людських справ	103
Герої	110
Історія Троянської війни	157

Частина друга. Рим

Особливості римської релігії	180
Культ мертвих і домашні божества	186
Головні боги	191
Божества землі, полів, лісів і джерел	198
Персоніфікація	207
Наплив чужих релігій	209
Культ цезарів	214
Римські легенди	218
Примітки	227

Гомер. Бюст. II—I ст. до н. е.

Афіни. Акрополь. V ст. до н. е. Загальний вигляд із заходу

Афіни. Акрополь. V ст. до н. е. Вид з південного заходу.

Афіни. Акрополь. Ерехтейон. Портик наріатид. V ст.
до н. е. Загальний вигляд

Афіни. Ерехтейон. Портин каріатид. V ст. до н. е. Деталь

Няроджэнні Афродіты. Рельеф. V ст. до н. э. Рым, музей Терм

Народження Афродіти. Рельєф. V ст. до н. е. Деталь

Артеміда Версальська. Круг Ліохара. IV ст. до н. е.
Римська копія. Париж, Лувр

Деметра з острова Кнідос. IV ст. до н. е. Лондон,
Британський музей

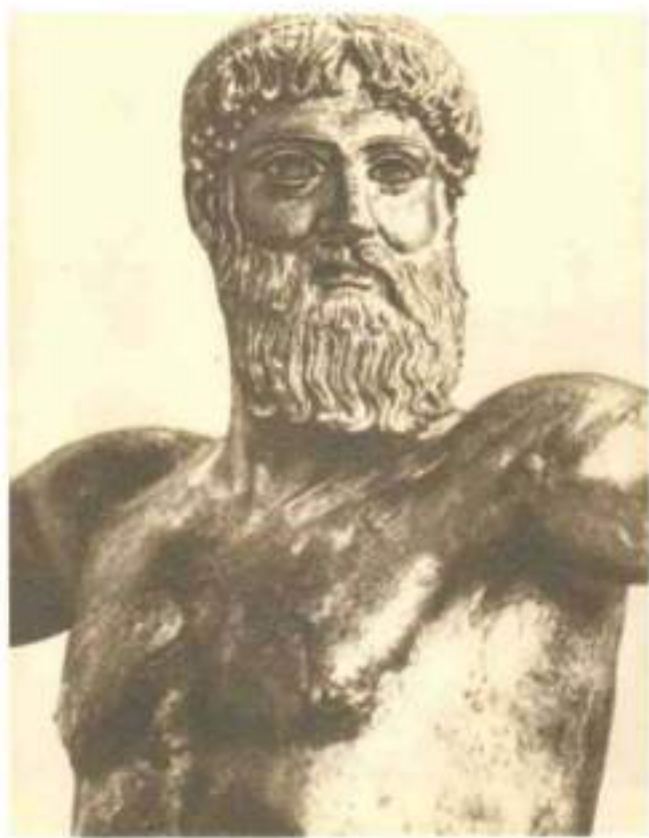
Ейрена з Плутосом. Кесісодот. IV ст. до н. в.
Римська копія. Мюнхен, Пімакогтека

Венера Мілоська. II ст. до н. в. Париж, Лувр

Посейдон. V ст. до н. е. Афіни, Національний музей.
Знайдено в морі біля мису Артеміди

Посейдон. V ст. до н. в. Деталь.

Гермес з Діонісом. *Праксітель*. IV ст. до н. в. Олімпія, жувей

Гермес з Діонісом. *Праксітель*. IV ст. до н. е. Деталь

Асклепій. Римська копія з грецького оригіналу.

Афіна. Римська копія з грецького оригіналу.
V ст. до н. е. Ленінград, Ермітаж

Арес відпочиваючий. Римська копія з грецького оригіналу.
IV ст. до н. е.

Арес. Римськя копія з
грецького оригіналу.
IV ст. до н. е. Ленінград,
Ермітаж

Ніобея з дочкою. Кінець IV ст. до н. е. Флоренція.
Уффіці

Віна Самофракійська. IV ст. до н. в. Париж, Лувр

Мельпомена. Римська копія з грецького оригіналу.
II ст. до н. е. *Ленінград, Ермітаж*

Терпсіхіра. Римська копія з грецького оригіналу.
III—II ст. до н. е. Ленінград, Ермітаж

Ахілл між дочками Ліномада. I ст. н. е. Помпеї, фреска.
Неаполь, Національний музей

Лаокоон. I ст. до н. в. Рим, Ватикан

Принесення Іфігенії в жертву. Помпеї, фреска дому поета-трагіка.
I ст. н. е. Неаполь, Національний музей

Медя перед убивством дітей. Помпеї, фреска дому
Діоскурів. I ст. н. е. Неаполь. Національний музей

Битва греків з амазонками. Рельєф Галітарнаського мавзолею.
Скопас, IV ст. до н. е. Лондон, Британський музей

Антар і Лаіф. Метона Парфенона. V ст. до н. е. Лондон,
Британський музей

Монада. Малювання ваз. IV ст. до н. е.

Епід і Сфінкс. Малювання кіліка. V ст. до н. е.

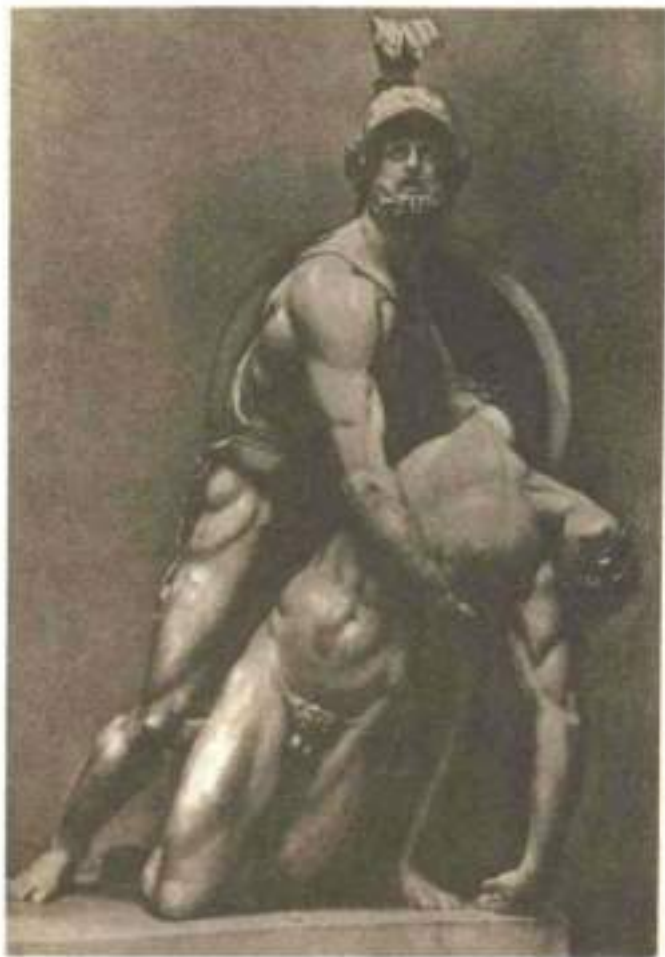
Маленький Геракл душить змій. Римська копія
з грецького оригіналу. II ст. до н. е.
Ленінград, Ермітаж

Гермес, Еврпіна і Орфей. Рельєф. V ст. до н. в.

Атлант приносить Гериндові яблуна Гесперід (у присутності
Афіни), Метона храму Зевса в Олімпії. V ст. до н. е.
Олімпія, музей

Ахілл і Патрокл. III ст. до н. в.

Кузница Гефеста. Резьба. II ст. до н. в.

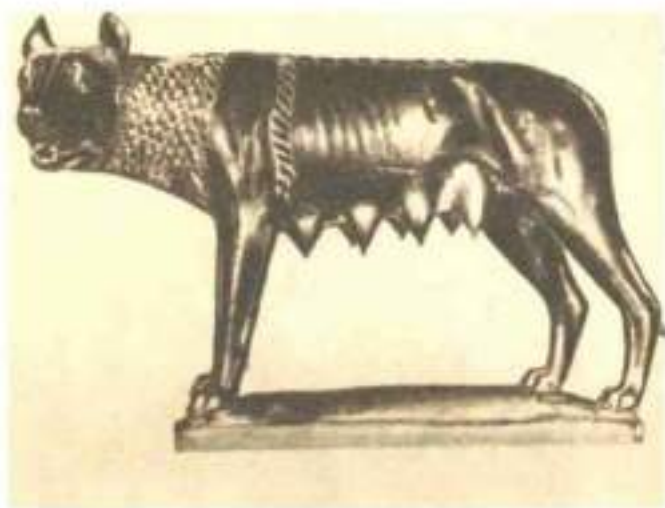

Афина, волеетель. Актюной та богиня Землі. Пергам. Фрагмент фриза
вітани Зевса. II ст. до н. е. Берлін, Пергамонмузей.

Діоніс. Римська копія з грецького оригіналу, III ст. до н. е.
Ленінград, Ермітаж

Капітолійська вовчиця. VI ст. до н. е. Рим, палац
Консерваторія

Рим. Пантеон. II ст. н. е. Интер'ер

Рим. Пантеон. II ст. н. э. Интер'ер

Рим. Аппієва дорога. Гробниця Цецілії Метелли. I ст. до н. е.

Рим. Гробниця Цецілії Метелли. Деталь

Рим. Аппієва дорога. Загальний вигляд

Рим. Храм Фортуни Вірліс. I ст. до. н. е.

Юпітер. Римська статуя. I ст. до н. е.
Лекінград, Ермітаж

Август, вирізблений як Юпітер. I ст. до н. в.
Ленінград, Ермітаж

*П. Соколов. Дедал прив'язує крила Ікарові, ХІХ ст.
Третьяковська галерея*

М. Врубель. Пан. ХІХ ст. Третьяковська галерея

*М. Колловський. Марс. Пам'ятник
Суворову на Марсовому полі в Ленінграді. XIX ст.*

Д. Берніні. Викрадення Прозерпіни. Італія, XVII ст.

С. Паженов. Геракл і Антей. Скульптурна група біля будинку Гірничого інституту в Ленінграді. ХІХ ст.

*А. Баро. Тезей і Мінотавр. ХІХ ст. Москва.
Музей образотворчого мистецтва*

С. Пименов. Аполлон на квадризі. Скульптура група на будинок театру імені О. С. Пушкіна (колишнього Александринського) у Ленінграді. ХІХ ст.

Дж. Б. Тьєполо. Тріумф імператора. XVIII ст.
Ленінград, Ермітаж

Исаи арізає золоте руно, Французький гобелен. XVIII ст. Із серії «Золоте руно». *Ленінград. Ермітаж*

Прометей дає життя першій людині. *Петро Стаджі*
за моделлю Сімона-Луї Буазо. XVIII ст.
Ленінград, Ермітаж

Е. Фальконе. Флора. XVIII ст. Ленинград, Эрмитаж

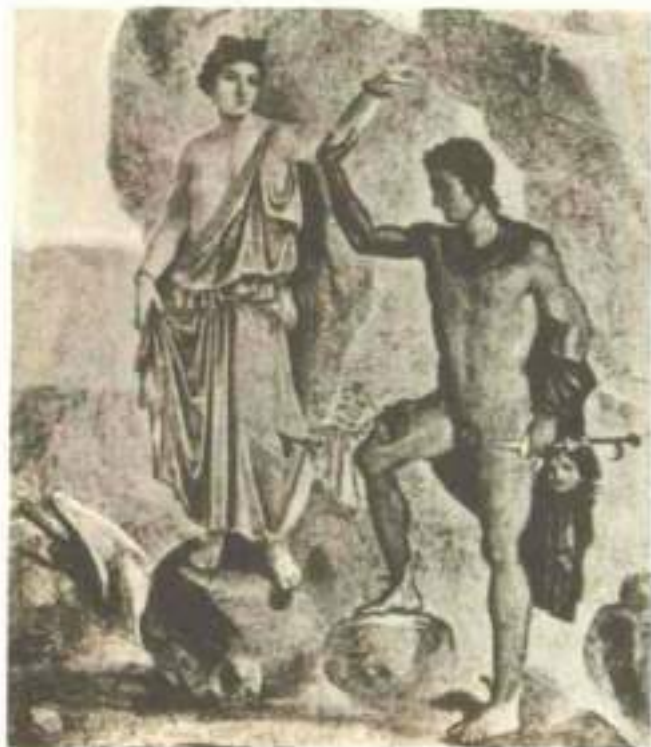
А. Канонов. Тря грації. ХІХ ст. Ленінград, Ермітаж

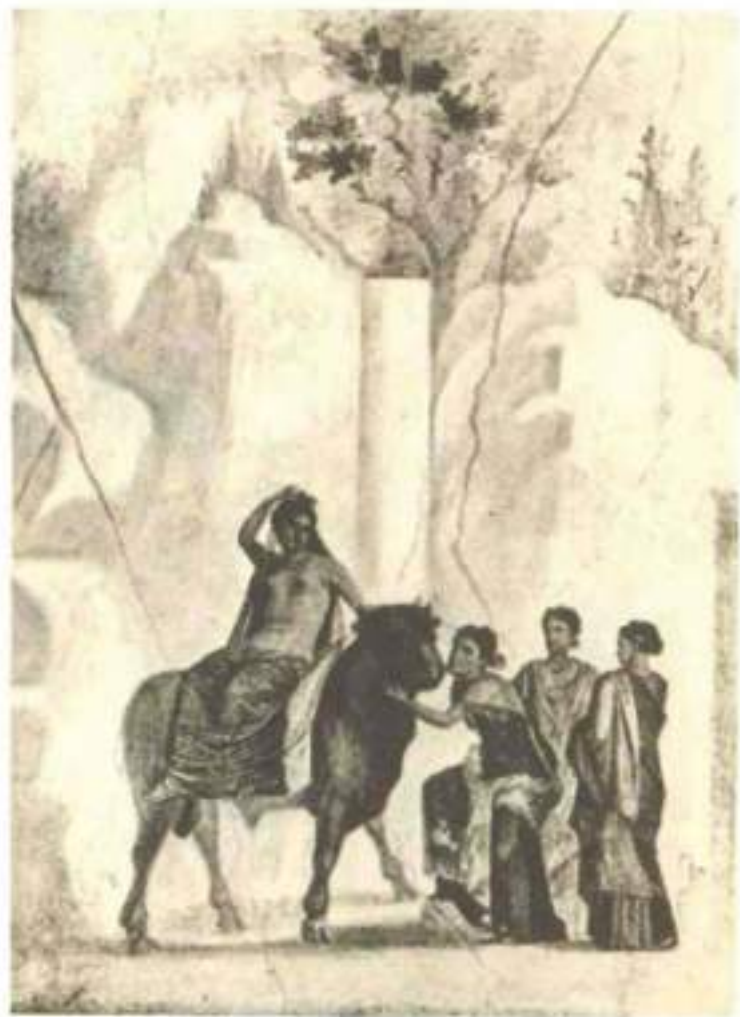
*III. Купцак. Шаленство Ахілла. XVIII ст.
Ленінград, Ермітаж*

*П. Рубенс. Персей і Андромеда. XVII ст.
Ленінград, Ермітаж*

Персей і Андромеда. Помпеї. Фреска дому Діоскурів,
I ст. н. е. Неаполь, Національний музей

Випрадення Європи. Помпеї. Фреска. I ст. н. е. Неаполь,
Національний музей

Викрадення Європи. Скульптура. V ст. до н. е.

Ян Парандовский
МИФОЛОГИЯ

Веравания и легенды
древних греков и римлян

С польского перевода
Ольги Тихоновны Лепих
Примечания
Николая Ивановича Дубова
«Молодь»
(На украинском языке)

Художие оформление
В. Н. КОНОНЕНКА

Редактор

В. С. ТИМУКІНА

Художній редактор

В. П. МАЗНИЧЕНКО

Технічний редактор

С. Г. ОВСІЄНКО

Коректор

І. К. ПУШКАРЬОВА

Информ. бланк № 225

Здано на виробництво 3.11. 1977 р. Підписано до друку
14.VI. 1977 р. Формат 84X108¹/₃₂. Папір друк. № 1.
Умови. друк. арк. 15,54. Обл.-внд. арк. 13,17+2,36
вкл.=15,53. Тираж 100 000. Зам. 7—316. Ціна
1 крб. 80 коп.

Орден «Знак Пошани» видавництво ЦК АКСМУ
«Молодь», Київ, Пушкінська, 28.

Головне підприємство республіканського виробничого
об'єднання «Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР, Київ,
вул. Довженка, 3.